

एम.ए. शिक्षणशास्त्र
सत्र - IV (CBCS)

शांतता शिक्षण आणि शाश्वत विकास

पेपर कोड - IDC-2

प्रा. डॉ. अजय भामरे प्रभारी प्र-कुलगुरु, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.	प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के प्रभारी कुलगुरु, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.	प्रा. प्रकाश महानवर संचालक, दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

कार्यक्रम समन्वयक	: डॉ. संतोष राठोड प्राध्यापक, आंतरविद्याशाखीय अभ्यासक्रम प्रमुख, दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.
अभ्यासक्रम समन्वयक	: श्रीमती. कोमल शिवाजी अंभोरे सहाय्यक प्राध्यापक, शिक्षणशास्त्र, दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.
संपादक	: डॉ. सुनिता मगरे, प्राध्यापक आणि प्रमुख, शिक्षणशास्त्र विभाग, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.
अभ्यासक्रम लेखक आणि भाषांतर	: डॉ. भाऊसाहेब सोपान आंधळे सहयोगी प्राध्यापक, श्री. संत तुकाराम शिक्षण प्रसारक मंडळ अध्यापक महाविद्यालय, एम.एड., वडगाव मावळ, पुणे- ४१२१०६. : डॉ. विशाखा भालेराव सहाय्यक प्राध्यापक, स्नेहवर्धक मंडळ सोसिअल अँड एज्युकेशनल ट्रस्ट बी. एड. कॉलेज, तळेगाव-दाभाडे, पुणे. : श्री. किशोरकुमार नारायण चौधरी सहाय्यक प्राध्यापक, ओरिएंटल अध्यापक महाविद्यालय, सानपाडा. : सौ. वंदना किशोरकुमार चौधरी सहाय्यक प्राध्यापक, आर. बी. टी. अध्यापक महाविद्यालय, डोंबिवली (पूर्व), ठाणे. : डॉ. केतकी सातपुते सहाय्यक प्राध्यापक, श्री. नारायणगुरु कॉलेज ऑफ एज्युकेशन (बी. एड.), चेंबूर, मुंबई.

सप्टेंबर २०२२, प्रथम मुद्रण,

प्रकाशक संचालक, दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई - ४०००९८.

अक्षरजुळणी मुंबई विद्यापीठ मुद्रणालय, सांताक्रुझ, मुंबई.

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	प्रकरण	पृष्ठ क्रमांक
	विभाग १: शांतता शिक्षणाचा दृष्टीकोन	
१.	शांतता आणि शांतता शिक्षण	१-११
२.	शांतता आणि शांतता शिक्षणाचा दृष्टिकोन	१२-३२
३.	शांतता शिक्षणाची आव्हाने आणि धोरणे	३३-५३
	विभाग २: शांतता शिक्षणातील सराव	
४.	अभ्यासक्रमात शांतता शिक्षणाचे एकात्मिकरण	५४-७०
५.	शांतता शिक्षणाचे सिद्धांत, प्रतिमाने आणि संस्कृती	७१-८४
६.	संघर्ष व्यवस्थापन आणि शांतता प्रस्थापना	८५

*****

SEMESTER IV
INTERDISCIPLINARY COURSE (IDC – 2)
PEACE EDUCATION AND SUSTAINABLE
DEVELOPMENT

Theory: 60 Internals: 40

Total Marks 100

Total Credits = 6

Course Objectives:

1. To develop an understanding of Peace and Peace Education and Education for Peace
2. To understand the approaches and historical development of Peace Education
3. To understand the Challenges and Strategies of Peace Education
4. To Explore an Integration of Peace Education in Curriculum
5. To develop an understanding of Theories, Models & Culture of Peace
6. To develop an understanding of Conflict Management and Peace building

Module 1: Perspectives of Peace Education (Credits 2)

Unit 1: Understanding Peace and Peace Education

- a) Peace: Concept, Need and Significance, Types-Positive & Negative
- b) Peace Education: Concept, Basic Assumptions, Nature & Scope, Types, Goals, Aims & Objectives
- c) Education for Peace: Concept Causes – choosing path of Peace, Peacemaker, Peace Education is an ethical imperative; Peace Education is practical imperative, Peace Education as Transformative Education.

Unit 2: Approaches of Peace & Peace Education

- a) Approaches of Peace : Power Politics, World Order, Conflict Resolution, Non-Violence and Transformation
- b) Approach to Peace Education at various stages- Early Childhood, Elementary Education, Secondary Education, Higher Education, and Adult Education.
- c) Historical Development of Peace Education, Peace Education in India and its Development

Unit 3: Agencies, Challenges and Strategies of Peace Education

- a) Agencies of Peace Education- Family, Social Media, Communities, NGOs
- a) Challenges to Peace- Stress, Conflict, Crimes, Terrorism, Violence and Modernization.

- b) Strategies of teaching Peace Education- Meditation, Yoga , Dramatization, Debate

Module 2: Practices in Peace Education

(Credits 2)

Unit 4: Integration of Peace Education in Curriculum

- a) Subject Context - Language, Social Sciences, Mathematics, Science, Art & Craft, Subject perspectives
- b) Methods of teaching - Cooperative Learning, Story telling, Group Discussion, Service learning, Peer Teaching, Experimental Teaching, Brainstorming, Inquiry based learning and teaching, Role play, Dialogues, Energizer
- c) Curricular and Co-Curricular Activities

Unit 5: Theories, Models & Culture of Peace

- a) Peace Theories : Healthy Relationship and Connections Theory, Individual Change Theory
- b) Models of Peace Education : Flower petal Model, Integrated Model
- c) Culture of Peace : Concept, Achievement of Culture of Peace, Building blocks of Peace Culture, Developing Culture of Peace through curricular and co-curricular activities

Unit 6: Conflict Management and Peace building

- a) Concept, Types and causes of Conflict, Strategies of Conflict Management
- b) Conflict Triad and Peace Triad (Galtung/Reimann) in Peace Building
- c) Role of Teacher as Peace Builder

Module 3: Internal Assessment

(Credits 2)

Sr. No.	Particulars	Marks
1.	Assignments (2*10)	30
2.	Case study/Projects/Posters and exhibits / Seminar / Workshop / Cooperative Learning / Blended Learning / Construction / NaiTalim- Experiential Learning / Open Book Assignment / Class test	10

Suggested tasks:

- Prepare a poster on the topic “Peace Education for Sustainable Development” and present it online.
- Visit any NGO working towards culture of peace and present a case study.
- Create a concept map of Strategies of Conflict Management (can make use of digital tools for concept mapping like MindMeister, MindMup, Bubbl.us)

- Organize any group activity in a school/college to promote peace. Create a video of the same and submit it along with report.

References:

- Brenes-Castro, A. (2004). An Integrated Model of Peace Education. In A.L. Wenden (Ed.), *Educating for a Culture of Peace and Ecological Peace*. Albany: State University of New York Press, p.77-98.
- Castro, L. and Galace, J. (2010). *Peace Education: A pathway to a Culture of Peace*. Published by Centre for Peace Education, Miriam College, Quezon City, Philippines. Retrieved from, https://www.mc.edu.ph/Portals/8/Resources/Peace_Education_ebook_2010.pdf
- Charles, K. and Selvi, V. (2014). *Peace and Value Education*. Neelkamal Publications PVT.LTD. Hyderabad.p-3.
- United Nations (1999) UN Resolution 53/243 (A), 'Declaration on a Culture of Peace', Retrieved from <http://www.un-documents.net/a53r25.htm>
- Harris, I. M. (2004). Peace education theory. *Journal of Peace Education*, 1(1), 5-20
- Magre S. and Dingra (2016) *Peace Education*, (Hindi Language) Sheth Publisher, Mumbai.
- Magre S. and Dingra (2021) *Peace Education*, (Marathi Language) Inking Innovation, India Printing House, Mumbai.
- Mishra, Loknath (2009) *Peace Education Framework for Teachers*. New Delhi: A.P.H Publishing Corporation
- Mohanty, J. (2005): *Teaching of Human Rights: New Trends and Innovations*. New Delhi: Deep and Deep Publications PVT.LTD.
- Fountain, S. (1999). *Peace Education in UNICEF*. Working Paper, PD-ED-99/003, Education Section, Programme Division, UNICEF, New York. Retrieved from <https://www.unicef.org/education/files/PeaceEducation.pdf>
- Pandey, Sanjay (2004). *Peace Education*. New Delhi: NCERT.
- Harris, I. M. (1999). Types of peace education. In A. Raviv, L. Oppenheimer, & D. Bar-Tal (Eds.), *How children understand war and peace: A call for international peace education* (pp. 299–317). Jossey-Bass/Wiley.
- Toh, S.H. & Cawagas, V.F. (2002). A Holistic Understanding of a Culture Of Peace. Presented at the APCEIU Expert Consultation on EIU, Fiji.
- UNESCO (2001). *Learning the way of peace. A Teacher's guide to Peace Education*. New Delhi.
- Kester, K. (2012). *Peace Education Primer*. *Journal of Global Citizenship & Equity Education*, Vol. 2(2). Available from journals.sfu.ca/jgcee

Online References:

- <https://youtu.be/Aed7NqMgEE0>
- <https://www.youtube.com/watch?v=sV6m2a0v3Bc&t=64s>
- <https://www.youtube.com/watch?v=Aed7NqMgEE0&t=3s>
- <https://www.youtube.com/watch?v=z2treLpizmA&t=125s>

*****

शांतता आणि शांतता शिक्षण

घटक संरचना

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ परिचय
- १.२ शांतता: संकल्पना, गरज आणि महत्त्व, प्रकार
- १.३ शांतता शिक्षण: संकल्पना, मूलभूत गृहीतक, स्वरूप आणि व्याप्ती, प्रकार, उद्दिष्टे
- १.४ शांततेसाठी शिक्षण: संकल्पना, कारणे- शांततेचा मार्ग निवडणे.
- १.५ शांतता निर्माण करणारा, शांतिदूत
  - अ) नैतिक अत्यावश्यकतेसाठी शांतता शिक्षण
  - ब) व्यावहारिकतेसाठी शांतता शिक्षण
  - क) परिवर्तनशील शिक्षणामध्ये शांतता शिक्षण
- १.६ सारांश
- १.७ स्वाध्याय

१.० उद्दिष्टे

या प्रकरण अध्ययनानंतर विद्यार्थ्याला हे अवगत होण्यास मदत होईल:

- शांततेची संकल्पना समजून घेता येईल.
- शांततेची गरज आणि महत्त्व जाणून घेता येईल.
- शांततेचे प्रकार समजून घेता येईल.
- शांतता शिक्षणाबद्दल समजून घेता येईल.
- शांततेसाठी शिक्षणाची संकल्पना, त्याची कारणे जाणून आणि त्यांना शांततेच्या मार्गाबद्दल जागरूक करा.
- परिवर्तनशील शिक्षणासाठी शांतिदूत मूल्य आणि पावती जाणून घेता येईल.

१.१ परिचय

आजचे जग आणि आपले दैनंदिन जीवन खूप व्यस्त आणि धावपळीचे आहे, त्यामुळे अनेकदा शांतता आपल्यापासून कोसो दूर आहे असे वाटू शकते. जर आपण आजूबाजूला पाहिले तर हल्ली लोक शांततेच्या शोधात आणि सहज म्हणताना आपण पाहतो की “आपण कमावतो आहोत, आपल्याकडे सर्व काही आहे, तरीही आपण जीवनाचा आनंद घेऊ शकत नाही”. परिणामी ते सर्व असूनही शांततेच्या शोधात धावतात. परंतु जर थोडा

विचार केला तर रोजच्या तुम्ही करत असलेल्या तुमचा सकाळचा प्रवास किंवा तुमच्या रात्रीच्या बातम्यांपेक्षा पुढे पाहत नसाल, आणि तुम्ही सर्व अराजकतेला थोडासा क्रम लावू शकला तर मात्र शांततेचा विचार मनाला नक्की येऊन जातो, जर तुम्हाला शांततेची संकल्पना कळली ती तुम्ही शिकण्याचा प्रयत्न केला तर तुम्ही शांततेने जीवन जगू शकता. शांततेचा हा अध्याय उघडतो आणि तुम्हाला जगाला शांततेने आणि कृपापूर्वक पाहण्याचे मार्ग देतो.

१.२ शांतता: संकल्पना, गरज आणि महत्त्व, प्रकार

असं म्हणतात की, शांत मन शांतीमय जग बनवते. या जागतिक (ग्लोबल + लोकल) जगात आपण जास्तीत जास्त तांत्रिक प्रगती गाठली आहे तरीही आपण मानसिक ताण, नैराश्य, तिरस्कार, असमानता, जास्त काम आणि सामाजिक कौटुंबिक दबाव यांचा सामना करत आहोत. परिणामी लोक नकारात्मक भावनांमध्ये वावरत आहेत, जेव्हा कोणी नकारात्मकता, राग, द्वेष, वाईट भावना निर्माण करतो तेव्हा त्या सर्व नाकारात्मकतेचा मनःशांतीवर वाईट परिणाम होतो आणि त्याचे प्रतिबिंब त्याच्या अस्थिर वर्तन, आक्रमकता हिंसा, असंतोष इ. मधून प्रतीत होत जाते.

शांतता हा एक शब्द कित्येक अर्थाने वापरला जातो, ज्यामध्ये सत्य, सौंदर्य, प्रेम, मैत्री, शांतता आणि असे बरेच समानार्थी शब्दांचा बोध होतो. बऱ्याचदा शांतता म्हणजे काय? असा प्रश्न पडतो तेव्हा 'शांतता' हा शब्द विस्तृत अर्थाने विविध क्षेत्रात वापरला जातो. शांततेचे विविध अर्थ आहेत जे वापराच्या संदर्भानुसार भिन्न आहेत.

शब्दशः, 'शांतता' हा शब्द मूळ लॅटिन शब्द 'पॅक्स' वरून आला आहे, ज्याचा अर्थ दोन लोक, दोन राष्ट्रे किंवा लोकांच्या दोन विरोधी गटांमधील युद्ध किंवा कोणतेही विवाद आणि संघर्ष संपवण्यासाठी करार, नियंत्रण करणे किंवा करार असा होतो.

प्रख्यात तत्त्वज्ञ शांततेच्या संकल्पनेची विविध व्याख्या करतात, काही सुप्रसिद्ध व्याख्या खाली नमूद केल्या आहेत:

"जोपर्यंत आपण स्वतःशी शांती प्रस्थापित करत नाही तोपर्यंत आपल्याला बाह्य जगात कधीही शांती मिळू शकत नाही".

- गौतम बुद्ध

"बळजबरीने शांतता राखता येत नाही; ते केवळ समजून घेऊनच साध्य होऊ शकते."

- अल्बर्ट आईन्स्टाईन

जवाहरलाल नेहरू (१८८९-१९६४):

"मनःस्थितीच्या अर्थाने शांततेवर जोर दिला. येथे त्यांचे मत आहे - शांतता हे राष्ट्रांचे नाते नाही. ही मनाची स्थिती आहे जी आत्म्याच्या शांततेने निर्माण केली आहे. शांतता म्हणजे केवळ युद्धाचा अभाव नाही. ही मनाचीही एक अवस्था आहे. शाश्वत शांती फक्त शांतताप्रिय लोकांनाच मिळू शकते."

लॉगमन डिक्शनरी ऑफ कंटेम्पररी इंग्लिश शांततेची व्याख्या खालीलप्रमाणे करते:

१. **युद्ध नाही:** अशी परिस्थिती ज्यामध्ये युद्ध किंवा लढाई नाही.
२. **कोणताही आवाज/व्यत्यय नाही:** एक अतिशय शांत आणि आनंददायी परिस्थिती ज्यामध्ये तुम्हाला व्यत्यय येत नाही.
३. **शांत/चिंता न बाळगणे:** शांत, आनंदी आणि काळजी न करण्याची भावना.

शांतता हि लौकिक अर्थाने अर्थ बघण्याचा प्रयत्न केला तर शांततेचा अर्थ आणि गुण एका सिद्धांत किंवा विशिष्ट धार्मिक चौकटीमध्ये प्राप्त करते. उदा. ख्रिश्चन, हिंदू किंवा बौद्ध धर्म शांतता वेगळ्या प्रकारे पाहतील, जसे की शांततावादी परंतु विविधतेच्या आधारावर, शांतता ही न्याय, स्वातंत्र्य, समानता, शक्ती, संघर्ष, वर्ग इ . विचार करता इतर कोणत्याही संकल्पनांपेक्षा भिन्न नाही.

वास्तविकतेच्या एका विशिष्ट धारणेमध्ये इतर संकल्पनांशी जोडल्या गेल्याने दृष्टीकोनातून शांतता अर्थाने संपन्न होते; आणि हिंसा, इतिहास, दैवी कृपा, न्याय याबद्दलच्या कल्पना किंवा गृहितकांशी संबंध. शांतता याद्वारे प्रेम, करुणा, सहानुभूती, सजगता, सौहार्द, शांतता इत्यादींमध्ये बंदिस्त आहे.

शांततेची गरज , महत्त्व आणि शांततेचे प्रकार:

शांततेची गरज का आहे?

१. शांतता हे सर्व परिस्थितीचे उत्तर आहे:

अशांत मन जगाला त्रास देऊ शकते आणि म्हणूनच एखाद्याला त्याच्या कामावर लक्ष केंद्रित करण्यासाठी शांततेची आवश्यकता असते शेवटी ही शांतता सर्व परिस्थितीची उत्तरे देते. या महाकाव्य प्रयत्नात आपण सर्व महत्त्वाचे आहोत आणि भविष्यातील पिढ्यांना अधिक समान, शांततापूर्ण आणि सुंदर जग प्राप्त करण्यासाठी प्रत्येक हाताची गरज आहे.

२. शांतता सकारात्मकतेचा प्रसार करते:

एखाद्या व्यक्तीला शांत राहण्यासाठी आणि सोडण्यासाठी शांततेची आवश्यकता असते आणि ते जाणीवपूर्वक आणि नकळतपणे काय करत आहेत या इंद्रियांकडे पूर्ण लक्ष असणे आवश्यक आहे जर एखादी व्यक्ती शांत आणि शांत असेल तर तो किंवा ती आजूबाजूला सकारात्मकता निर्माण करते.

३. शांतता हा एक गुण आहे:

एखाद्या व्यक्तीला भौतिक चैनीची आवड असते आणि मनाची शुध्दी देखील मानसिक आरोग्यासाठी आवश्यक असते आणि म्हणूनच आधुनिक जगात आता हे मान्य केले जाते की शांतता प्राप्त करणाऱ्या व्यक्तीची वागणूक संतुलित असते. परंतु त्या व्यक्तीने जी गुणवत्ता प्राप्त केली कारण त्याच्या अंगी असलेला शांतता हा एक गुण आहे जो त्याला वेगळं करतो.

४. शिक्षणाद्वारे शाश्वत बदल:

मानसिक, आंतरिक शांततेशिवाय शिक्षण निरर्थक आहे. जर व्यक्ती विसंगती, अप्रतिष्ठा, तिरस्कार, द्वेष या गोष्टींचा निपटारा करण्यात अयशस्वी ठरला तर शिक्षण हे यांत्रिक आहे. शिक्षणाचे अंतिम उद्दिष्ट निखळ आनंद प्राप्ती हे असून त्यामुळे शिक्षणाला अर्थपूर्णता मिळते तसेच हे फक्त शांततेचा मार्गाने साध्य करणे शक्य असते. शिक्षणाने आणि शांततेने समानतेपर्यंत पोहोचण्यास मदत करणे व शाश्वत बदल घडवून आणणे या साठी शांततेची गरज असते.

कुठल्याही व्यक्तीला जीवनात शांतता आवश्यक असते कारण ती शांतता, वर्तन संतुलित करते, आणि संतुलित व्यक्तिमत्व हे जीवन जगतांना अनेक मार्गांनी लाभदायक ठरते, त्यामुळे कामातील लक्ष वाढते, त्याच बरोबर न्याय, स्वातंत्र्य, समानता, शक्ती, संघर्ष, वर्ग आणि, यासह सर्वोत्तम कार्य करण्यास आंतरिक मदत करते. शांतता हा, उज्वल भविष्यापर्यंत पोहोचण्याचा मार्ग आहे. शांतता महत्त्वाची आहे आणि त्याचप्रमाणे त्यासाठी व्यक्ती म्हणून शांततेसाठी दिलेले योगदान देखील खूप महत्त्वाचे आहे; हे जग एक चांगले ठिकाण बनवण्यासाठी शांतता हे गरजेची आहे.

शांततेचे प्रकार:

सामान्यतः, शांततेचे दोन प्रकारांमध्ये वर्गीकरण केले जाते: अंतर्गत शांतता आणि बाह्य शांतता.

अ) अंतर्गत शांतता:

सोप्या भाषेत आंतरिक शांती म्हणजे मनाची किंवा आत्म्याची शांती. चिंता, चिंता, लोभ, इच्छा, तिरस्कार, द्वेष, दुर्भावना, भ्रम आणि/किंवा इतर अशुद्धता यांसारख्या कोणत्याही प्रकारचे दुःख किंवा मानसिक अस्वस्थता नसल्यामुळे लाभणारी निर्माण होणारी मानसिक शांतता म्हणजे आंतरिक शांतता होय. अंतर्गत शांती म्हणजे स्व मनाची मानसिक शांती अवस्था; हे एखाद्या व्यक्तीच्या मनाच्या सराव किंवा प्रशिक्षणातून ती साध्य करता येते. अशा प्रशिक्षणामुळे कधी कधी, एखादा माणूस आजूबाजूच्या गोंधळात किंवा अशांत वातावरणात किंवा शांतता नसलेल्या समाजात आपली आंतरिक शांतता निर्माण करू शकतो आणि टिकवून ठेवू शकतो. धर्माच्या क्षेत्रात, विशेषतः पूर्वेकडील धर्मांमध्ये अंतर्गत शांततेवर ताण आहे.

धर्माच्या संदर्भात, अशा प्रकारची शांती प्रार्थना, ध्यान, बुद्धी आणि इतर मार्गांनी मिळवता येते. अंतर्गत शांतता हि अत्यंत आवश्यक आहे; ती सामान्यतः खरी शांतता आणि समाजातील शांततेचा किंवा जगातील शांतीचा खरा पाया मानली जाते.

ब) बाह्य शांतता:

बाह्य शांती म्हणजे समाज, राष्ट्रे आणि जगामध्ये असणारी शांतता. मानव आणि निसर्ग यातील स्थिती ला जोडणारा समाज, राष्ट्रे आणि जगाची एक सामान्य स्थिती असते. दोन्ही चा परस्पर संबंध आणि सहअस्तित्व हे एकमेकांवर प्रभाव टाकत असते. मानव

आणि निसर्ग यांचे शांत आणि आनंदी नाते हे निकोप प्रगती साठी गरजेचे असते. बाह्य शांततेचे खालीलप्रमाणे नकारात्मक आणि सकारात्मक दोन्ही शब्दांत वर्णन केले जाऊ शकते.

बाह्य शांतता हि संघर्ष, शत्रुत्व, आंदोलन, सामाजिक विकृती, व्यत्यय, सामाजिक अन्याय, सामाजिक असमानता, हिंसाचार, मानवी हक्कांचे उल्लंघन, दंगल, दहशतवाद, पर्यावरणीय असंतुलन इत्यादीं जन्म देत असते. त्याउलट आंतरिक शांतता हि सामाजिक समरसता, सामाजिक न्याय, सामाजिक समता, मैत्री किंवा मैत्रीपूर्ण संबंध, एकमत, सार्वजनिक सुव्यवस्था आणि सुरक्षा, मानवी हक्क आणि पर्यावरणीय समतोल यांचा आदर आणि इतर गोष्टींची स्थिती ह्या सगळ्यांना जन्म देते. त्यामुळे अंतर्गत आणि बाह्य शांतता अतूटपणे जोडलेली आहे. दोघेही एकमेकांवर अवलंबून आहेत आणि एकमेकांना आधार देतात.

अंतर्गत शांतता वैयक्तिक शांतता दर्शवते आणि बाह्य शांतता सामाजिक शांतता दर्शवते. परिणामी, अंतर्गत आणि बाह्य शांतता अतूटपणे जोडलेली आहे; दोन्ही परस्पर फायदेशीर आहेत. खाली आणखी काही प्रकार आहेत ज्यांचे वर्गीकरण आपण या अंतर्गत करू शकतो.

अभ्यासक्रम आणि निर्देशांच्या जागतिक परिषदेनुसार, नऊ मध्ये उप-वर्गीकृत केले जाऊ शकते:

१. **आंतरवैयक्तिक शांतता:** मनुष्याच्या स्वतःमध्ये शांततेची स्थिती म्हणजे एखाद्याच्या मनात कोणताही संघर्ष नाही.
२. **आंतरवैयक्तिक शांतता:** पुरुष आणि पुरुष यांच्यातील शांततेची स्थिती; पुरुष आणि पुरुष किंवा एकमेकांमध्ये कोणतेही संघर्ष नाहीत.
३. **आंतरगट शांतता:** गटांमधील शांतीची स्थिती; गटांमध्ये संघर्ष नसण्याची स्थिती.
४. **आंतरगट शांतता:** गट आणि गट यांच्यातील शांततेची स्थिती; गटांमध्ये संघर्ष नसल्याची स्थिती.
५. **आंतरजातीय शांतता:** वंशातील शांतीची स्थिती; प्रत्येक शर्यतीत संघर्ष नसण्याची स्थिती.
६. **आंतरजातीय शांतता:** वंश आणि वंशांमधील शांततेची स्थिती; वंशांमध्ये संघर्ष नसल्याची स्थिती.
७. **आंतरराष्ट्रीय शांतता:** राष्ट्र किंवा देशांमधील शांततेची स्थिती; प्रत्येक राष्ट्रात किंवा देशात संघर्ष नसण्याची स्थिती.
८. **आंतरराष्ट्रीय शांतता:** राष्ट्र आणि राष्ट्रांमधील शांततेची स्थिती; राष्ट्रांमध्ये संघर्ष नसण्याची स्थिती.
९. **जागतिक शांतता:** जगाची शांतता. याचा अर्थ असा आहे की जगभरातील देश सामान्य स्थितीत आहेत, युद्धे आणि संघर्षांची अनुपस्थिती, न्यायाची उपस्थिती आणि नियंत्रण संतुलन आहे.

(वर्ल्ड कौन्सिल ऑफ करिक्युलम अँड इंस्ट्रक्शन)

१.३ शांतता शिक्षण: संकल्पना, मूलभूत गृहीतक, स्वरूप आणि व्याप्ती, प्रकार, उद्दिष्टे

शांतता शिक्षणाची : संकल्पना आणि मूलभूत गृहीतक:

शांतता शिक्षण ही मूलतः ज्ञान, दृष्टीकोन, कौशल्ये आणि सकारात्मकतेने वर्तन आत्मसात करण्याची प्रक्रिया आहे, ज्यामध्ये स्वतःशी, इतरांशी आणि अगदी निसर्गाशी सुसंगततेने जुळवून जगणे, ह्यास प्राधान्य दिले जाते. शांतता शिक्षण हे विविध उपक्रम ज्ञान, कौशल्ये आणि वृत्तींना सकारात्मक प्रोत्साहन देतात जे लोकांना व्यक्तिगत तसेच इतर पातळीवरल्या संघर्षाच्या घटना रोखण्यासाठी, तसेच संघर्ष हा शांततेने सोडवण्यासाठी किंवा शांततेसाठी अनुकूल सामाजिक परिस्थिती निर्माण करण्यास मदत करतात.

या संदर्भात शिक्षण हा शब्द शाळांमध्ये किंवा अनौपचारिक किंवा अनौपचारिक शैक्षणिक संदर्भातील कोणत्याही प्रक्रियेला सूचित करतो ज्याने वर्तणुकीतील बदलामुळे मुलांमध्ये आणि प्रौढांमधील वृत्ती आणि मूल्ये विकसित केली आहेत. शांततेचे शिक्षण म्हणजे शांततेबद्दल जाणून घेणे आणि शिकणे. शांततेबद्दल शिकणे म्हणजे ज्ञान असणे आणि शांततेचा काय फायदा आणि परिणाम होतो हे समजून घेणे होय. शांततेचा फायदा किंवा हानी या दोन्ही मार्गांनी माझी भूमिका काय आहे ह्या बद्दल जागरूक होऊन त्या संबंधीची भूमिका का गरजेची ? या सगळ्याची उत्तरे शांततेसाठी शिक्षण या मधून मिळण्याची मदत होते.

शांततेसाठी शिकणे म्हणजे कौशल्ये, दृष्टीकोन आणि मूल्ये शिकणे ज्याची एखाद्या व्यक्तीला खऱ्या अर्थाने शांतता प्राप्त करण्यासाठी आणि राहण्यासाठी आवश्यक आहे. याचा अर्थ हिंसा, अपमान किंवा कोणत्याही चुकीच्या मार्गाशिवाय संघर्षांना सामोरे जाण्यासाठी समतोल असणे.

शांततेची व्याख्या विविध प्रकारे केली आहे. हे असे वर्णन केले आहे:

- १) शत्रुत्वाच्या जगापासून किंवा समाप्ती; एखाद्या राष्ट्राची किंवा तीची स्थिती ज्यामध्ये ते समुदायाशी युद्ध करत नाही.
- २) पूर्वी युद्धाच्या वेळी दोन शक्तींमधील शांतता करार किंवा मान्यता.
- ३) नागरी गोंधळ आणि अव्यवस्था पासून स्वातंत्र्य; सार्वजनिक सुव्यवस्था आणि सुरक्षा.
- ४) गडबड किंवा त्रासापासून मुक्तता: लहान ऑक्सफर्ड शब्दकोश.

शांतता शिक्षणाची संकल्पना:

जेव्हा सामाजिक आणि सांस्कृतिक संदर्भ आणि देशाच्या गरजा लक्षात घेऊन शांतता शिक्षण दिले जाते तेव्हा ते अधिक प्रभावी आणि अर्थपूर्ण असते. ते आपल्या सांस्कृतिक आणि आध्यात्मिक मूल्यांनी आणि वैश्विक मानवी मूल्यांनी समृद्ध केले पाहिजे, ते जागतिक स्तरावरही समर्पक असले पाहिजे. शांतता शिक्षण, म्हणून, अनेक प्रकारे परिभाषित केले जाऊ शकते त्याची अशी कोणतीही सर्वमान्य व्याख्या नाही.

“शांतता शिक्षण हा जागतिक आणि राष्ट्रीय ते स्थानिक आणि वैयक्तिक अशा प्रमाणात संघर्ष आणि हिंसाचाराच्या समस्यांना प्रतिसाद देण्याचा प्रयत्न आहे. हे अधिक न्याय्य आणि शाश्वत भविष्य निर्माण करण्याचे मार्ग शोधण्याबद्दल आहे” - आर डी लॅंग, १९७८

शांतता शिक्षणाचे स्वरूप आणि व्याप्ती:

१. शांतता शिक्षण सर्वांगीण आहे:

गेल्या अनेक वर्षांपासून, शांतता या अवस्थेविषयी आणि शांततेच्या या पारंपारिक दृष्टिकोनाला अधिकाधिक आव्हान दिले आणि त्यातून घोषित केले आहे की "शांतता म्हणजे केवळ युद्ध किंवा अहिंसेचा अभाव नाही; शांतता म्हणजे अन्यायाच्या सर्व पैलूंचे निर्मूलन" (चेंग आणि कुर्त्झ, १९९८). खऱ्या शांततेच्या संस्कृतीकडे वाटचाल करायची असेल तर शांततेचा सर्वसमावेशक दृष्टिकोन असणे आवश्यक आहे यावर एकमत आहे.

२. शांतता शिक्षण म्हणजे कौशल्य निर्माण करणे:

शांतता शिक्षण म्हणजे वर्तन समतोल, तसेच व्यक्तीला समजून घेण्याचे कौशल्य निर्माण करणे, अध्यानकर्त्याला त्याच्या गरज व समजदारीतून सामावून घेणे ह्या बाबींवर लक्ष असते ह्या बाबी मुलांना सर्जनशील आणि विनाशकारी मार्ग शोधण्याचे सामर्थ्य देते. हे शिकणाऱ्याला आत्मपरीक्षण करण्याची आणि वर्तणुकीच्या शब्दात किंवा कोणत्याही प्रकारे विषम पर्यायांमधून योग्य मार्ग काढण्याची संधी देते. शांतता शिक्षण हे उपचारात्मक उपाय आहे: हा एक मार्ग आहे जो शिकणाऱ्याला योग्य मार्गाचे अनुसरण करण्यासाठी आणि वर्तणुकीची पद्धत दुरुस्त करण्यासाठी किंवा शांततेच्या दृष्टीने वर्तन बदलण्यासाठी आणि सुधारण्यासाठी उपचारात्मक उपाय प्रदान करण्यासाठी तयार करतो.

३. शांतता शिक्षणाची व्याप्ती:

वैयक्तिक स्तरावरील शांतता: वैयक्तिक स्तरावरील शांतता मर्यादित आहे वैयक्तिक स्तरावर, शांततेची सुरुवात स्वतःमध्ये शांततेने होऊ शकते. मानवी व्यक्तीमध्ये वैयक्तिक शांतता निर्माण करण्यास मदत करण्याचे काम हे शांततेसाठी शिक्षण ह्यातून अपेक्षित. वैयक्तिक स्तरावरील मानसिक, शारीरिक, भावनिक शांतता समतोल हेच जगण्यासाठी सुसह्य मार्ग निर्माण करण्यास उपयुक्त ठरते.

सामुदायिक स्तरावरील शांतता: सामुदायिक स्तरावरील शांतता समाजातील व्यक्तीच्या परस्परसंबंधाशी संबंधित आहे. सकारात्मक आत्म-संकल्पनेचा विकास हा इतरांबद्दल सहानुभूती आणि विश्वास निर्माण करण्याचा पाया आहे, तसेच इतरांशी परस्परसंबंधाची जागरूकता विकसित करण्याचा पाया आहे.

राष्ट्रीय स्तरावरील शांतता: पुढील स्तरावर घरापासून समाजापर्यंत आणि समाजापासून राष्ट्रीय स्तरावरील शांतता या स्तरावर अपेक्षित आहे.

जागतिक स्तरावरील शांतता: हे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर, जगाशी परस्परसंबंधांची जागरूकता विकसित करण्याच्या पायाशी संबंधित आहे.

शांतता शिक्षणाचे प्रकार: शांतता शिक्षण सिद्धांत हा मुख्यतः आशय-केंद्रित आहे, हिंसेच्या समस्यांबद्दल भिन्न समजांवर लक्ष केंद्रित करतो ज्यामुळे भिन्न सिद्धांत आणि शांतता कशी प्राप्त करावी (हॅरिस, २००४). तथापि, शांतता शिक्षणामध्ये हिंसा आणि युद्धाचे लक्ष केंद्रित करण्यापेक्षा आणि परिणामांपेक्षा बरेच काही समाविष्ट आहे.

I. Harris (2004) आणि G. L. Gutek (2006) शांतता शिक्षणाचे पाच भिन्न प्रकार वेगळे करतात,

- (१) आंतरराष्ट्रीय शिक्षण
- (२) मानवाधिकार शिक्षण
- (३) विकास शिक्षण
- (४) पर्यावरण शिक्षण
- (५) संघर्ष प्रतिबंधक शिक्षण

शांतता शिक्षणाची उद्दिष्टे आणि उद्दिष्टे:

शांतता शिक्षणाची प्रमुख उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे परिभाषित करते.

- १) हिंसक संघर्ष रोखणे आणि सोडवणे.
- २) संघर्षोत्तर स्थिरता आणि विकासाला प्रोत्साहन देणे.
- ३) जगभरात शांतता निर्माण क्षमता, साधने आणि बौद्धिक भांडवल वाढवणे.
- ४) जागतिक शांतता आणि राष्ट्रवाद, अराजकता आणि वांशिक स्टिरियोटाइपिंगमुळे निर्माण होणारा आंतरराष्ट्रीय तणाव कमी करण्याचा प्रस्ताव.
- ५) जागरूकता, ज्ञान आणि संवेदनशीलता विकसित करणे, शांतता शिक्षणाकडे.
- ६) विद्यार्थ्यांना शांतता शिक्षणाचे ज्ञान आणि समज विकसित करण्यास मदत करणे.
- ७) विद्यार्थ्यांना समुह म्हणून एकत्र काम करण्याची क्षमता विकसित करण्यासाठी आणि त्यांच्या विविध कौशल्यांना चालना देण्यास मदत करणे

१.४ शांततेसाठी शिक्षण: संकल्पना, कारणे- शांततेचा मार्ग निवडणे

अ) संकल्पना:

शांततेसाठी शिक्षण ही सर्वसमावेशक संकल्पना आहे जी शिक्षित व्यक्तीला खऱ्या अर्थाने समग्र आधार देते. शांततेसाठी शिक्षण ही एक व्यापक धारणा आहे जी सुशिक्षितांसाठी एक भक्कम पाया प्रदान करते. वैयक्तिक किंवा स्वयं-विकास स्तर, शाळा किंवा समुदाय स्तर, राष्ट्रीय स्तर आणि जागतिक स्तर या सर्व गोष्टी शांततेसाठी शिक्षणामध्ये समाविष्ट केल्या जातात आणि त्यावर चर्चा केली जाते. जेव्हा एखाद्या विद्यार्थ्याने या सर्व स्तरांवर संतुलित

वर्तमाने स्वतःला हाताळण्यात प्रभुत्व मिळवेल, प्रतिकूल परिस्थितीत तटस्थ राहील, तेव्हा खात्री होऊ शकते की त्याने अध्यानकर्त्याने शांततेचे शिक्षण घेतले आहे. जे सुसंवाद आणि कल्याण वाढवून विद्यार्थी आणि समाज दोघांनाही फायदेशीर ठरेल. संकल्पना म्हणजे शांतता शिक्षण हा मुलांना समाजातील हिंसाचाराच्या मार्गामध्ये सहभागी होण्यापासून रोखण्यासाठी एक प्रतिबंधात्मक उपाय आहे. मुलाच्या सर्वांगीण विकासाचे उद्दिष्ट आहे आणि मुलाच्या डोक्यात अधिक मानवी आणि सामाजिक मूल्यांचे नेतृत्व करण्याचा प्रयत्न आहे. थोडक्यात, ते शांततापूर्ण जगण्यासाठी आणि शांतता निर्माण करण्यासाठी आवश्यक वर्तणूक कौशल्यांचा संच विकसित करण्याचा प्रयत्न करते, ज्याचा संपूर्ण समाजाला फायदा होईल.

ब) शांततेचा मार्ग निवडण्याची कारणे:

शांततेचा मार्ग निवडण्याची अनेक कारणे आहेत त्यापैकी काही खालीलप्रमाणे आहेत:

१. सुसंवाद असणे
२. दुःखातून बाहेर पडण्यासाठी
३. शांततेपर्यंत पोहोचणे
४. व्यक्तिमत्त्वावर प्रभुत्व असणे
५. या स्पर्धात्मक जगात टिकून राहण्यासाठी संयम बाळगणे
६. सर्वोच्च पातळीवर लक्ष वेधण्यासाठी
७. समृद्धी बरोबरीचे दिवस आता शांतता मिळवण्यासाठी
८. स्वतःला जाणून घेणे हेच खरे शिक्षण आहे आणि शांतता स्वतःला जाणून घेण्यास मदत करते.
९. मानसिक, शारीरिक सामाजिक शांततेच्या पातळीवर पोहोचणे हे शिक्षणाचे उद्दिष्ट आहे.

१.५ शांतता निर्माण करणारा, शांतिदूत

शांतिदूत म्हणजे मार्गदर्शक, तत्वज्ञानी, मित्र, मार्गदर्शक, सूत्रधार आणि अशाच प्रकारे जो वास्तवाची जाणीव करून देऊन मार्ग किंवा शांतता प्रज्वलित करतो, कोणत्याही परिस्थितीचा तिरस्कार, लालसा किंवा कल्पनाविलास न ठेवता वास्तव स्वीकारण्याचे धैर्य बाळगतो. सांगणे आणि मन, हृदय शुद्ध करणे आणि शांततेपर्यंत पोहोचणे. त्याचप्रमाणे, शांतता निर्माण करणारा शांत करणारा, मध्यस्थ, मध्यस्थ आणि मध्यस्थ आहे. यापैकी काही वर्णने योग्य असली तरी शांततेचे स्वरूप आणि शांतता प्रस्थापित करणाऱ्यांची भूमिका या दोहोंचे वर्णन करण्यात ते अजूनही मर्यादित आहेत. शांतिदूत शिकणाऱ्याला खालीलप्रमाणे मदत करेल:

अ) नैतिक अत्यावश्यकतेसाठी शांतता शिक्षण:

पीसमेकर शांततेचे ज्ञान आणि नैतिक मार्गाने त्याचा अनुभव देईल. शांतता निर्माण करणारे त्यांचे कौशल्य आणि अनुभव शांततेत नैतिक पद्धतीने सामायिक करतील. या नैतिक संकल्पनांमध्ये मानवी प्रतिष्ठेचा आदर, शांततावाद, निष्पक्षता आणि सामाजिक नीति म्हणून प्रेम यांचा समावेश होतो. मानवी जीवनाची निर्मिती ही संकल्पना, ज्यामध्ये नैसर्गिक जीवन आणि निसर्गात अस्तित्वात असलेले जीवन समाविष्ट आहे, शांतता, प्रेम, न्याय, अहिंसा, न्याय आणि मानवी प्रतिष्ठेचा आदर यांच्याशी संबंधित गुणांना मूर्त रूप देते.

ब) व्यावहारिकतेसाठी शांतता शिक्षण:

व्यावहारिक अत्यावश्यक म्हणजे मानवतेला, मग ते स्वतःला किंवा दुसऱ्याला, स्वतःचा अंत मानणे आणि कधीही समाप्तीचे साधन नाही. कांटच्या मते, आपण इतरांना कधीही संपवण्याचे साधन मानू नये, तर स्वतःचा अंत म्हणून वागू नये. जेव्हा एखादी व्यक्ती या मार्गावर जाण्यास सुरुवात करते, तेव्हा शांतता शिक्षण शिकणाऱ्याला स्वतःशी किंवा इतरांशी सुसंवादाने वागण्यास मदत करेल.

क) परिवर्तनशील शिक्षणामध्ये शांतता शिक्षण:

शांतता शिक्षण हे मूलभूतपणे परिवर्तन करणारे आहे. लोकांच्या मानसिकता, वृत्ती आणि वर्तन पद्धती सुधारण्यासाठी आणि सर्वात महत्वाचे म्हणजे, शांततेवरील संघर्ष संपवण्यासाठी ज्ञान, कौशल्ये, दृष्टीकोन आणि मूल्ये वाढविण्यात हे मदत करते. बदल हा शांतता शिक्षणाचा केंद्रबिंदू आहे: शिक्षक, शिकणाऱ्याचे आणि शेवटी समाजाचे परिवर्तन. आपली सध्याची आर्थिक आणि सामाजिक व्यवस्था भौतिक आणि संरचनात्मक हिंसाचाराने भरलेली असल्यामुळे, शांततेसाठी प्रमुख सामाजिक आणि आर्थिक आणि सामाजिक व्यवस्थेची पुनर्रचना आवश्यक आहे (तुरे आणि इंग्रजी, २००८). शांततापूर्ण संस्कृती निर्माण करण्यासाठी ज्ञान, दृष्टीकोन, वर्तन आणि जागतिक दृष्टिकोनामध्ये मूलभूत परिवर्तन आवश्यक आहे, ज्यामुळे विद्यार्थ्यांना अधिक शांततापूर्ण जगाकडे कृती करण्याची परवानगी मिळते. शांतता शिक्षणाचा उद्देश या सामाजिक वाढीस मदत करणे

१.६ सारांश

या प्रकरणात शांतता शिक्षणाच्या सर्व पैलूंचा समावेश आहे. आजच्या स्पर्धात्मक समाजात यशस्वी होण्यासाठी शांतता शिक्षण ही गुरुकिल्ली आहे. एकविसाव्या शतकात, जेव्हा प्रत्येकजण भौतिकवादी वाढ आणि प्रगतीकडे घाई करत आहे, तेव्हा हे स्पष्ट झाले आहे की मानसिक, शारीरिक आणि भावनिक सुसंवाद हा जीवनाचा पूर्ण आनंद घेण्यासाठी सर्वात महत्वाच्या पैलू आहेत. शिकणाऱ्याचे जीवन हे जीवन आहे ज्यामध्ये शिकणाऱ्याने संतुलित वर्तन पद्धती राखण्यासाठी योग, मध्यस्थी आणि विपश्यना यांची ओळख करून घेणे आवश्यक आहे. शांतता शिक्षण लोकांना त्यांच्या वर्तनावर विचार करण्याची आणि दैनंदिन जीवनातील अराजकता, चिंता, दुःख, तिरस्कार, तणाव, मानसिक अडचणी, दुःख किंवा इतर फसव्या समस्या टाळण्यासाठी सुधारात्मक उपाय लागू करण्याची संधी देते. या समाजातील तरुण या नात्याने, निरोगी राहणे आणि शांततेला धोका निर्माण करणाऱ्या

कोणत्याही वाईट माध्यमांपासून किंवा परिस्थितीपासून समाजाचे रक्षण करणे ही आपली प्राथमिक जबाबदारी आहे. शांतता वाढवणे आणि शांततेने वाढणे ही शांत आणि सुखदायक जगाची गुरुकिल्ली आहे, जे अंतिम आनंद आणि शिक्षणाचे प्राथमिक ध्येय आहे.

१.७ स्वाध्याय

---

१. शांततेची संकल्पना काय आहे? त्याची गरज आणि शांततेचे प्रकार स्पष्ट करा.
२. शांतता शिक्षण म्हणजे काय? शांतता शिक्षणाचे स्वरूप आणि उद्दिष्टे योग्य उदाहरणासह स्पष्ट करा.
३. शांततेसाठी शिक्षणाची संकल्पना लिहा. शांतता का आवश्यक आहे ते स्पष्ट करा.
४. शांततेचा मार्ग निवडणे का आवश्यक आहे ते उदाहरणासह स्पष्ट करा.
५. शांतिदूत म्हणजे काय? शांतता शिक्षणात शांतता निर्माण करणाऱ्याची भूमिका स्पष्ट करा.

टीप लिहा:

१. नैतिक अत्यावश्यकतेमध्ये शांतता शिक्षण
२. व्यावहारिक अत्यावश्यकतेमध्ये शांतता शिक्षण
३. परिवर्तनशील शिक्षणामध्ये शांतता शिक्षण

*****

शांतता आणि शांतता शिक्षणाचा दृष्टिकोन

घटक संरचना

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ परिचय
- २.२ शांततेचे मार्ग: सत्तेचे राजकारण, जागतिक व्यवस्था, संघर्षाचे निराकरण, अहिंसा आणि परिवर्तन
- २.३ विविध टप्प्यांवर शांतता शिक्षणाकडे दृष्टीकोन: बालपण, प्राथमिक शिक्षण, माध्यमिक शिक्षण, उच्च शिक्षण आणि प्रौढ शिक्षण
- २.४ शांतता शिक्षणाचा ऐतिहासिक विकास, भारतातील शांतता शिक्षण आणि त्याचा विकास
- २.५ सारांश
- २.६ स्वाध्याय
- २.७ संदर्भ

२.० उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासानंतर:

- सत्तेचे राजकारण, जागतिक व्यवस्था, संघर्ष निराकरण, अहिंसा आणि परिवर्तनाचे विविध दृष्टिकोन स्पष्ट होईल.
- बालपण, प्राथमिक शिक्षण, माध्यमिक शिक्षण, उच्च शिक्षण आणि प्रौढ शिक्षण यांसारख्या शिक्षणाच्या विविध टप्प्यांवर शांतता शिक्षण एकत्रित करण्याच्या मार्गाचे वर्णन समजेल.
- शांतता शिक्षणाचा इतिहास समजेल.
- भारतातील शांतता शिक्षण आणि त्याचा विकास समजेल.

२.१ परिचय

हिंसाचाराच्या अनुपस्थितीपेक्षा शांतता अधिक महत्वाची आहे. ही मुळात संशोधन, प्रशिक्षण आणि सराव याद्वारे तयार केलेली प्रक्रिया आहे. हे प्रामुख्याने मानवी वर्तन, वृत्ती आणि बदलत्या वातावरणास प्रतिसाद यावर लक्ष केंद्रित करते. शांतता हे सामाजिक मूल्य आहे. हे पूर्वग्रह आणि मतभेद दूर करते. हे समानता आणि सामाजिक न्यायाला प्रोत्साहन देते. शांतता हे इतिहासातील एक सकारात्मक चिन्ह आहे जे लोकांना एकत्र आणते, संशय आणि अविश्वास दूर करते.

सकारात्मक संदर्भात, शांतता ही कल्याणाची स्थिती आहे जी विश्वास, करुणा आणि न्यायाद्वारे वैशिष्ट्यीकृत आहे. या अवस्थेत, आपल्या सर्वांना वैयक्तिक वेदना आणि त्यागाची चिंता न करता आपली विविधता साजरी करण्यास आणि एकमेकांमध्ये चांगले शोधण्यासाठी प्रोत्साहित केले जाऊ शकते.

शक्तीचे राजकारण म्हणजे सक्तीच्या शक्तीद्वारे शांतता, जागतिक व्यवस्था जी आंतरराष्ट्रीय कायदा आणि संस्थांद्वारे शांतता आहे, संघर्ष निराकरणाद्वारे शांतता, अहिंसेद्वारे शांतता आणि परिवर्तनाद्वारे शांतता याद्वारे शांततेचे विविध दृष्टिकोन स्पष्ट केले जाऊ शकतात.

२.२ शांततेचे मार्ग: सत्तेचे राजकारण, जागतिक व्यवस्था, संघर्षाचे निराकरण, अहिंसा आणि परिवर्तन

अ) शांततेचे मार्ग: सत्तेचे राजकारण, जागतिक व्यवस्था, संघर्षाचे निराकरण, अहिंसा आणि परिवर्तन:

सत्तेचे राजकारण:

मिरियम वेबस्टर डिक्शनरीनुसार, पॉवर पॉलिटिक्सची व्याख्या मुख्यतः नैतिक दृष्टीकोनातून न करता शक्तीचा (जसे की लष्करी आणि आर्थिक ताकद) जबरदस्ती शक्ती म्हणून वापरावर आधारित राजकारण म्हणून केली जाऊ शकते. इतर सरकारांच्या कृती आणि निर्णयांवर प्रभाव टाकण्यासाठी लष्करी किंवा आर्थिक शक्तीच्या वापरावर आधारित राजकारण आहे. सत्तेच्या राजकारणाच्या काही उदाहरणांमध्ये सीमेवर लष्करी तुकड्यांचा समावेश होतो, मग ते सरावासाठी किंवा व्यापार युद्ध सुरू करण्यासाठी शुल्क किंवा आर्थिक निर्बंध लादणे इ.साठी असू शकते.

आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या फाइलमध्ये पॉवर पॉलिटिक्स ही पारंपारिकपणे प्रबळ फ्रेमवर्क आहे. हा दृष्टिकोन मानवी स्वभावाचे निराशावादी वाचन आणि आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या स्पर्धात्मक मॉडेलला प्रोत्साहन देतो. या दृष्टिकोनाचे समर्थक जे याला राजकीय वास्तववाद म्हणून संबोधतात. ते असा दावा करतात की आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेतील सर्व लोकांद्वारे धारण केलेली कोणतीही वैश्विक मूल्ये नाहीत. शिवाय, जागतिक सरकार किंवा उच्च शक्ती नसणे ज्याच्यापुढे वेगवेगळ्या राष्ट्रांनी स्वतः ला सादर केले पाहिजे ते राष्ट्रांमधील राजकारण अराजक आणि अप्रत्याशित बनवते, ज्याचे वैशिष्ट्य बदलत्या युती आणि हिंसाचाराचा नेहमीचा धोका आहे. दीर्घकालीन असुरक्षितता आणि शक्तीचे संतुलन बदलत असताना, राष्ट्रे, त्यांच्या तत्काळ राष्ट्रीय हितासाठी खाजगी हिताची सेवा देणारी धोरणे बनवतात - ज्याचा अर्थ भौतिक शक्ती आणि इतरांना भाग पाडण्यासाठी आणि परावृत्त करण्यासाठी लष्करी क्षमतेचे संपादन असे मानले जाते - व्यापक, मानवतावादी स्पष्टपणे मार्गदर्शन करताना कल्पना ज्या त्यांच्या पूर्ततेसाठी इतरांच्या विश्वासाहतेवर किंवा सद्भावनेवर अवलंबून असतात. दुसऱ्या शब्दांत, राष्ट्रांमध्ये स्थिर सहकार्याचा आधार म्हणून वापरता येण्याजोगे कोणतेही सामायिक नैतिक मापदंड नसल्यामुळे, सतत कमी होत जाणाऱ्या संसाधनांसाठी आणि या संसाधनांवर विश्वास ठेवलेल्या सुरक्षिततेसाठी प्रत्येक राष्ट्राला एकमेकांशी स्पर्धा करण्याशिवाय पर्याय नाही. व्यापक गरिबी आणि पर्यावरणीय न्हासाशी निगडित जागतिक समस्यांबद्दल उदासीन असण्याची गरज नसली तरी, शक्तीच्या

राजकारणाचे समर्थक नैतिक मिनिमलिझमच्या दृष्टीकोनासाठी युक्तिवाद करतात, ज्यामध्ये जगाला स्वयं-मदत प्रणाली म्हणून ओळखले जाते. न्यायाची व्याख्या मानवाधिकारांच्या घोर गैरवापराची अनुपस्थिती, जसे की नरसंहार, आणि शांततेची संकल्पना केवळ युद्धाची अनुपस्थिती किंवा अधिक स्पष्टपणे, लष्करी सामर्थ्याने सुरक्षित केलेल्या शत्रुत्वाचे तात्पुरते निलंबन म्हणून केली जाते. सत्तेच्या राजकारणाच्या दृष्टिकोनाचे समर्थक असा युक्तिवाद करतात की जर जगातील राष्ट्रांना शांतता हवी असेल तर त्यांनी युद्धाची तयारी केली पाहिजे. मानवी स्पर्धात्मकता आणि लोभ यांमुळे हिंसा अपरिहार्यपणे उद्भवते; सक्तीने हुकुम लादून शांतता सुरक्षित केली जाते. सत्तेच्या राजकारणात कोणताही नैतिक दृष्टीकोन विचारात घेतला जात नाही कारण प्रत्येक राष्ट्र शक्ती वापरण्यासाठी दुसऱ्या राष्ट्रापेक्षा अधिक भयभीत होण्याचा प्रयत्न करतो.

सत्तेचे राजकारण अशा प्रकारे इतर राष्ट्रांच्या किंवा आंतरराष्ट्रीय समुदायाच्या हितापेक्षा स्वार्थाला प्राधान्य देते आणि यामध्ये एखाद्या राष्ट्राच्या हिताचे रक्षण करण्यासाठी एकमेकांना लष्करी, आर्थिक किंवा राजकीय आक्रमणाची धमकी देणे समाविष्ट असू शकते.

जागतिक क्रम:

जागतिक सुव्यवस्थेचा दृष्टिकोन कायद्याच्या सामर्थ्याने शांतता म्हणून समजला जाऊ शकतो. ही एक विहित संकल्पना आहे की शांततेची स्थिती, म्हणजे बळाचा अनियंत्रित वापर नसतानाही, सक्तीच्या कृत्यांचे प्रदर्शन, कायदेशीर आदेशाच्या आधारे, केवळ काही विषयांसाठी राखीव असल्यास, संघटित समाज प्राप्त केला जाऊ शकतो. त्या समाजाचे जे अवयव म्हणून किंवा त्या आदेशाद्वारे स्थापन केलेल्या समुदायाचे प्रतिनिधी म्हणून इतरांविरुद्ध ती जबरदस्ती कृत्ये करतात. दुसऱ्या शब्दांत, दृष्टिकोन असे गृहीत धरतो की कायदेशीर आदेशाच्या आधारे बळाच्या कायदेशीर वापरावर मत्केदारी निर्माण करून, समुदायाच्या सदस्यांमधील संबंध अपरिहार्यपणे शांत करून जेव्हा आंतरराष्ट्रीय क्षेत्राच्या परिस्थितीवर लागू केले जाते, तेव्हा जागतिक व्यवस्थेच्या दृष्टिकोनाचे वचन असे आहे की जागतिक राजकारणातील विविध विषयांमधील परस्परसंवाद, प्रामुख्याने राज्ये, कायदेशीर नियमांची एक प्रणाली स्थापित करून शांत केले जाऊ शकतात जे परस्पर संबंधांचे प्रभावीपणे नियमन करतात. ते विषय, विशेषतः संघर्षाच्या प्रकरणांमध्ये समाविष्ट आहेत

जो नमुना सत्तेच्या राजकारणाच्या पद्धतींमुळे निर्माण झालेल्या क्रमाला विकृतीचा एक प्रकार मानतो, असे प्रस्तावित करतो की राष्ट्रे आणि इतर महत्त्वपूर्ण पात्र, जसे की गैर-सरकारी (कार्यकर्ता) संस्था आणि आंतर-सरकारी संस्था यांच्यात सातत्यपूर्ण सहकार्य शक्य आणि आवश्यक आहे. सहकार्य शक्य आहे कारण मानवी स्वभावात स्वार्थ आणि परमार्थ दोन्हीची क्षमता आहे; सहकार्य आवश्यक आहे कारण सत्तेच्या राजकारणाच्या प्रतिमानाने अनुकूल असलेली अखंड स्पर्धा टिकू शकत नाही.

सैद्धांतिक सहकार्य शक्य आहे याची पुष्टी करण्यासाठी, जागतिक व्यवस्थेचा दृष्टीकोन मानवी निवडीवर आणि हेतूवर जोर देतो आणि जागतिक राजकारणाला आकार देण्यासाठी राष्ट्रांची मत्केदारी नाही असे प्रतिपादन करते. राष्ट्र हे राजकीय क्रियाकलाप आणि उत्तरदायित्वाचे एकमेव व्यासपीठ नाही आणि राष्ट्रहित हा इष्ट वर्तनाचा एकमेव निकष नाही. जागतिकीकरणाच्या युगात, राजकारणात जागतिक आणि राष्ट्रीय तसेच स्थानिक

निष्ठा, मूल्ये आणि हितसंबंधांचा जटिल परस्परसंवाद समाविष्ट असतो. आधुनिक दळणवळण आणि वाहतूक तंत्रज्ञानाने नागरिकांना शांतता, मानवाधिकार, पर्यावरणशास्त्र आणि विकासाशी संबंधित समस्यांना पुढे जाण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय संस्था तयार करण्यास सक्षम केले आहे. या नागरिक संस्थांच्या चिंतेमुळे राष्ट्रीय सरकारे आणि संयुक्त राष्ट्रांसारख्या जागतिक प्रशासनाच्या संस्थांसाठी विषय पत्रिका निश्चित करण्यात मदत झाली आहे. जागरूक योजनेमुळे राष्ट्रे आणि गुंतलेले जागतिक नागरिक ही मूल्ये जास्तीत जास्त संस्थांच्या चौकटीत काम करू शकतात जेणेकरून भयभीत आणि प्रतिक्रियात्मक वर्तनाच्या पलीकडे जाण्यासाठी, आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात कायद्याचे राज्य विस्तारित करण्यासाठी आणि जागतिक सार्वजनिक वस्तू प्रदान करण्यासाठी फायदेशीर ठरू शकते.

मानवी हितसंबंध सुरक्षित करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या स्पर्धात्मक, राज्य-केंद्रित मॉडेलसच्या अपयशामुळे, जागतिक व्यवस्थेच्या प्रतिमेचे समर्थक असा युक्तिवाद करतात की आंतरराष्ट्रीय सहकार्य साध्य करण्यासाठी व्यापक आणि अधिक तीव्र प्रयत्न आवश्यक आहेत. वाढत्या तंत्रज्ञानाच्या जगात, गरिबी, पर्यावरणाचा न्हास, संसर्गजन्य रोग, मानवी हक्कांचे उल्लंघन आणि मोठ्या प्रमाणावर विनाशकारी शस्त्रांचा प्रसार यासारख्या समस्या सर्वांसाठी चिंतेचा विषय आहेत. या समस्यांचे निराकरण पॉवर पॉलिटिक्स पॅराडाइमच्या जबरदस्त स्पर्धात्मक चौकटीत केले जाऊ शकत नाही आणि आंतरराष्ट्रीय संवाद आणि सहकार्याद्वारे बहुपक्षीय कृतीसाठी नवीन मूल्ये, मानदंड आणि कार्यक्रमांची मांडणी आवश्यक आहे. जेव्हा सरकारे आंतरराष्ट्रीय संस्थांमध्ये सार्वभौमत्व एकत्र करतात आणि जागतिक सार्वजनिक वस्तू प्रदान करण्यासाठी गैर-सरकारी संस्था आणि सामाजिक चळवळींशी सहयोग करतात, तेव्हा एक अधिक न्याय्य आणि टिकाऊ प्रणाली साकार होऊ शकते.

पॉवर पॉलिटिक्स पॅराडाइमपेक्षा वर्ल्ड ऑर्डर पॅराडाइम जगाचे वेगळे चित्र रंगवते, हे चित्र संबंधित नागरिकांच्या भूमिका आणि राजकारणातील नैतिक मूल्यांचे अग्रभागी आहे. शक्ती म्हणजे केवळ इतरांना दुखावण्याची किंवा शिक्षा करण्याच्या क्षमतेद्वारे जबरदस्ती करण्याची क्षमता (विध्वंसक/धमकीची शक्ती - काठीची शक्ती), परंतु सहकार्याद्वारे सामायिक उद्दिष्टांपर्यंत पोहोचण्याची क्षमता (उत्पादक/विनिमय शक्ती - गाजरची शक्ती)) आणि एकता (एकात्मिक/सामाजिक शक्ती - मिठीची शक्ती). सत्तेच्या राजकारणाचा नमुना शांततेला सार्वभौम राज्यांच्या स्व-मदत व्यवस्थेमध्ये युद्धाची तात्पुरती अनुपस्थिती मानतो, तर जागतिक व्यवस्थेचा नमुना शांततेला मानवाच्या उत्कर्षासाठी आणि दीर्घकालीन अस्तित्वासाठी आवश्यक असलेल्या काही मूल्य परिस्थितींच्या उपस्थितीशी समतुल्य करतो. जागतिक संदर्भ: अहिंसक संघर्ष निराकरण, मानवी प्रतिष्ठा, विकास, पर्यावरण संतुलन आणि राजकीय सहभाग. धोरणे आणि प्रयत्नांद्वारे सक्रियपणे शांतता शोधली जाऊ शकते जे सहमती निर्माण करतात, अन्याय कमी करतात, संधी निर्माण करतात आणि समान आव्हानांना प्रतिसाद देण्यासाठी बहुपक्षीय फ्रेमवर्क प्रदान करतात.

संघर्ष निराकरण:

संवादाच्या सामर्थ्याने शांततेचा दृष्टीकोन म्हणून संघर्ष निराकरण. हे संघर्षाचे विश्लेषण करण्यासाठी आणि संवाद आणि वाटाघाटीच्या प्रभावी धोरणांसह त्यांना प्रतिसाद

देण्यासाठी कौशल्यांचा विकास आणि परिष्करण करून शांततेसाठी एक अत्यंत व्यावहारिक दृष्टीकोन देते. जेथे जागतिक व्यवस्थेचे नायक स्वतःला प्रामुख्याने मॅक्रो-स्तर, संरचनात्मक समस्या जसे की वितरणात्मक न्याय आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्याचे संस्थात्मकीकरण या विषयांवर चिंतित असतात, तेथे संघर्ष निराकरण करणारे अभ्यासक व्यक्ती आणि गटांमधील परस्परसंवादाच्या प्रक्रियेवर आणि त्यांचे वैशिष्ट्य असलेल्या संबंधांवर अधिक लक्ष केंद्रित करतात.

संघर्ष निराकरण दृष्टिकोनानुसार, परस्परसंवादापासून ते आंतरजातीय आणि आंतरराष्ट्रीय अशा मानवी संवाद आणि संघटनेच्या सर्व स्तरांवर संघर्ष नैसर्गिक आहे. जरी यामुळे वियोग आणि मोठ्या मानवी दुःखास कारणीभूत ठरू शकते, तरीही संघर्ष अपरिहार्यपणे हिंसाचारास कारणीभूत ठरत नाही आणि नातेसंबंध आणि सामाजिक प्रणालींमध्ये मोठ्या बदलांसाठी ते आवश्यक असते. तेव्हा शांतता ही कुशलतेने हाताळण्याची आणि जेव्हा शक्य असेल तेव्हा संघर्ष रोखण्याची किंवा बदलण्याची एक सतत प्रक्रिया समजली जाते. संघर्ष प्रभावीपणे व्यवस्थापित करण्यासाठी आणि निराकरण करण्यासाठी, आम्ही संघर्षाकडे पाहण्याचा आमचा दृष्टिकोन आणि आमच्या नेहमीच्या संघर्ष व्यवस्थापन शैली (स्पर्धात्मक, सहयोगी, टाळणारा, नम्र, इ.) जागरूक असणे आवश्यक आहे, जेणेकरून आमच्या स्वतःच्या प्रतिसादांना सक्रियपणे परिभाषित करण्याचे अधिक स्वातंत्र्य मिळवता येईल. समन्वित (प्रतिक्रियात्मक आणि विसंगत विरुद्ध) मार्ग. अशा जागरूकतेमुळे "विजय-पराजय" किंवा "पराजय-पराजय" या उपायांऐवजी "विजय-पराजय" साध्य करण्याची शक्यता वाढते. आम्ही आमच्या स्वतःच्या भावना समजून घेणे आणि त्यांच्यासह कार्य करणे, अधिक प्रामाणिक संप्रेषणासाठी मोकळेपणा निर्माण करणे आणि अन्यथा वाढीस कारणीभूत असलेल्या प्रक्रियांवर नियंत्रण ठेवण्यास शिकतो.

संघर्षाला प्रभावीपणे प्रतिसाद देण्यासाठी, संघर्ष निराकरण सिद्धांतवादी आणि अभ्यासक समस्या सोडवण्यासाठी आणि नातेसंबंध निर्माण करण्यासाठी सहकारी, गैर-विरोधी प्रक्रियांचे महत्त्व अधोरेखित करतात, जे सहसा बाह्य तृतीय पक्ष किंवा मध्यस्थांच्या मदतीने आयोजित केले जातात. या प्रक्रिया वरवरच्या स्थिती आणि मागण्यांच्या खाली अंतर्निहित स्वारस्य आणि मानवी गरजा (उदा. सुरक्षा, ओळख, बंधन, नियंत्रण, विकास) यांच्याकडे थेट लक्ष देतात आणि मानवी परस्परसंवादात संस्कृतीचे महत्त्व हायलाइट करतात. ते सर्व संघर्ष निराकरण प्रक्रियांमध्ये, व्यक्ती, गट किंवा राज्यांमधील असोत, सहानुभूती, सर्जनशीलता आणि "शेअर पॉझिटिव्ह पॉवर" ("पॉवर ओव्हर" ऐवजी "पॉवर विथ") च्या महत्त्वाची पुष्टी करतात. ते आजच्या मोठ्या आंतरराष्ट्रीय संघर्षांमध्ये संवाद आणि सहभागाच्या गैर-अधिकृत प्रक्रियेच्या संभाव्य सकारात्मक भूमिकेला देखील अधोरेखित करतात, ज्यात बहुतेक जातीय आणि सांप्रदायिक ओळखीच्या शक्तिशाली भावनांचा समावेश आहे. विरोधाभास सोडवण्याच्या दृष्टिकोनाचे समर्थक, नंतर, दुसऱ्याशी थेट संवाद साधून शांतता मिळवतात. शांततेचा दृष्टीकोन म्हणून संघर्ष निराकरणानुसार, तुम्हाला शांतता हवी असल्यास, शांतता प्रक्रियेसाठी प्रशिक्षणाचे साधन म्हणून संवाद आणि सहअस्तित्वासाठी कौशल्ये विकसित करा.

अहिंसा:

शांततेचा दृष्टिकोन म्हणून अहिंसा ही इच्छाशक्तीद्वारे शांतता समजली जाते. त्याच्या सर्वात मूलभूत स्वरूपात, अहिंसा ही हिंसा वापरण्यास नकार देत आहे. तथापि, हे ओळखणे महत्वाचे आहे की हिंसा अनेक प्रकारांत प्रकट होते. शांतता प्रस्थापित करण्याचे आणि अहिंसेचे वेगवेगळे दृष्टिकोन वेगवेगळ्या प्रकारच्या हिंसेला प्रतिसाद देतात.

शांतता, अहिंसा या चौथ्या दृष्टीकोनाबद्दल सर्वात सामान्य गैरसमजांपैकी एक म्हणजे हा एक दृष्टीकोन आहे ज्याचा अर्थ निष्क्रियता आहे. अहिंसा कार्यकर्त्यांच्या दृष्टिकोनातून, हे गृहितक शक्तीच्या राजकारणाच्या गृहितकांचे वर्चस्व प्रतिबिंबित करते, जे शक्तीला दुखावण्याच्या क्षमतेशी समतुल्य करते आणि म्हणून ते सरकार आणि सशस्त्र लढाऊ गटांचा अनन्य ताबा मानतात. प्रत्युत्तरात, अहिंसेचा नमुना असा प्रस्तावित करतो की कोणत्याही सरकारची शक्ती प्रामुख्याने लोकांच्या संमतीने प्राप्त होते आणि फक्त दुय्यम म्हणजे जबरदस्तीने. कोणत्याही परिस्थितीला संमती देऊन आणि ते ऑफर करणार्या निकषांच्या चौकटीत कार्य करून, मानव त्या ऑर्डरला सशक्त बनवतात आणि, जर त्याचे मानदंड अमानवीय असतील तर, स्वतः ला अक्षम आणि अमानवीय बनवतात. वैकल्पिकरित्या, बाह्य नियम आणि दबावांची पर्वा न करता त्यांचे स्वतःचे वर्तन नैतिक एजंट म्हणून परिभाषित करून, ते बदलाचे एजंट बनू शकतात जे इतरांना नवीन शक्यतांबद्दल जागृत करू शकतात.

एम.के. गांधी, मार्टिन ल्यूथर किंग, ज्युनियर आणि इतर अनेकांनी अधोरेखित केल्याप्रमाणे, अहिंसा ही तत्त्वानुसार ॲनिमेटेड क्रिया आहे आणि याचा अर्थ आणि अंत अविभाज्य आहेत या प्रस्तावाद्वारे सूचित केले आहे. सामाजिक बदलाच्या टोकांबद्दलचे वक्तृत्व नेहमीच या टोकांना पुढे नेण्यासाठी निवडलेल्या साधनांच्या वास्तविक परिणामांशी सुसंगत असले पाहिजे. मानवी समुदायांमधील शांतता हिंसेने साधली जाऊ शकत नाही किंवा समाजात सशस्त्र बंडखोरी करून लोकशाही सुरक्षित करता येत नाही. त्यामुळे, शांतता न्यायापासून खंडित केली जाऊ शकत नाही, आणि न्यायामध्ये दडपशाहीचा अभाव असतो, मग तो अप्रत्यक्षपणे असमान संरचना आणि संस्थांद्वारे किंवा थेट शस्त्रांच्या वापराद्वारे केला जातो. दुसऱ्या शब्दांत, शांततेत हिंसेची अनुपस्थिती समाविष्ट असते, ज्याची व्यापकपणे कल्पना मानवी गरजांचा टाळता येण्याजोगा अपमान म्हणून केली जाते (आणि, आपण निसर्गाच्या समतोलाला जोडू शकतो). खरी शांतता केवळ शांततापूर्ण (आणि म्हणूनच न्याय्य आणि अहिंसक) कृतीद्वारे प्राप्त केली जाऊ शकते- कृती ज्याने मानवाची अधोगती करणार्या परिस्थिती पूर्ववत करण्याचा आणि मानवी जीवनाचे मूल्य स्वस्त करणार्या प्रतिशोधाचे चक्र खंडित करण्याचा प्रयत्न केला.

अहिंसेने प्रेरित असलेला दृष्टीकोन कायम ठेवतो की, अन्यायकारक कायदे किंवा दडपशाहीने परिभाषित केलेल्या परिस्थितींमध्ये, स्थिर, तत्त्वनिष्ठ उपाय (सत्याग्रह - "सत्याला चिकटून राहणे") द्वारे बदल शोधला जाऊ शकतो ज्याद्वारे सामायिक वचनबद्धता असलेल्या व्यक्ती त्यांना वाटेल अशा कोणत्याही कृतीत भाग घेण्यास नकार देतात. अन्यायकारक आणि अनैतिक. या उपायांमध्ये प्रतिकात्मक निषेधापासून बहिष्कार, समांतर संस्था आणि थेट अहिंसक हस्तक्षेप असे अनेक प्रकार असू शकतात. अहिंसक बदलांना चालना देण्यासाठी घेतलेल्या कृतींचा उद्देश सामायिक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी प्रक्रिया सुरू करणे आणि प्रतिसाद आमंत्रित करणे- मग ते सहकारी असो वा दडपशाही- समाज

किंवा प्रशासकीय प्राधिकरणाकडून. दडपशाही किंवा चिथावणी असतानाही त्यांच्या प्रतिस्पर्ध्याला अमानुषीकरण करण्यास नकार देऊन, अहिंसक कार्यकर्ते स्वतःला विध्वंसक, "डोळ्यासाठी-डोळ्यासाठी" वर्तनात प्रवेश करण्याऐवजी सर्जनशील मार्गांनी कार्य करण्यास सक्षम करतात, जे गांधींनी म्हटल्याप्रमाणे, "सोडतात. संपूर्ण जग आंधळे." त्याऐवजी, त्यांच्या स्वतःच्या भीतीवर आणि रागावर मात करून, ते इतरांना त्यांच्या सभोवतालचे वास्तव पाहण्याचा एक नवीन मार्ग देतात आणि मानवी समुदायाचे आणि अहिंसेच्या तत्त्वाचे उल्लंघन करणार्या संस्था आणि कृतींना कायदेशीरपणे नाकारतात ("कोणतीही हानी नाही").

अहिंसेच्या उदाहरणानुसार, वास्तविक शक्ती हिंसेऐवजी इच्छाशक्ती आणि मानवी एकता यातून प्राप्त होते, जी समाजाला कमजोर करते आणि स्वतःच्या विनाशाची बीजे पेरते. अहिंसा शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी एक दृष्टीकोन देते ज्याचा वापर केवळ सामाजिक भेदभाव आणि राजकीय दडपशाहीचा प्रतिकार करण्यासाठीच केला जात नाही तर परदेशी साम्राज्यवाद किंवा व्यवसायाचा प्रतिकार करण्यासाठी देखील केला जातो. या दृष्टिकोनानुसार, जर आपल्याला शांतता हवी असेल तर आपण न्यायासाठी काम केले पाहिजे. प्रशिक्षण, धोरणात्मक नियोजन, रचनात्मक कार्यक्रम आणि वैयक्तिक शिस्तीच्या माध्यमातून शांततेच्या मार्गाने शांततेसाठी कार्य करण्याची ही वचनबद्धता मानवी आत्म्याची क्रांती सूचित करते आणि मानवी चेतनेमध्ये बदल होण्याची शक्यता दर्शवते ज्यामध्ये अहिंसा जीवनाचा मार्ग बनते.

परिवर्तन:

शांतता प्रस्थापित करण्याचा अंतिम दृष्टीकोन म्हणजे परिवर्तनाचा दृष्टीकोन, एक नमुना जो दैनंदिन जीवनात शांतता प्रत्यक्षात आणण्याच्या सर्व वास्तविक प्रयत्नांमध्ये शिक्षण, सांस्कृतिक बदल आणि अध्यात्माच्या केंद्रस्थानावर केंद्रित आहे. परिवर्तनाच्या उदाहरणाच्या दृष्टिकोनातून, शांतता निर्माण हा केवळ युद्ध संपवणे, संरचनात्मक हिंसाचार काढून टाकणे किंवा बाह्य मूल्य परिस्थितीची उपस्थिती स्थापित करण्याचा प्रयत्न नाही. ही एक गहन अंतर्गत प्रक्रिया देखील आहे, ज्यामध्ये व्यक्तीचे परिवर्तन हे व्यापक बदलांचे रूपक आणि साधन बनते. परिवर्तनामध्ये, शांततापूर्ण चेतना आणि चारित्र्य, सकारात्मक विश्वास प्रणाली आणि कौशल्ये यांचा समावेश होतो ज्याद्वारे अंतर्गत निःशस्त्रीकरण आणि वैयक्तिक एकीकरणाची फळे व्यक्त केली जाऊ शकतात. परिवर्तन हे अस्तित्वाशी, कार्य अनुभवाशी एकरूप होते. कृती दरम्यान आंतरिक स्वातंत्र्य जाणवते आणि पवित्र आदर्श व्यक्तीद्वारे अर्ज करण्यासाठी वैयक्तिकृत केले जातात. शांततापूर्ण वर्तन हे शिकलेले वर्तन आहे आणि प्रत्येक व्यक्ती शांततेच्या संस्कृतीसाठी संभाव्य आणि आवश्यक योगदानकर्ता आहे.

परिवर्तनाच्या प्रतिमानाच्या दृष्टिकोनातून, अध्यात्म म्हणजे वास्तविकतेच्या सर्व स्तर आणि विभागांमधील खोल परस्परसंबंध आणि पवित्रतेची अंतर्दृष्टी. हे व्यक्तीसाठी जन्मजात आहे, आणि स्वतःबद्दल, इतरांबद्दल, मानवेतर सृष्टीबद्दल आणि सर्व कृती आणि संबंधांमध्ये दैवी उपस्थिती ओळखणारा आणि सामावून घेण्याचा प्रयत्न करणार या देवाप्रती संवेदनशीलता वाढवण्याचा सार्वत्रिक मानवी प्रयत्न म्हणून समजला जाऊ शकतो. . या दैवी उपस्थितीची

ओळख आणि दाव्यामुळे उत्स्फूर्त निष्ठा निर्माण होते, जी धर्म, वंश, वर्ग किंवा लिंग यांच्या सीमांद्वारे प्रतिबंधित केली जाऊ शकत नाही. ही सार्वत्रिक निष्ठा, यामधून सृष्टीच्या संपूर्णतेसाठी आणि अखंडतेसाठी प्रेमळ वचनबद्धतेतून जन्मलेल्या कृतींना प्रेरणा देते. वैयक्तिक हे शक्य तितक्या सर्जनशील आणि सर्वसमावेशक अर्थाने राजकीय बनले आहे, कारण आपण सार्वजनिक जीवनात पक्षपाती नसलेले आध्यात्मिक मूल्य प्रतिबिंबित करू इच्छितो. आम्ही क्षणात उपस्थित होतो, तरीही आदेशाद्वारे प्रेरित सामायिक आणि आशादायक भविष्यासाठी जबाबदार असतो. या दृष्टिकोनानुसार, जर तुम्हाला शांती हवी असेल तर शांतता बाळगा. शांतीचे साधन व्हा.

सत्तेचे राजकारण, जागतिक व्यवस्था, संघर्षाचे निराकरण, अहिंसा आणि परिवर्तन - हे पाचही दृष्टिकोन एकत्र घेतले जातात तेव्हा - शांततेचे मार्ग पुष्कळ आहेत आणि ते केवळ राजकारणी आणि मुत्सद्दीच नव्हे, तर वकील, शिक्षणतज्ज्ञ यांच्याद्वारेही प्रवास करतात, याची पुष्टी करतात. स्वयंसेवक आणि इतर अनेक प्रकारचे सामान्य नागरिक. प्रत्येक दृष्टिकोन एक्सप्लोर करून, आम्ही आमच्या गृहितकांशी अधिक सक्रियपणे कुस्ती करायला शिकतो आणि आमच्या संपूर्ण अनुभवांच्या प्रकाशात दाव्यांचे मूल्यमापन करतो. आम्ही आमच्या तर्कशक्ती आणि त्याबरोबर, वास्तविक आणि सत्य काय आहे या दोन्हींचा वापर करतो. अशा रीतीने, आम्ही शांतता हा आमच्या जीवनाचा अविभाज्य पैलू बनवतो आणि आमच्या नैतिक कल्पनांसाठी आम्ही बांधलेल्या घरांबद्दल अधिक जागरूक होतो. आम्ही आमच्या स्वतःच्या अनन्य आणि मूळ शांततेच्या नमुना - आमच्या स्वतःच्या निवडीच्या नियम आणि पद्धतींनी बांधलेली रचना यांना - पाया घालण्याची तयारी करतो.

एकमत निर्माण करणाऱ्या, संधी निर्माण करणाऱ्या, अन्याय कमी करणाऱ्या आणि सार्वत्रिक समान आव्हानांना सक्रियपणे प्रतिसाद देण्यासाठी बहुपक्षीय फ्रेमवर्क उपलब्ध करून देणारे प्रामाणिक प्रयत्न आणि धोरणांद्वारे शांतता प्रस्थापित केली जाऊ शकते. एकत्रितपणे विचार केल्यास, हे पाच दृष्टिकोन सुचवतात की शांततेचे मार्ग अनेक आहेत आणि ते मुत्सद्दी, व्यक्ती आणि जगातील सामान्य नागरिकांच्या सातत्यपूर्ण प्रयत्नांनी साध्य केले जाऊ शकतात.

२.३ विविध टप्प्यांवर शांतता शिक्षणाकडे दृष्टीकोन: बालपण, प्राथमिक शिक्षण, माध्यमिक शिक्षण, उच्च शिक्षण आणि प्रौढ शिक्षण

शांती-शिक्षणाच्या परिचयाने शिक्षणाने मानवी उत्कर्ष फुलवला पाहिजे. एकत्र काम करणे करावे हे शिकणे, एकत्र खेळणे आणि निर्णय घेणे सामायिक करणे, एकत्र निर्माण करणे आणि उत्पादन करणे आणि संघर्षातून कार्य करणे ही आवश्यक क्षमता आहे जी आजच्या नागरिकांकडे असणे आवश्यक आहे. अगदी बालपणापासून, प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च तसेच प्रौढ शिक्षणापासून शिक्षणाच्या विविध टप्प्यांवर शांतता शिक्षण कार्यक्रम राबवून हे निश्चितपणे केले जाऊ शकते.

मुले त्यांच्या समवयस्क आणि शिक्षकांद्वारे जाणूनबुजून किंवा अजाणतेपणी ज्या पद्धतीने वागतात त्यावरून आणि शाळेच्या आचारविचार आणि तत्त्वज्ञानातून शिकतात. शांतता शिक्षणाच्या विषयातील विद्यार्थ्यांच्या जागरूकता आणि शिक्षणाचा मोठा भाग वर्गखोल्या आणि पाठ्यपुस्तकांच्या सीमेबाहेर होतो.

सर्व टप्प्यांवरील शिक्षक सामान्यतः सहमत आहेत की विद्यार्थ्यांना शांततेबद्दल शिकवले पाहिजे, विशेषतः आजच्या काळात आणि जागतिक परिस्थितीत.

वेगवेगळ्या स्तरांवर आणि टप्प्यांवर प्रत्येक व्यक्तीसाठी शांततेचे शिक्षण आवश्यक आहे. वेगवेगळ्या टप्प्यांमध्ये शांतता शिक्षणाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन अनेक पैलूंमध्ये भिन्न आहे. शांतता-केंद्रित व्यक्तिमत्त्वाचा पाया घालण्याची आदर्श वेळ ही शिक्षणाच्या प्राथमिक टप्प्यावर आहे. हे विद्यार्थ्यांच्या जीवनाचे पायाभूत युग आहेत. शिक्षणाच्या या टप्प्यावर आपल्याला जास्तीत जास्त विद्यार्थी आढळतात आणि ते जीवनातील समस्यांचे ओझे कमी करतात.

बालपणीच्या शिक्षणात शांतता शिक्षण:

मुलांच्या जीवनातील शांतता शिक्षणाचा परिचय हा सर्वात महत्वाचा टप्पा आहे कारण या टप्प्यावर सवयी तयार होतात, मेंदूचा विकास झपाट्याने होतो, फरक आणि समानता ओळखण्याची क्षमता निर्माण होते. शेजारी आणि घरात, शाळेत भावनिक आणि सामाजिक संबंधांच्या विकासाचा टप्पा असतो. मुलांच्या सामाजिक, भावनिक आणि शारीरिक विकासामध्ये निसर्ग आणि पालनपोषण या दोन्ही महत्वाच्या भूमिका बजावतात. कुटुंब, घर आणि शाळा संघर्ष आणि हिंसा कमी करण्याची आणि व्यवस्थापित करण्याची आणि त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला आणि नैतिक वर्तनाला आकार देण्याची मुलांची क्षमता विकसित करण्यात मदत करतात. म्हणूनच, बालपणापासूनच, कुटुंबातील सदस्य आणि नातेवाईकांनी चांगले अनुकूल वातावरण तयार केले पाहिजे आणि मुलांमध्ये सदवर्तन वाढवावे.

प्राथमिक शिक्षणात शांतता शिक्षण:

मुले जसजशी मोठी होऊ लागतात आणि प्राथमिक शाळेच्या स्तरावर पोहोचतात, तसतसे ते अमूर्त विचार विकसित करू लागतात आणि समजू लागतात. ते त्यांच्या वातावरणातील असंख्य क्रियाबद्धल तर्कशुद्धपणे कार्य करण्याची आणि विचार करण्याची क्षमता विकसित करण्यास सुरवात करतात. या टप्प्यावर, मुलांसाठी एक गंभीर आव्हान आहे जे त्यांच्या सभोवतालच्या इतर मुलांशी आणि त्यांच्या वातावरणाशी संबंधित आहे. शाळा हा विविधतेने नटलेला एक लघु समाज आहे, मुलांना प्रामाणिकपणा, इतरांबद्दल आदर, प्रेम, सहिष्णुता, वक्तशीरपणा, सहकार्य आणि श्रमाचा सन्मान यासारख्या क्षमतांनी सुसज्ज करणे अत्यावश्यक आहे. अशाप्रकारे, प्राथमिक शाळेतील मुलांसाठी, शांततेसाठी शिक्षण म्हणजे त्यांना निसर्गातील सुसंवाद, विविधता आणि सौंदर्य साजरे करण्यात आणि त्यांचा आनंद घेण्यास मदत करणे होय. ऐकण्याची कला आणि शांतताप्रिय नागरिक होण्यासाठी आवश्यक असलेली जबाबदारीची भावना यासारखी कौशल्ये विकसित करण्यासाठी विद्यार्थ्यांना सहाय्य आणि प्रोत्साहन दिले पाहिजे.

माध्यमिक शिक्षणात शांतता शिक्षण:

शिक्षणाच्या या स्तरावर, विद्यार्थ्यांना हळूहळू त्यांच्या स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाची जाणीव होत आहे आणि स्वतंत्र व्यक्ती बनत आहेत परंतु तरीही या स्वातंत्र्यासोबत येणारी आव्हाने हाताळण्यासाठी परिपक्वतेचा अभाव आहे, ज्यामुळे खूप गोंधळ निर्माण होतो ज्यामुळे

पालकांप्रमाणेच इतरांशी मतभेद आणि संघर्ष होतो, विकासाचा हा टप्पा स्वयं-शिस्त, तर्कशुद्ध विचार आणि संवादाच्या कौशल्यांची चाचणी घेतो. या विद्यार्थ्यांच्या संभ्रमावर मात करण्यासाठी, विद्यार्थ्यांना संवाद आणि वाटाघाटी वापरून संघर्ष सोडविण्याचे प्रशिक्षण दिले पाहिजे, आपण सर्व एकमेकांवर अवलंबून आहोत आणि जागतिक आणि पर्यावरणीय संदर्भात एकमेकांशी असलेले नाते समजून घेणे आवश्यक आहे. या विद्यार्थ्यांनी शांतता, न्याय आणि अहिंसेचा दृष्टीकोन विकसित केला पाहिजे. विद्यार्थ्यांना केवळ शांतता प्राप्त करणारेच नव्हे तर इतरांसाठी विचार करू शकणारे आणि त्यांना दयाळू आणि सहानुभूती असलेले नागरिक तयार करण्यात मदत करणारे शांततेचे सक्रिय निर्माते बनण्यासाठी या स्तरावरील सर्वात महत्त्वाची शिकवण आहे.

उच्च शिक्षणात शांतता शिक्षण:

शांतता शिक्षणासाठी हा अत्यंत महत्त्वाचा टप्पा आहे. उच्च शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना शांततेच्या क्षेत्रात क्षमता, वृत्ती आणि ज्ञान शिकवले पाहिजे. हे भविष्यातील राष्ट्रनिर्माते आणि समाजाचे आदर्श आहेत. त्यामुळे या टप्प्यावर विद्यार्थ्यांनी चांगल्या नागरिकांचे सर्व गुण आत्मसात केले पाहिजेत. या टप्प्यावर शिक्षकाची भूमिका खूप महत्त्वाची बनते कारण त्यांना विद्यार्थ्यांसाठी आदर्श म्हणून काम करायचे असते. त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या वर्तनाबद्दल शिक्षकांनी जागरूक असले पाहिजे. विद्यार्थ्यांना मानवाधिकार, आंतरराष्ट्रीय समज, संघर्ष व्यवस्थापन आणि सार्वत्रिक बंधुता शिकवणे आवश्यक आहे.

प्रौढ शिक्षणात शांतता शिक्षण:

जसजसे विद्यार्थी समाजाचे नागरिक म्हणून वाढतात आणि विकसित होतात, तसतसे ते पुढील नवीन आव्हाने आणि वास्तविकता यांच्या संबंधात त्यांची क्षमता शिकत राहतात आणि विकसित करतात. जागतिक स्तरावर एकमेकांशी जोडलेल्या जगाच्या गरजा पूर्ण करण्यात प्रौढ शिक्षणाची निर्णायक भूमिका आहे.

प्रौढ शिक्षण समाजाच्या अनुकूलता आणि बदलाच्या क्षमतेस समर्थन देण्यासाठी, स्पर्धात्मक कार्यबल तयार करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते जे जागतिक अर्थव्यवस्था आणि आंतरराष्ट्रीय आव्हानांमध्ये स्पर्धा आणि टिकून राहण्यासाठी आवश्यक आहे. अनेक मानवी संघर्षांसह आपण सतत बदलत्या तंत्रज्ञानाच्या युगात जगत आहोत. प्रौढ शिक्षणाची क्षमता आणि लोकांना त्यांचे वैयक्तिक अनुभव त्यांच्या आजूबाजूला घडणाऱ्या गोष्टींशी जोडून त्यांची मानवी क्षमता पूर्णपणे ओळखण्यास सक्षम करते.

प्रौढ शिक्षण अभ्यास योग्यरित्या सांस्कृतिक समज, सामाजिक जागरूकता, आत्मविश्वास, सांप्रदायिक एकोपा आणि समृद्धी शिकवून प्रौढांच्या मनात शांतता विकसित करण्यास मदत करतात.

शिक्षणाच्या विविध टप्प्यांवर शांतता शिक्षण एकत्रित करण्यासाठी, प्रभावीपणे वापरल्या जाऊ शकणार्या विविध पद्धती आहेत. आज आपण ज्या जगात राहतो त्या जगाला शांतता शिक्षणाची जोड देण्याची आपत्कालीन गरज आहे. शिक्षणाच्या प्रत्येक टप्प्यावर शांतता शिक्षण एकात्मतेसाठी ६ भिन्न माध्यमे वापरली जाऊ शकतात. ते आहेत:

१. विषय संदर्भ
२. विषय दृष्टीकोन
३. अभ्यासक्रम आणि सह-अभ्यासक्रम उपक्रम
४. शिकवण्याच्या पद्धती
५. कर्मचारी विकास
६. वर्ग आणि शाळा व्यवस्थापन

विषयाच्या संदर्भाद्वारे शांतता शिक्षण एकत्रित करणे:

शांतता शिक्षण हा एक विषय असू शकतो. शांतता शिक्षण संकल्पना आवश्यकतेनुसार सादर केल्या जाणार्या वर्गातील औपचारिक चालू अभ्यासक्रमाचा हा भाग असू शकतो. शालेय विषयांच्या विषयांमध्ये शांतता शिक्षणाचा विषय सहजपणे विणला जाऊ शकतो. त्यात विद्यार्थ्यांच्या मनात शांतता मूल्यांचा प्रसार आणि चिरस्थायी वृत्तीचा समावेश असावा. विज्ञान, गणित, सामाजिक अभ्यास, भाषा, कला आणि रचना या विषयांतील विषय शांतता शिक्षणाशी सहज जोडले जाऊ शकतात. लेखन, वाचन, भूमिका निभावणे, ऐकणे, वाटाघाटी ही काही कौशल्ये / तंत्रे आहेत जी शिक्षकांद्वारे शांतता शिक्षण संकल्पना एकत्रित करण्यासाठी वापरली जाऊ शकतात.

विषयाच्या दृष्टीकोनातून शांतता शिक्षण एकत्रित करणे:

शिक्षकांनी हे सुनिश्चित केले पाहिजे की शिकवलेले विषय विद्यार्थ्यांसाठी अर्थपूर्ण आहेत आणि ते त्यांच्या भावनिक, बौद्धिक, नैतिक आणि सामाजिक आत्म-विकासास हातभार लावतात. शांतता शिक्षण वेगवेगळ्या पद्धतींचा वापर करून मानवी दृष्टीकोन आणून शिकवलेल्या विषयांचे मानवीकरण करेल. सभ्यतेच्या कथा, सुसंवाद, पर्यावरण जागरूकता, स्वयं-विकास उपक्रम, शांतता निर्माण करणारे उपक्रम हे शांतता शिक्षण वर्गात शिकवण्याच्या शिक्षणात समाकलित करण्याचे काही मार्ग आहेत.

शिकवण्याच्या पद्धती:

गट चर्चा, सहकारी शिक्षण, विचारमंथन, कथा-कथन, समयस्क-शिक्षण, भूमिका पालन, अनुभवात्मक शिक्षण इत्यादी काही धोरणे आहेत ज्यांचा उपयोग शिक्षणाच्या विविध टप्प्यांवर केला जाऊ शकतो. विषय, आणि विषय स्तरावर आधारित शिक्षकाने पद्धत निश्चित केली पाहिजे

अभ्यासक्रम आणि सह-अभ्यासक्रम क्रियाकलाप:

अभ्यासक्रमातील क्रियाकलाप सामग्री विशिष्ट आणि विषय विशिष्ट असतात. यामध्ये विज्ञान, गणित, भाषा इ. बदल शिकणे समाविष्ट आहे. याव्यतिरिक्त व्यावहारिक आणि विस्तारित वाचन जे विषयाच्या विशिष्ट सामग्रीशी जोडलेले आहे ते अभ्यासक्रमाच्या क्रियाकलापांमध्ये देखील समाविष्ट आहे. सह-अभ्यासक्रम क्रियाकलापांमध्ये वर्गाबाहेरील

क्रियाकलाप किंवा कार्यक्रम समाविष्ट आहेत जे शांतता शिक्षणाचे विविध पैलू शिकवतील. यामध्ये संमेलन, खेळ आणि खेळ क्लब क्रियाकलाप, वादविवाद इ.

शांतता आणि शांतता शिक्षणाचा
दृष्टिकोन

कर्मचारी विकास:

अभ्यासक्रम, शिक्षक आणि विद्यार्थी हे सर्व अध्यापन-शिक्षण प्रक्रियेचे महत्वाचे भाग आहेत. विद्यार्थ्यांचे शिक्षण विकसित करण्यात आणि समृद्ध करण्यात शिक्षकांची भूमिका अत्यंत महत्वाची असते. त्यामुळे कर्मचाऱ्यांचा विकास होऊन शाळा शांततेचे ठिकाण बनणे महत्वाचे आहे. हे महत्वाचे आहे की संपूर्ण कर्मचारी शांतता शिक्षणाच्या मुद्द्यासाठी वचनबद्ध आहे. शिक्षण, अशैक्षणिक, प्रशासकीय इत्यादी सर्व विभागातील कर्मचार्यांना शांतता शिक्षण प्रशिक्षण दिले जाईल याची खात्री एक सक्षम नेता करू शकतो. शांतता शिक्षणाची कल्पना देण्यासाठी चर्चासत्र, कार्यशाळा, चर्चा मंच यांचा वापर केला जाऊ शकतो.

वर्ग आणि शाळा व्यवस्थापन:

शांतता शिकवण्याची संस्कृती औपचारिकपणे प्री-स्कूलमध्ये सुरू होते आणि संपूर्ण विद्यापीठीय शिक्षणामध्ये विकासात्मकपणे प्रगती करते आणि जीवनाच्या प्रत्येक पैलूमध्ये बाहेरून विस्तारते. शैक्षणिक संस्था आणि वर्गखोल्या ही प्रमुख माध्यमे आहेत जी विद्यार्थ्यांच्या संघर्षाचे निराकरण अशा प्रकारे कसे केले जाऊ शकतात ज्याने विद्यार्थ्यांचे त्यांच्या समवयस्क आणि शिक्षकांसोबतचे नाते सुधारते. शाळा व्यवस्थापन आणि वर्ग व्यवस्थापनाचे तत्त्वज्ञान नैतिकता, वैयक्तिक जबाबदारी, मूल्यांवर आधारित आहे. प्रशासन तसेच कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेच्या शिक्षकांनी त्यांच्या सुधारित व्यवस्थापन कौशल्याने इतरांना प्रेरणा दिली पाहिजे. त्यांनी योग्य शिष्टाचाराचे प्रदर्शन केले पाहिजे, चांगली मूल्ये आणि नैतिकता दर्शविली पाहिजे, योग्य ते शिकवले पाहिजे, समवयस्कांच्या संघर्षात मध्यस्थी करावी, विद्यार्थ्यांना समर्थन दर्शवावे आणि प्रभावी आणि निष्पक्ष ऐकण्याची नियुक्ती करावी.

शांतता शिक्षणाने सामग्री प्रभावी आणि अर्थपूर्ण बनवण्यासाठी केवळ सामग्रीच नव्हे तर शिक्षण पद्धती आणि धोरणांचा विचार केला पाहिजे. शांततेचे शिक्षण केवळ शांततेबद्दलच नाही तर शांततेसाठी देखील शिकवणे आहे.

२.४ शांतता शिक्षणाचा इतिहास

शांतता शिक्षणाची व्याख्या फक्त "हिंसेच्या धमक्यांबद्दल लोकांना शिकवण्याची प्रक्रिया आणि शांततेसाठी धोरणे" अशी केली जाऊ शकते, मग हे शिक्षण वर्गाच्या आत किंवा बाहेर घडते (हॅरिस, २००८, पृष्ठ १५). या व्यापक व्याख्येसह, शांतता शिक्षणाचा इतिहास मानवी इतिहासाइतकाच जुना आहे, कारण जगभरातील संस्कृती शिकल्या आहेत--आणि नंतर पुढच्या पिढीला--इतरांसह शांततेने कसे जगायचे हे शिकवले आहे. उदाहरणार्थ, वैविध्यपूर्ण धार्मिक आणि तात्विक परंपरा शांती शिक्षणाचा समृद्ध आणि प्रभावशाली स्रोत आहेत, जरी लोकांनी या परंपरांच्या नावाखाली हिंसाचाराला प्रोत्साहन दिले असले तरीही त्याच्या आधुनिक स्वरूपात शांतता शिक्षण हे प्रामुख्याने विशेष लिखित परंपरा आणि

औपचारिक शालेय शिक्षणातून उद्भवते. शांतता शिक्षण अभ्यासक इयान हॅरिस या आधुनिक शांतता चळवळीचे वर्णन एकोणिसाव्या शतकातील युरोपमध्ये हिंसक संघर्ष, समाजवादी राजकीय विचारांमध्ये उत्क्रांती, आणि पहिल्या महायुद्धापूर्वी युनायटेड स्टेट्स आणि इतरत्र पसरल्याबद्दल जाणून घेण्यासाठी अनेक बौद्धिक प्रयत्नांसह सुरू झाले. विद्वानांनी युद्धाचा अभ्यास करण्यास सुरुवात केली. आणि त्याच्या धोक्यांबद्दल लोकांना शिक्षित करण्याचा प्रयत्न सुरू केला. अधिकाधिक लोकांनी एकमेकांना आणि त्यांच्या सरकारांना आंतरराष्ट्रीय संघर्ष सोडवण्यासाठी युद्धाऐवजी मध्यस्थीचा वापर करण्याचा प्रयत्न केला. उदाहरणार्थ, शैक्षणिक सिद्धांतकार जॉन ड्यूई यांच्यासमवेत, युनायटेड स्टेट्समधील अनेक शिक्षकांनी शांततापूर्ण सामाजिक प्रगतीला प्रोत्साहन देण्यासाठी त्यांच्या विद्यार्थ्यांना आपल्या सामान्य मानवतेबद्दल शिकवण्यासाठी प्रगतीशील शिक्षणाचा वापर करण्यास सुरुवात केली (हॅरिस, २००८, पृष्ठ १६-१७).

संपूर्ण इतिहासात मानवांनी हिंसा टाळण्यासाठी एकमेकांना संघर्ष सोडवण्याचे तंत्र शिकवले आहे. शांतता शिक्षण ही लोकांना हिंसाचाराच्या धोक्यांबद्दल आणि शांततेसाठी धोरणे शिकवण्याची प्रक्रिया आहे. शांतता शिक्षक कोणत्या शांतता धोरणांमुळे गटाला जास्तीत जास्त फायदा होऊ शकतो याबद्दल एकमत निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतात. हिंसा आणि शत्रुत्व संपवण्याचा प्रयत्न करणारे शांतता शिक्षण उपक्रम अनौपचारिकपणे समुदायांमध्ये किंवा शाळा किंवा महाविद्यालयांसारख्या शिक्षणाच्या संस्थात्मक ठिकाणी औपचारिकपणे राबवले जाऊ शकतात. मानवांच्या पिढ्यांमध्ये अनौपचारिकपणे शांती शिक्षणाचा सराव केला जातो ज्यांना प्राणघातक शक्तीचा वापर न करता संघर्ष सोडवायचा आहे. स्वदेशी लोकांच्या संघर्ष निराकरणाच्या परंपरा आहेत ज्या सहस्राब्दी पार केल्या गेल्या आहेत ज्या त्यांच्या समुदायांमध्ये शांतता वाढविण्यात मदत करतात. त्यांच्या विवादांवर एकमेकांना मारण्याऐवजी, ते अनौपचारिक शांतता शिक्षण क्रियाकलापांद्वारे पिढ्यानपिढ्या देत असलेल्या अहिंसक विवाद यंत्रणा वापरतात. मानववंशशास्त्रज्ञांनी या ग्रहावर किमान ४७ तुलनेने शांत समाज वसवले आहेत (बंता, १९९३). लिखित नोंदी नसल्या तरी, संपूर्ण इतिहासात मानवाने त्यांच्या सुरक्षेला चालना देणार्या संघर्ष निराकरण रणनीतींचे त्यांचे ज्ञान टिकवून ठेवण्यासाठी समुदाय-आधारित शांतता शिक्षण धोरणे वापरली आहेत. अधिक औपचारिक शांतता शिक्षण हे शालेय शिक्षण संस्थांद्वारे लिखित शब्द किंवा निर्देशांवर अवलंबून असते.

कदाचित इतरांना शांती कशी मिळवायची याबद्दल शिकवणाऱ्या मार्गदर्शक तत्वांचे सर्वात जुने लिखित रेकॉर्ड जगातील महान धर्मांद्वारे आढळतात. या धर्मांमध्ये - बुद्ध, बहाउल्ला, येशू ख्रिस्त, मोहम्मद, मोझेस आणि लाओत्से यांसारख्या संदेष्ट्यांच्या शिकवणीनुसार - शांतता वाढवणारे विशिष्ट धर्मग्रंथ आहेत. संघटित धर्म शांततेच्या त्यांच्या स्वतः च्या दृष्टीकोनांना प्रोत्साहन देतात परंतु विडंबनात्मकपणे धर्म देखील शहीदांच्या "इतरांना" नष्ट करण्याच्या हेतूसाठी रॅलींग बनले आहेत ज्यांना ते वेगवेगळ्या धर्मांचे आहेत कारण ते विधर्मी म्हणून पाहिले जातात.

शांती शिक्षणाचे समर्थन करण्यासाठी लिखित शब्द वापरणाऱ्या पहिल्या युरोपीयांपैकी एक म्हणजे कोमेनियस (१६४२/१९६९), चेक शिक्षक ज्याने सतराव्या शतकात पाहिले की सर्वत्र सामायिक केलेले ज्ञान शांततेचा मार्ग प्रदान करू शकते. शांततेचा हा दृष्टीकोन असे

गृहीत धरतो की इतरांची समज आणि सामायिक मूल्ये मतभेदांवर मात करेल ज्यामुळे संघर्ष होतो. शिक्षणाचे अंतिम उद्दिष्ट हे असे जग होते की ज्यामध्ये स्त्री-पुरुष विविध संस्कृतींचा स्वीकार करून सुसंवादाने जगतील. शांतता शिक्षणाची वाढ शांतता चळवळीच्या वाढीशी समांतर आहे. युद्धाच्या विरोधात आधुनिक शांतता चळवळ नेपोलियनच्या युद्धानंतर एकोणिसाव्या शतकात सुरू झाली जेव्हा पुरोगामी विचारवंत आणि राजकारण्यांनी युद्धाच्या धोक्यांचा अभ्यास करण्यासाठी आणि शस्त्रास्त्रांच्या उभारणीविरुद्ध युक्तिवाद करण्यासाठी गंभीर समाजांची स्थापना केली. ग्रेट ब्रिटन, बेल्जियम आणि फ्रान्समध्ये स्वदेशी शांतता संघटना उदयास आल्या.

एकोणिसाव्या शतकातील शांतता चळवळीची दुसरी लाट कामगार संघटना आणि समाजवादी राजकीय गटांशी जवळून संबंधित होती. एकोणिसाव्या शतकातील शांतता चळवळीचा शेवटचा भाग पहिल्या महायुद्धापूर्वीचा होता. युनायटेड स्टेट्स आणि इटली आणि जर्मनी या नव्याने स्थापन झालेल्या राज्यांमध्ये पसरलेल्या या दशकांमध्ये जवळजवळ सर्व युरोपियन राष्ट्रांमध्ये शांतता संघटना तयार झाल्या. जसजसे एकोणिसावे शतक जवळ आले, तसतसे शिक्षक, विद्यार्थी आणि विद्यापीठातील प्राध्यापकांच्या गटांनी युद्धाच्या धोक्यांबद्दल सामान्य लोकांना शिक्षित करण्यासाठी शांतता सोसायट्या तयार केल्या. विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस युरोपियन आणि अमेरिकन लोकांनी त्यांच्या सरकारांच्या साबर रॅटलिंगच्या विरोधात शांतता चळवळ उभारली ज्यामुळे अखेरीस पहिले महायुद्ध झाले. बर्था फॉन सटनर, ऑस्ट्रियन ज्याने अल्फ्रेड नोबेलला शांतता पारितोषिक स्थापित करण्यास मदत केली, त्यांनी युद्धाच्या विरोधात कादंबऱ्या लिहिल्या. आणि आंतरराष्ट्रीय शांतता परिषद आयोजित केली (हमान, १९९६). आंतरराष्ट्रीय संघर्ष शस्त्रांनी नव्हे तर मध्यस्थीने सोडवले जावेत या मताचे प्रतिनिधित्व या काँग्रेसने केले. पहिल्या महायुद्धाची पूर्वकल्पना देणार्या लष्करी उभारणीच्या विरोधात जनमत जागृत करणे हा अशा काँग्रेसचा उद्देश होता. सत्ताधारी अभिजात वर्गाने अधिक शांततावादी धोरणे अंगीकारावीत यासाठी सार्वजनिक निदर्शनांचाही उद्देश होता. १९१२ मध्ये स्कूल पीस लीगचे युनायटेड स्टेट्समधील जवळजवळ प्रत्येक राज्यात अध्याय होते जे "शाळांद्वारे ... आंतरराष्ट्रीय न्याय आणि बंधुत्वाच्या हिताचा प्रचार करत होते" (स्कॅनलॉन, १९५९: २१४). ५००,००० हून अधिक शिक्षकांना शांततेच्या परिस्थितीशी परिचित करून देण्याची त्यांची महत्वाकांक्षी योजना होती (Stomfay-Stitz, १९९३). पहिल्या आणि दुसऱ्या महायुद्धांच्या दरम्यानच्या काळात, सामाजिक अभ्यास शिक्षकांनी आंतरराष्ट्रीय संबंध शिकवण्यास सुरुवात केली जेणेकरून त्यांच्या विद्यार्थ्यांना परदेशी लोकांविरुद्ध युद्ध करायचे नाही. शाळांनी तरुणांना राष्ट्रवादात प्रवृत्त करून युद्धाला प्रोत्साहन दिले आणि सक्षम केले याची खात्री पटल्याने, शांतता शिक्षकांनी प्रगतीशील शैक्षणिक सुधारणांमध्ये योगदान दिले जेथे शाळांना सामाजिक प्रगतीला चालना देण्याचे साधन म्हणून पाहिले जात असे आणि विद्यार्थ्यांना सामान्य मानवतेची जाणीव करून दिली ज्यामुळे राष्ट्रीय अडथळे दूर करण्यात मदत होते.

१९०० च्या दशकाच्या सुरुवातीस, स्त्रिया या आधुनिक शांतता शिक्षण चळवळीचा विशेषतः सक्रिय भाग बनल्या. या सुरुवातीच्या तारखेला शांतता शिक्षकांनी, बहुतेकदा स्त्रियांच्या नेतृत्वाखाली, सामाजिक न्यायासाठी मोहीम सुरू केली आणि असा युक्तिवाद केला की गरिबी आणि असमानता ही युद्धाची कारणे आहेत. १९३१ मध्ये नोबेल शांतता

पारितोषिक जिंकणारी अमेरिकन महिला जेन अँडम्स, शाळांना स्थलांतरित गटांचा समावेश करण्यासाठी आग्रह करत होती (१९०७). “शांतता आणि भाकरी” ही घोषणा तिच्या कामात मध्यवर्ती होती आणि गरिबी हे युद्धाचे एक कारण होते अशी दृष्टी व्यक्त केली. तिला वाटले की खरा लोकशाही समुदाय निर्माण करण्यासाठी शहरी अमेरिकेतील संघर्षांशी शिक्षकांनी जोडले जाणे आवश्यक आहे. स्त्रियांच्या शैक्षणिक निवडी आणि संधी मर्यादित करणारा पारंपारिक अभ्यासक्रम तिने नाकारला. महिलांनी बालमजुरी संपुष्टात आणणाऱ्या सुधारणांसाठी काम करावे अशी तिची इच्छा होती आणि पहिल्या महायुद्धानंतर स्थापन झालेल्या लीग ऑफ नेशन्सच्या आंतरराष्ट्रीय मोहिमांमध्ये सक्रिय राहून जागतिक मंच स्थापन केला ज्याद्वारे जगातील राष्ट्रे युद्धाला अवैध ठरवू शकतील. त्याच वेळी एक इटालियन महिला, मारिया मॉन्टेसरी, युरोपमधून प्रवास करत होती आणि शिक्षकांना हुकूमशाही अध्यापनशास्त्र सोडून देण्यास उद्युक्त करत होती, त्यांच्या जागी एक कठोर परंतु गतिमान अभ्यासक्रम आणला होता ज्यामधून विद्यार्थी काय शिकायचे ते निवडू शकतात. तिने तर्क केला की जे मुले आपोआप हुकूमशाही शिक्षकांचे पालन करत नाहीत त्यांनी त्यांना युद्ध करण्यास उद्युक्त करणार्या राज्यकर्त्यांचे पालन करणे आवश्यक नाही. तिने पाहिले की शांततेचे बांधकाम अशा शिक्षणावर अवलंबून आहे जे मुलाचे आत्मा मुक्त करेल, इतरांबद्दल प्रेम वाढवेल आणि अधिकाराची अंध आज्ञाधारकता दूर करेल. डॉ. मॉन्टेसरी यांनी भर दिला की शिक्षकाची पद्धत किंवा अध्यापनशास्त्र शांततामय जगाच्या निर्मितीसाठी योगदान देऊ शकते. संपूर्ण शाळेने निरोगी कुटुंबाची पोषण वैशिष्ट्ये प्रतिबिंबित केली पाहिजे (मॉन्टेसरी, १९४६/१९७४). दुसऱ्या महायुद्धाच्या भीषणतेमुळे ‘जागतिक नागरिकत्वासाठी शिक्षण’ या विषयात नवीन आवड निर्माण झाली. त्या युद्धानंतर हर्बर्ट रीड (१९४९) यांनी कला आणि शांतता शिक्षणाच्या विकासासाठी लोकांना शांतता वाढवण्यास प्रवृत्त करणाऱ्या प्रतिमा निर्माण करण्यासाठी युक्तिवाद केला. काहीसे त्याच्या समकालीन, मारिया मॉन्टेसरी प्रमाणेच, त्यांनी असा युक्तिवाद केला की मानव त्यांच्या सर्जनशील क्षमतांचा वापर विध्वंसक हिंसेच्या संकटातून सुटण्यासाठी करू शकतो. हर्बर्ट रीड सारख्या त्या काळातील इतर शांतता शिक्षकांनी शांतता वाढवण्यासाठी कला आणि विद्यार्थ्यांच्या सर्जनशीलतेचा वापर करण्यास प्रोत्साहित केले. , तर पाउलो फ्रेरे सारख्या इतरांनी विद्यार्थ्यांना गंभीर विश्लेषण आणि समाजाच्या सुधारणेसाठी प्रशिक्षण देण्यावर लक्ष केंद्रित केले.

महाविद्यालयीन स्तरावरील पहिला शैक्षणिक शांतता अभ्यास कार्यक्रम १९४८ मध्ये युनायटेड स्टेट्समधील इंडियाना येथील नॉर्थ मँचेस्टर येथील मँचेस्टर कॉलेजमध्ये स्थापित करण्यात आला. त्यानंतर लवकरच शांतता संशोधनाचे क्षेत्र १९५० च्या दशकात “शांततेचे विज्ञान” म्हणून विकसित झाले आणि युद्धाच्या विज्ञानाचा प्रतिकार करण्यासाठी ज्याने मोठ्या प्रमाणात हत्या केली. बर्ट्रांड रसेल आणि अल्बर्ट आइन्स्टाईन यांनी १९५५ मध्ये जारी केलेला जाहीरनामा आणि इतर प्रतिष्ठित शिक्षणतज्ज्ञांनी स्वाक्षरी केलेल्या सर्व राजकीय विचारांच्या शास्त्रज्ञांना थर्मोन्यूक्लियर शस्त्रांच्या आगमनाने सभ्यतेला निर्माण झालेल्या धोक्याबद्दल चर्चा करण्यासाठी एकत्र येण्याचे आवाहन केले.

१९८० च्या दशकात अणुयुद्धाच्या धोक्याने जगभरातील शिक्षकांना येऊ घातलेल्या विनाशाचा इशारा देण्यासाठी प्रेरित केले. आण्विक विनाशाच्या धोक्याशी तीव्रपणे संबंधित असलेल्या युगाच्या ठळक वैशिष्ट्यांचे प्रतिनिधित्व करणारी तीन पुस्तके तयार केली गेली: नॉर्वेचे एज्युकेशन फॉर पीस बिर्गिट ब्रोके-उटने (१९८५), युनायटेड स्टेट्सच्या बेट्टी रीडन

(१९८८) द्वारे व्यापक शांतता शिक्षण आणि शांतता शिक्षण इयान हॅरिस (१९८८), युनायटेड स्टेट्स देखील. ब्रोक-उटने (१९८५) यांनी सैन्यवाद, युद्ध आणि घरगुती हिंसाचारात प्रकट होणारी मर्दानी आक्रमकता, पुरुष, स्त्रिया आणि मुलांवर नाश पावते त्या विनाशाकडे लक्ष वेधले. स्त्रीवाद हा प्रभावी निःशस्त्रीकरणाचा प्रारंभ बिंदू आहे, असे तिचे म्हणणे होते. याव्यतिरिक्त, तिने निदर्शनास आणले की युद्ध नसलेल्या समाजांमध्ये शांतता असणे आवश्यक नाही कारण त्यांच्यात अजूनही लक्षणीय घरगुती हिंसाचार आहे. रीअर्डन (१९८८) यांनी असा युक्तिवाद केला की शालेय शिक्षणाची मुख्य मूल्ये काळजी, काळजी आणि वचनबद्धता असली पाहिजेत आणि शांतता शिक्षणाच्या मुख्य संकल्पना म्हणजे ग्रहांचे कारभारीपणा, जागतिक नागरिकत्व आणि मानवीय संबंध असावेत. हॅरिस (१९८८) यांनी शांतता शिक्षणासाठी एक समग्र दृष्टिकोनावर जोर दिला जो सामुदायिक शिक्षण, प्राथमिक आणि माध्यमिक शाळा तसेच महाविद्यालयीन वर्गांना लागू होऊ शकतो. शांततेबद्दल शिकवण्याच्या कोणत्याही प्रयत्नासाठी शांततापूर्ण अध्यापनशास्त्र अविभाज्य असले पाहिजे यावरही त्यांनी भर दिला. अशा अध्यापनशास्त्राचे मुख्य घटक म्हणजे सहकारी शिक्षण, लोकशाही समुदाय, नैतिक संवेदनशीलता आणि टीकात्मक विचार.

विसाव्या शतकाच्या शेवटी शांतता शिक्षणाचा हा विस्तार शांतता चळवळी, शांतता संशोधन आणि शांतता शिक्षण यांच्यातील महत्वाच्या सहजीवन संबंधाकडे निर्देश करतो. कार्यकर्ते नेतृत्व करतात, लोकांना हिंसाचाराच्या धोक्यांबद्दल चेतावणी देण्यासाठी धोरणे विकसित करतात, मग ती राष्ट्रांमधील युद्धे असोत, पर्यावरणाचा नाश असो, आण्विक होलोकॉस्टचा धोका, वसाहती आक्रमण, सांस्कृतिक, घरगुती किंवा संरचनात्मक हिंसा असो. या घडामोडींचा अभ्यास करणारे शैक्षणिक शांती संशोधनाच्या क्षेत्रात पुढे जातात. कार्यकर्ते, आपला संदेश विस्तृत करण्याच्या आशेने, इतरांना अनौपचारिक समुदाय-आधारित शांतता शिक्षण क्रियाकलापांद्वारे शिकवतात, जसे की मंच आयोजित करणे, वृत्तपत्रे प्रकाशित करणे आणि शांतता प्रात्यक्षिके प्रायोजित करणे. या क्रियाकलापांचे निरीक्षण करणारे शिक्षक पर्यावरणीय शाश्वतता, युद्ध आणि शांततेच्या आव्हानांबद्दल जागरूकता देण्यासाठी शाळा आणि महाविद्यालयांमध्ये शांतता अभ्यास, अभ्यासक्रम आणि कार्यक्रमांना प्रोत्साहन देतात.

पहिल्या महायुद्धाच्या समाप्तीपासून आंतरराष्ट्रीय संघटना, लीग ऑफ नेशन्सपासून संयुक्त राष्ट्रांच्या संस्थांपर्यंत, तसेच गैर-सरकारी संस्थांचा प्रभाव आणि महत्त्व वाढत आहे; जेथे लीग ऑफ नेशन्स अयशस्वी झाले, तेथे संयुक्त राष्ट्रांच्या स्थापनेने जागतिक सहकार्य, मानदंड आणि आदर्शांचे नवीन स्तर प्राप्त केले. युनायटेड नेशन्सच्या चार्टरने तेव्हापासून शांतता शिक्षणाच्या विकासासाठी प्रेरणा म्हणून काम केले आहे, कारण "पुढील पिढ्यांना युद्धाच्या संकटातून वाचवण्याच्या" जागतिक प्रयत्नात मदत करण्याची इच्छा शिक्षकांनी व्यक्त केली आहे. मानवी व्यक्ती आणि स्त्री-पुरुषांच्या समान हक्कांमध्ये, "अटी स्थापित करण्यासाठी ज्या अंतर्गत करार आणि आंतरराष्ट्रीय कायद्याच्या इतर स्रोतांमुळे उद्भवलेल्या दायित्वांचा न्याय आणि आदर राखला जाऊ शकतो," आणि "सामाजिक प्रगतीला प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि चांगले मोठ्या स्वातंत्र्यात जीवनाचे मानके...." या आदेशामुळे, शाश्वत शांतता आणि शिक्षणाच्या प्रचारात या सार्वत्रिक आदर्शांच्या प्राप्तीसाठी नवीन निकष आणि अत्याधुनिकतेचा अभ्यास सुरू झाला.

दुसऱ्या महायुद्धानंतर शांतता अभ्यास हा अधिक गंभीर शैक्षणिक विषय बनला आणि संपूर्ण शीतयुद्धात आप्विक युद्धाच्या धोक्याने अनेक विद्वानांना शाश्वत शांतता निर्माण करण्यासाठी त्यांचा अभ्यास समर्पित करण्यास प्रोत्साहित केले. विशेषतः १९८० पासून, शांतता शिक्षण शिष्यवृत्ती अनेक दिशांनी विकसित झाली आहे. काहींनी मर्दानी आक्रमकता, घरगुती हिंसाचार आणि सैन्यवाद कमी करण्यावर भर दिला आहे; इतरांनी विद्यार्थ्यांमध्ये सहानुभूती आणि काळजी वाढवण्याचा प्रयत्न केला आहे; आणि अनेकांनी असा युक्तिवाद केला आहे की गंभीर विचारसरणी आणि लोकशाही अध्यापनशास्त्र अत्यावश्यक आहे.

१९८९ मधील बालहक्कावरील कन्व्हेन्शन (CRC) सह, शांतता शिक्षण आणि मानवी हक्क शिक्षणाला नवीन महत्त्व प्राप्त झाले, कारण या प्रकारच्या शिक्षणाला सर्व मुलांचा मूलभूत अधिकार म्हणून पाहिले गेले. युनिसेफच्या अभ्यासक सुसान फाउंटन यांनी लिहिल्याप्रमाणे, "सीआरसीच्या रचनाकारांनी शिक्षणाद्वारे समज, शांतता आणि सहिष्णुतेची जाहिरात करणे हा सर्व मुलांचा मूलभूत अधिकार म्हणून पाहिला, पर्यायी-अभ्यासक्रमेतर क्रियाकलाप म्हणून पाहिले नाही" हे सर्व प्रकारच्या आंतरराष्ट्रीय संस्था, स्थानिक शिक्षक आणि समुदायांसह, सर्व विद्यार्थ्यांना त्यांच्या मुख्य अभ्यासाचा भाग म्हणून शांतता शिक्षण देण्यासाठी पुन्हा दबाव जाणवला; ही तरतूद समाजातील प्रत्येकासाठी आणि विशेषतः औपचारिक शिक्षणाशी संबंधित असलेल्यांसाठी एक स्पष्ट कर्तव्य बनली आहे.

१९९० च्या दशकापासून, जगभरातील शांतता शिक्षण शिष्यवृत्तीने सराव आणि त्याच्या उद्दिष्टांबद्दल दृष्टीकोनांची अधिक विविधता प्रदान केली आहे. शांतता शिक्षणाच्या अंमलबजावणीचे दस्तऐवजीकरण करताना, विद्वानांना सकारात्मक किंवा नकारात्मक शांततेवर, स्थानिक किंवा जागतिक शांततेवर आणि विद्यार्थ्यांच्या गौण किंवा प्रबळ स्थितीवर वेगवेगळ्या प्रमाणात भर देण्यात आला आहे. विद्वानांनी असा युक्तिवाद केला आहे की शांतता शिक्षण कार्यक्रमाचा संदर्भ हा त्याचे स्वरूप तयार करण्यासाठी सर्वात महत्वाचा घटक बनला आहे.

अशाप्रकारे, शांतता शिक्षणाने स्थानिक शांतता क्षमता आणि संघर्ष परिवर्तनाच्या स्थानिक परंपरांचा वापर केल्याचे दिसून आले आहे. शिक्षक आणि इतरांनी त्यांच्या समुदायाच्या गरजा आणि उद्दिष्टे पूर्ण करण्यासाठी त्यांचे कार्यक्रम तयार केले आहेत. उदाहरणार्थ, काही विद्वानांनी उबुंदू - दक्षिण आफ्रिकेतील नैतिक तत्त्वज्ञान सुचवले आहे ज्याचा अंदाजे अनुवाद "मी आहे कारण तू आहेस" - आफ्रिकेच्या काही भागांमध्ये शांतता शिक्षणाचा एक उपयुक्त घटक म्हणून शांतता शिक्षणाचा इतिहास, म्हणून विविध मुळे आहेत आणि विविध मार्गावर विकसित झाला आहे; असे असले तरी, शांतता शिक्षणाच्या प्रत्येक उदाहरणाला अधिक शांततामय जगाच्या निर्मितीच्या दिशेने मोठ्या चळवळीचा भाग म्हणून पाहिले जाऊ शकते.

शिवाय, विशिष्ट क्षेत्रात त्यांच्यात फरक असूनही, या शिक्षकांमध्ये बरेच साम्य आहे. १९८० पासून अनेक शांतता शिक्षक विशेषतः खालील आदर्शांच्या काही संयोजनांना प्रोत्साहन देण्यासाठी आले आहेत: मानवी हक्क आणि बालकांचे हक्क, सामाजिक न्याय आणि संरचनात्मक हिंसाचार कमी करणे, गंभीर विश्लेषण आणि हिंसक संकल्पना आणि संस्थांचे

परिवर्तन, गैर- हिंसक परस्पर आणि आंतर-सांप्रदायिक संघर्ष निराकरण, सार्वत्रिक सहानुभूती, जागतिक ओळख आणि पर्यावरणासह शांततापूर्ण सहअस्तित्व. जगभरात, शिक्षकांनी आंतरराष्ट्रीय कार्यकर्ते, विद्वान आणि कल्पनांसाठी एकमेकांचे कार्य आणि संशोधन यावर लक्ष वेधले आहे. त्याच वेळी, या शांतता शिक्षकांचे कार्य पुढील कार्य आणि शांतता शिक्षणाच्या नवीन शक्यतांबद्दल अभ्यास करण्यास प्रेरणा देत आहे.

अशाप्रकारे, अलीकडील इतिहासातील प्रवृत्ती कार्यकर्ते, विद्वान, शिक्षक आणि इतरांच्या विस्तारित अनौपचारिक जाळ्याकडे वाटचाल करत असल्याचे दिसून येते जे एकमेकांची समाज सुधारण्यासाठी आणि शांततेचा प्रचार करण्यासाठी एकमेकांच्या कार्यावर लक्ष केंद्रित करतात. नवीन सहभागी दररोज चळवळीत सामील होतात आणि शांतता शिक्षण त्याच्या सिद्धांतात आणि त्याच्या व्यवहारात विकसित होत आहे.

भारतातील शांतता शिक्षण आणि त्याचा विकास:

भारतीय संस्कृती ही अध्यात्मिक आणि सामाजिक परंपरांच्या अद्वितीय मिश्रणावर आधारित संमिश्र संस्कृती आहे याची आम्हाला जाणीव आहे. आपल्या संस्कृतीतील शिक्षणाचे उद्दिष्ट केवळ भौतिक किंवा भौतिक विकास हेच नाही तर शिक्षणाचे अंतिम उद्दिष्ट व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास यासह आध्यात्मिक विकास किंवा आंतरिक शांती आहे. एकत्र राहणे शिकणे हा आपल्या जीवनाचा युगानुयुगाचा मार्ग आहे आणि आपल्या बहुसंख्य आणि विषम देशाला सर्व अडचणींमधून एकत्र राहण्यास मदत केली आहे. सर्व धर्मांबद्दल समान आदर (सर्व धर्म समभाव) आणि जग एक म्हणून (वसुधैवकुटुंबकम्) हा भारताचा जगाला दिलेला संदेश होता ज्या काळात जगातील बहुतेक संस्कृती बाल्यावस्थेत होत्या आणि आजही तो आपला संदेश आहे. शांततेशी संबंधित संकल्पनांना भारतीय राज्यघटनेत महत्त्वाचे स्थान आहे. त्यात म्हटले आहे की आम्ही राष्ट्रांमधील न्याय्य आणि सन्माननीय संबंध राखण्याचा प्रयत्न करू, आंतरराष्ट्रीय कायदा आणि कराराच्या जबाबदाऱ्यांबद्दल आदर वाढवू, लवादाद्वारे आंतरराष्ट्रीय विवादांचे निराकरण करण्यास प्रोत्साहित करू. देशातील प्रत्येक नागरिकाला समान संधी, न्याय आणि स्वातंत्र्य विविध घटनात्मक तरतुदीद्वारे सुनिश्चित केले गेले आहे जे शांततापूर्ण आणि अहिंसक समाजाची पूर्वअट आहे. NPE १९८६ नुसार, "भारताने नेहमीच शांतता आणि राष्ट्रांमधील समंजसपणासाठी कार्य केले आहे, संपूर्ण जगाला एक कुटुंब मानले आहे. या परंपरेनुसार, शिक्षणाने हा जागतिक दृष्टीकोन मजबूत केला पाहिजे आणि युवा पिढीला आंतरराष्ट्रीय सहकार्य आणि शांततापूर्ण सहअस्तित्वासाठी प्रेरित केले पाहिजे. त्यामुळे शांततामय समाजाच्या विकासासाठी शैक्षणिक कार्यक्रम अतिशय व्यापक असणे आवश्यक आहे. NCFSE २००० असे ठेवते की अभ्यासक्रमात आज जगासमोरील काही प्रमुख समस्या जसे की निःशस्त्रीकरण, आण्विक युद्ध टाळणे, मानवाधिकारांना प्रोत्साहन देणे इ.

जरी भारताने शांतता कार्याच्या सिद्धांत आणि सरावात (महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखालील अहिंसक चळवळ) बरेच योगदान दिले असले तरी, विद्यापीठ अभ्यासक्रम किंवा शाळांसाठी विशेष अभ्यासक्रमाच्या स्वरूपात शांतता शिक्षण क्वचितच आढळते. तथापि, शांतता संशोधन केंद्रांमध्ये, गांधीविचारांच्या विभागांमध्ये आणि अलीकडच्या दशकांमध्ये आयोजित केलेल्या तत्सम संस्थांमध्ये शांतता शिक्षणात स्वारस्याची चिन्हे दिसून येतात.

सद्यस्थितीत राष्ट्रांच्या प्रगतीसाठी मनःशांती, कुटुंबात शांती, समाजात शांती, राष्ट्रांमध्ये शांतता आणि विश्वात शांतता नांदावी यासाठी शांतता शिक्षणाची अधिक गरज आहे. हे आवश्यक आहे कारण मानवी समाजात हिंसाचार अभूतपूर्व रीतीने उदयास येत आहे. आजच्या जगाकडे पाहताना मानवाकडून निसर्गाच्या विरोधात ज्या प्रकारची हिंसक कृत्ये होत आहेत, ती पाहून कोणत्याही समंजस मनुष्य हताश आणि भयभीत होतो. दहशतवाद, युद्ध, गुन्हे, अन्याय आणि शोषण अशा अभूतपूर्व हिंसाचाराच्या युगात आपण जगत आहोत, हे समजून घेणे दुःखदायक आहे. आजकाल उच्च शिक्षणाच्या उद्देशाने या जागतिकीकृत जगात विद्यार्थी एका देशातून दुसऱ्या देशात मुक्तपणे फिरतात. परंतु असे दिसून येते की एखाद्या देशाच्या विद्यार्थ्यांना केवळ त्यांच्या संस्कृतीच्या आधारावर भेट देण्यामध्ये समानतेने ओळखले जात नाही आणि परिणामी त्यांना समायोजनाशी संबंधित अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. असे देखील दिसून आले आहे की एखाद्या देशातही लोकांना फक्त देशाच्या वेगवेगळ्या भागाशी संबंधित असल्यामुळे जगण्यासाठी अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. आधुनिक समाजात असुरक्षित वातावरण लोकांनी पाहिले आहे. समाजात गुन्द्यांचे प्रमाण वाढत आहे आणि काहीवेळा विद्यार्थ्यांकडून अवांछित गुन्हे केले जातात जे शिक्षणाने लोकांमध्ये शांतता मूल्यांचे पालनपोषण केले पाहिजे याकडे आमचे लक्ष सूचित करते. अहमद (२००७) च्या मते, समाजातील शांतता म्हणजे समूहाची अशी स्थिती ज्यामध्ये प्रत्येक गटाचे सदस्य आणि त्यामधील सर्व गट अशा मनःस्थितीचा आनंद घेतात ज्यामुळे त्यांना त्यांच्या आवडीच्या शोधात स्वतःला गुंतवून ठेवता येते, त्यांची क्षमता प्रत्यक्षात आणता येते. आणि त्यांच्या आकांक्षा बिनधास्तपणे आणि आत्मविश्वासाने साकार करा. अशा समाजात सर्व रंगछटांचे लोक सुरक्षिततेने आणि योग्य प्रमाणात आनंदाने राहतात. सर्व एकोप्याने शेजारी शेजारी राहतात. ते सर्व प्रकारच्या अनिश्चिततेच्या कायमस्वरूपी अवस्थेत राहत नाहीत की त्यांची घरे सुरक्षित आहेत की नाही, ते कामावर येतील की नाही किंवा त्यांची मुले आणि कुटुंबे घरी सुरक्षित असतील, त्यांची मुले शाळेतून घरी सुरक्षित परत येतील. या दृष्ट्याने सुरक्षित आणि सुरक्षित जीवनासाठी पूर्ण सहकार्याने जगणाऱ्या समूहावर जोर दिला. भारतातील शांतता शिक्षणाची दोन उद्दिष्टे आहेत. सर्वप्रथम, शांतता शिक्षणाबाबत जनजागृती करणे आणि जगभरातील अनौपचारिक शिक्षण तसेच औपचारिक शिक्षणाचा समावेश असलेल्या सर्व प्रकारच्या शिक्षणामध्ये ते एकत्रित करणे. दुसरे म्हणजे, सर्व शिक्षकांनी त्यांच्या व्यावहारिक जीवनात शांतता शिकवली पाहिजे आणि सराव केला पाहिजे याची खात्री करणे. शांती हे न्यायाचे कार्य आणि प्रेमाचे फळ आहे, परंतु ते शिक्षणाचे उत्पादन देखील असले पाहिजे. शांतता असे शिक्षण सुनिश्चित करते जे एखाद्या व्यक्तीला नागरिक बनवते आणि जवळच्या निसर्गाशी सुसंगत राहण्यासाठी आणि सहकार्याने वागण्यासाठी शिकण्याचे वातावरण तयार करते. शांततेसाठी शिक्षण हे नैतिक विकास, मूल्ये, वृत्ती आणि स्वतःशी आणि इतरांसोबत एक जबाबदार नागरिक म्हणून जगण्यासाठी आवश्यक कौशल्ये विकसित करण्याचा प्रयत्न करते. २१ व्या शतकातील आंतरराष्ट्रीय शिक्षण आयोगाचा अहवाल (१९९६) म्हणतो, “एकसंधपणे एकत्र राहणे” हे २१ व्या शतकातील शिक्षणाचे अंतिम उद्दिष्ट असले पाहिजे- शालेय अभ्यासक्रमासाठी एक एकीकृत दृष्टीकोन. खरं तर, एकत्र राहायला शिकणे आणि व्हायला शिकणे या चार स्तंभांपैकी दोन समाजात शांततापूर्ण जगण्याशी संबंधित आहेत.

भारताचा आंतरराष्ट्रीय समज, शांतता, आत्मसंयम आणि सहिष्णुता वाढवण्याचा मोठा इतिहास आहे जो वेद, पुराण आणि उपनिषद यासारख्या प्राचीन भारतीय ग्रंथांमधून स्पष्टपणे दिसून येतो. आपल्या अध्यात्मिक नेत्यांनी मानवजातीच्या देवत्वासाठी आणि जीवनाच्या प्रत्येक क्षणात शांततेच्या प्रकटीकरणासाठी वकिली आणि उपदेश केला आहे. त्यांनी धार्मिक सहिष्णुता, सर्वसमावेशक शिक्षण, सार्वत्रिक बंधुता या सर्व गोष्टींचा संदेश दिला, जे शांततेकडे जाण्यासाठी आवश्यक आहेत. महात्मा गांधी, बिष्णू प्रसाद रवा, रवींद्रनाथ टागोर यांसारख्या भारतीय नेत्यांच्या मते, व्यक्ती आणि समाजांमधील बहुतेक संघर्ष हिंसेशिवाय सोडवले गेले आहेत आणि जर आपल्याला देश-विदेशातील विवाद सोडवण्याचा मार्ग म्हणून हिंसेपासून दूर जायचे असेल तर आपण एकत्र काम केले पाहिजे. संघर्षांना सर्जनशीलपणे कसे सामोरे जावे यासाठी तरुणांना मदत करणे.

२.५ सारांश

शांती शिक्षण हे कौशल्य, वृत्ती आणि ज्ञान असलेल्या लोकांना नातेसंबंध निर्माण करणे, राखणे आणि पुनर्संचयित करणे आणि संघर्ष हाताळण्यासाठी सकारात्मक दृष्टीकोन विकसित करणे याबद्दल आहे - वैयक्तिक ते आंतरराष्ट्रीय. जसे पाहिले जाऊ शकते, शांततेचे विविध दृष्टीकोन समजून घेणे आणि प्राथमिक शिक्षणापासून प्रौढ शिक्षणापर्यंतच्या प्रत्येक स्तरावर शांतता शिक्षण एकत्रित करण्याचे विविध मार्ग समजून घेणे हा प्रत्येक नागरिकाच्या जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे. याशिवाय शांतता शिक्षणाच्या इतिहासाचे ज्ञान असण्याने शिक्षणाला आणखी एक आयाम मिळतो.

शांतता संस्कृतीला प्रत्येक जागतिक समस्येचे तांत्रिक समाधान मानले जाऊ नये, तर ती एक चांगली वैयक्तिक आणि जागतिक व्यवस्था प्रस्थापित करण्यासाठी नैतिक पाया पुरवते - अशी दृष्टी जी व्यक्तींना निराशेपासून दूर आणि समाजाला अराजकतेपासून दूर नेऊ शकते.

२.६ स्वाध्याय

सविस्तर उत्तरे लिहा:

१. शांततेचे कोणतेही तीन दृष्टिकोन स्पष्ट करा.
२. शक्तीचे राजकारण, जागतिक व्यवस्था आणि संघर्ष निराकरणाच्या दृष्टिकोनांचे वर्णन करा.
३. अहिंसा आणि परिवर्तन हे शांततेचे मार्ग समजावून सांगा.
४. प्रारंभिक शिक्षण आणि माध्यमिक शाळेच्या वर्गांमध्ये शिक्षक शांतता शिक्षण कसे एकत्रित करू शकतात?
५. उच्च माध्यमिक शिक्षण आणि प्रौढ शिक्षणात शांतता शिक्षण शिकवण्याच्या पद्धती स्पष्ट करा.
६. शांतता शिक्षणाच्या ऐतिहासिक विकासाचे वर्णन करा.
७. भारतात शांतता शिक्षणाचा विकास कसा झाला?

२.७ संदर्भ

- <https://www.mkgandhi.org/articles/peace%20paradigms.html>
- https://www.tc.columbia.edu/epe/epe-entries/Harris_ch2_22feb08.pdf
- https://www.researchgate.net/publication/265693303_Peace_Education/link/5d8deb58a6fdcc25549f0363/download
- <http://twbonline.pbworks.com/w/page/25898792/HistoryofPeaceEducation> Harris, I. (2008). "History of Peace Education" in Monisha Bajaj, ed., Encyclopedia of Peace Education. Charlotte, NC: Information Age Publishing, 2008) Retrieved
- from
(http://www.tc.columbia.edu/epe/PDF%20articles/Harris_ch2_22feb08.pdf)
- Murithi, T. (2009). "An African Perspective on Peace Education: Ubuntu Lessons in Reconciliation," International Review of Education (55), p. 221-233.
- <https://www.pupilstutor.com/2021/11/how-to-develop-peace-education-at-different-stages-of-education.html>
- <https://www.pupilstutor.com/2021/11/brief-history-of-peace-education-in-india.html>
- <https://www.arvindguptatoys.com/arvindgupta/ncert-peace-edu.pdf>
- https://www.CICE_Guidelines_13_dark_green_web.pdf

*****

शांतता शिक्षणाची आव्हाने आणि धोरणे

घटक संरचना

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ परिचय
- ३.२ शांतता शिक्षणाच्या संस्था
  - ३.२.१ कुटुंब
  - ३.२.२ प्रसार माध्यमे
  - ३.२.३ समुदाय
  - ३.२.४ बिगर सरकारी संस्था
- ३.३ शांततेसाठीची आव्हाने
  - ३.३.१ ताण
  - ३.३.२ संघर्ष
  - ३.३.३ गुन्हे
  - ३.३.४ दहशतवाद
  - ३.३.५ हिंसा
  - ३.३.६ आधुनिकीकरण
- ३.४ शांतता शिक्षण अध्यापनाची धोरणे
  - ३.४.१ ध्यान
  - ३.४.२ योग
  - ३.४.३ नाटयीकरण
  - ३.४.४ वादविवाद
- ३.५ सारांश
- ३.६ घटकवार अभ्यास
- ३.७ संदर्भ

३.० उद्दिष्टे

हा घटक वाचल्यानंतर तुम्हाला पुढील गोष्टी शक्य होतील:

- शांतता शिक्षणाच्या विविध संस्था स्पष्ट करणे.
- शांतता शिक्षणामध्ये कुटुंब, प्रसार माध्यमे, समुदाय आणि बिगर सरकारी संस्था (स्वयंसेवी संस्था) यांच्या भूमिकेचे वर्णन करणे.

- शांततेच्या आव्हानांवर चर्चा करणे.
- शांतता शिक्षण शिकवण्याच्या विविध धोरणांचे वर्णन करणे.

३.१ परिचय

शांतता शिक्षण ही संज्ञा शांतता आणि शिक्षण या दोन शब्दांचे मिश्रण आहे. शिक्षणाची व्याख्या ज्ञान आणि कौशल्यांच्या पद्धतशीर संस्थात्मक प्रसाराची प्रक्रिया म्हणून केली जाऊ शकते, तसेच विशिष्ट समाजात स्वीकारल्या जाणाऱ्या मूलभूत मूल्ये आणि निकषांची प्रक्रिया म्हणून परिभाषित केले जाऊ शकते तर शांततेची व्याख्या नकारात्मक शांतता आणि सकारात्मक शांतता अशी अनेक लेखकांनी केली आहे. नकारात्मक शांतता म्हणजे युद्धे, धार्मिक दंगली आणि शारीरिक हिंसा इत्यादींची अनुपस्थिती म्हणून समजू शकते ज्याचा समाज आणि राष्ट्राच्या सदस्यांवर मोठ्या प्रमाणावर परिणाम होतो. सकारात्मक शांतता समाजाच्या विकासाशी निगडित आहे ज्यामध्ये, प्रत्यक्ष हिंसाचाराच्या अनुपस्थितीशिवाय, कोणतीही संरचनात्मक हिंसा किंवा सामाजिक अन्याय नाही. म्हणूनच शांतता शिक्षणाची व्याख्या “अहिंसा आणि मूलभूत हक्क, स्वातंत्र्य, समज, सहिष्णुता व एकतेचा आदर यावर तसेच माहितीची देवाण-घेवाण व माहितीचा मुक्त प्रचार यावर आणि महिलांचा पूर्ण सहभाग आणि सक्षमीकरण यावर आधारित सामायिक मूल्ये, वृत्ती, वर्तन आणि जीवन पद्धतींची वाढणारी संस्था” (UNESCO) अशी केली जाऊ शकते.

३.२ शांतता शिक्षणाच्या संस्था

शांतता शिक्षण ही एक अमूर्त संकल्पना नाही किंवा जी केवळ वर्गातील शिकवण्याद्वारे दिली जाऊ शकते. ही एक सतत शिकण्याची प्रक्रिया आहे. शांतता शिक्षणाची सुरुवात कौटुंबिक वातावरणापासून होऊ शकते आणि शाळा, उच्च शिक्षण संस्था, कामाची जागा इत्यादी इतर स्तरांवर जाऊ शकते. आपली नवीन पिढी प्रसार माध्यमाभोवती फिरत आहे. म्हणून ही माध्यमे देखील शांतता शिक्षण विकसित करण्यात खूप सकारात्मक आणि महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावू शकतात. शांतता शिक्षणाच्या विविध संस्थामवर चर्चा करूया.

३.२.१ कुटुंब:

ब्रिटानिका एन्सायक्लोपीडिया कुटुंबाची व्याख्या विवाह, रक्त किंवा दत्तक यांच्या नातेसंबंधाने एकत्रित झालेल्या व्यक्तींचा समूह जे एकल कुटुंब बनवतात आणि सामान्यतः जोडीदार, पालक, मुले आणि भावंडे अशा त्यांच्या संबंधित सामाजिक स्थितींमध्ये एकमेकांशी संवाद साधतात अशी करतात. आपल्या देशांत साधारणपणे दोन प्रकारची कुटुंब आहेत: संयुक्त कुटुंब ज्यामध्ये आजी-आजोबा, आई-वडील आणि मुले यांचा समावेश होतो तर विभक्त कुटुंबात पालक, आणि त्यांची मुले असतात. आजकालची जोडपी विभक्त कुटुंबाला प्राधान्य देत आहेत, कारण आई-वडील दोघेही काम करत आहेत, मुले त्यांच्या घरी एकटे किंवा नोकर किंवा काळजीवाहू सह आहेत. त्यांचे विचार आणि भावना सामायिक करण्यासाठी कोणीही नाही जे हळूहळू मुलांमध्ये अशांतता, चिंता, निराशा निर्माण करते ज्यांना वेळीच, सामोरे जाणे आवश्यक आहे. योग्य पद्धतीने हाताळले नाही तर मुलाची आंतरिक शांतता भंग पावते.

महात्मा गांधींच्या मते “जगात खरी शांतता शिकवायची असेल तर मुलांपासून सुरुवात करावी लागेल आणि कुटुंब ही अशी संस्था आहे जिथे पालक हे सुरू करू शकतात. दैनंदिन जीवनात भावंडांमध्ये अंतर्गत स्पर्धा निर्माण करण्याऐवजी, पालकांनी त्यांच्या मुलांना त्यांच्या गतीनुसार वाढण्यास आणि विकसित होण्यासाठी जागा उपलब्ध करून द्यायला हवी. उदाहरणार्थ, दूध कोण आधी संपवेल? कोण वेगाने धावेल? कोणाला चांगले गुण मिळतील? या छोट्या-छोट्या कामात अयशस्वी झाल्यामुळे मुलाची मानसिक शांतता बिघडली. कुटुंबाने मुलाला त्याच्या अपयशातही साथ द्यायला हवी, त्याला सामोरे जाण्यासाठी हिंमत द्यायला व अपयशावर मात करण्यासाठी मार्गदर्शन करायला हवे. कुटुंबातील या आधार पद्धतीमुळे एका शांत मुलाचे संगोपन होण्यास मदत होते आणि मूल बाहेर गेल्यावर संतुलित पद्धतीने वागते.

अभ्यासातून असे दिसून आले आहे की संयुक्त कुटुंबाला राहणारी मुले विजयी स्थितीत असतात, कारण मुलाची काळजी घेण्यासाठी घरी कोणीतरी असते. उदाहरणार्थ, दादा, दादी. काका, काकू, चुलत भाऊ, इ. वडीलधारी मंडळी त्यांच्या भावना व्यक्त करू शकतात; कथा किंवा चर्चेद्वारे मुलांमध्ये मूल्ये रुजवू शकतात. विभक्त कुटुंबातही, पालकांमध्ये चांगले संबंध, परस्पर आदर आणि विश्वास असल्यास मुलाचे पालन-पोषण सकारात्मक वातावरणात होईल. कुटुंबातील शांत वातावरणाचा प्रत्येक सदस्याच्या मनःशांतीवरही परिणाम होतो. कुटुंबामधील सदस्यांमधील नाते सौहार्दपूर्ण असेल, सामंजस्यपूर्ण असेल, सामाजिक वातावरण चांगले असेल आणि सदस्य भावनिकदृष्ट्या सुदृढ असतील तर कुटुंबातील सदस्यांचे व्यक्तिमत्त्व संतुलित राहते.

समाजात शांततापूर्ण वातावरण निर्माण करण्यात कुटुंब महत्त्वाची भूमिका बजावू शकते आणि त्यामुळे मुलाच्या संतुलित व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासात कुटुंबातील सदस्यांची जबाबदारी वाढते.

३.२.२ प्रसार माध्यमे (सोशल मिडिया):

माया डॉलरहाइडने सोशल मिडिया हे संगणक आधारित तंत्रज्ञान म्हणून स्पष्ट केले आहे जे आभासी नेटवर्क आणि समुदायाद्वारे कल्पना, विचार आणि माहितीची देवाणघेवाण सुलभ करते. सोशल मीडिया इंटरनेट आधारित आहे आणि वापरकर्त्यांना वैयक्तिक माहिती, दस्तऐवज, व्हिडिओ आणि फोटो यासारख्या सामग्रीचे द्रुत इलेक्ट्रॉनिक संप्रेषण देते. वापरकर्ते संगणक, टॅबलेट किंवा स्मार्ट फोनद्वारे सॉफ्टवेअर किंवा ॲप्लिकेशनद्वारे सोशल मीडियाशी संलग्न असतात. सोशल मीडियाच्या सहा प्रकारांमध्ये सोशल नेटवर्क्स, सोशल न्यूज, मायक्रोब्लॉगिंग, बुकमार्किंग साईट्स, मीडिया शेअरिंग आणि कम्युनिटी ब्लॉग यांचा समावेश होतो.

सामान्यतः लोक सोशल नेटवर्किंग साईट्ससह सोशल मीडियाबद्दल गोंधळून जातात, मुख्यतः फेस बुक, ट्विटर, इंस्टाग्राम, यु ट्यूब, इ. या नेटवर्किंग साईट्स समान पार्श्वभूमीच्या किंवा समान रूची असलेल्या लोकांना ऑनलाइन कनेक्ट करण्याची परवानगी देतात.

वापरकर्त्यांच्या बोट्यांच्या टोकांवर विविध प्रकारची चांगली किंवा वाईट सामग्री उपलब्ध असल्याने सोशल मीडियाची भूमिका खूप वाढते. शॉर्ट फिल्म, मेसेज, फोटो, व्हिडीओ या स्वरूपात दाखवलेली चांगली सामग्री जागरूकता, सहानुभूती, विश्वास, मैत्री, अभिमानाची भावना निर्माण करू शकते. हे संदेश, फोटो, व्हिडीओ कोणत्याही सामाजिक किंवा भावनिक समस्यांवर आधारित असू शकतात जे दर्शकांच्या हृदयावर आणि मनावर खोलवर परिणाम करतात. परंतु बनावट किंवा फसव्या सामग्रीमुळे समाजात दंगली आणि हिंसाचार होऊ शकतो. त्यामुळे वापरकर्त्यांनी ते पाहत असलेल्या प्रत्येक संदेश, बातम्या, व्हिडीओ किंवा फोटोमधील खरा उद्देश आणि सत्य समजून घेतले पाहिजे. त्यांनी मेसेज कोणालाही फॉरवर्ड करण्यापूर्वी त्याची सत्यता तपासली पाहिजे.

प्रत्येक संस्कृतीचा आदर आणि वेगळेपणा दर्शवणारे चित्रपट सोशल मीडियावर अपलोड केले जाऊ शकतात जे वापरकर्त्यांना प्रत्येक संस्कृतीतील विविधता पाहण्यास आणि प्रेम करण्यास मदत करतात. विविध सोशल मीडियावर अनेक मानसिक समस्या सोडवल्या जाऊ शकतात. वापरकर्त्यांना हे समजण्यास मदत होते की तो एकटा नाही. समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे परंतु इतरांना देखील चिंता, निराशा इत्यादी मानसिक समस्या आहेत. सोशल मीडिया प्रभावकांडून राष्ट्र, वृद्ध लोकांसाठी, आपल्या सांस्कृतिक वारशाबद्दल, विशेष मुलांसाठी पाहणाऱ्या वापरकर्त्यांवर परिणाम करणारे संदेश अपलोड केले जाऊ शकतात. ते त्याच पद्धतीने वागणे सुरू करतात. त्यामुळे शांतता शिक्षणाचा प्रसार करण्यात सोशल मीडियाची फार महत्वाची भूमिका आहे.

३.२.३ समुदाय:

समुदाय हा लोकांचा समूह आहे जे एकमेकांशी संवाद साधतात, उदाहरणार्थ, मित्र किंवा शेजारी म्हणून. हा परस्पर संवाद विशेषतः सीमाबद्ध भौगोलिक प्रदेशात घडणारा म्हणून पहिला जातो, जसे की अतिपरिचित क्षेत्र किंवा शहर आणि समुदायाचे सदस्य सामायिक मूल्ये, विश्वास किंवा वर्तन सामायिक करतात (झॅचरी पी. नील). शांततेचा प्रचार हा केवळ राष्ट्रीय किंवा आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मर्यादित नसून स्थानिक स्तरावर कुटुंबे, जमाती आणि समुदायांसह असणे आवश्यक आहे. जेव्हा समुदायांमध्ये आणि समुदायात विश्वास, सुलक्षितता, सामाजिक सामंजस्य विकसित केले जाते तेव्हा ते विवाद आणि संघर्षाचे निराकरण करण्यासाठी सामाजिक आणि सांस्कृतिक क्षमता मजबूत करेल.

सुरक्षित, विश्वासाह आणि त्यांच्या स्वतःच्या समुदायाच्या सदस्यांबद्दल तसेच इतर समुदायाच्या सदस्यांबद्दल परस्पर आदर असलेल्या समुदायांमध्ये राहणारे लोक अधिक सुरक्षित आणि ठोस वाटतात आणि त्यांच्यामध्ये शांतता वाढवते. जर समाजाचे नेते जसे की जगद्गुरु, साधू, संत, पैगंबर, पिता इ. इतर समुदायांबद्दल आणि संस्कृतींबद्दल प्रेम आणि आदर वाढवतील तर त्यांचे अनुयायी तेच अनुसरण करतील आणि याउलटही होऊ शकते. त्यामुळे समाजात शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी समुदाय आणि त्यांच्या सदस्यांच्या खांद्यावर मोठी जबाबदारी आहे. कौटुंबिक हिंसाचार, मुलांमधील हिंसाचार अशा समुदायांमध्ये टाळणे आवश्यक आहे जेथे सुधारित सामाजिक संबंध आणि विकासात्मक क्रियाकलापांच्या विस्तारास समाजातील सदस्यांमध्ये शांततेसाठी प्रोत्साहन दिले पाहिजे.

३.२.४ बिगर सरकारी संस्था (एनजीओ):

NGO ही एक संस्था आहे जी सरकार चालवत नाही. NGO हे गैरसरकारी संस्थेचे संक्षेप आहे. अनेक राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय अशासकीय संस्था शांतता शिक्षण आणि अहिंसा क्षेत्रात कार्यरत आहेत.

राष्ट्रीय स्वयंसेवी संस्थांपैकी एक म्हणजे शांती सहयोग सेंटर फॉर नॉन-व्हायलंस (SSC) जी २०१८ मध्ये अस्तित्वासाठी आवश्यक असलेल्या अहिंसेबद्दल जागतिक जागरूकता निर्माण करण्याच्या उद्देशाने सुरु झाली. ही एक विकसनशील थिंक टँक, संशोधन आणि वकिली संस्था आहे, जी महात्मा गांधींची अहिंसक जागतिक व्यवस्थेची दृष्टी साकार करण्यासाठी प्रयत्नशील आहे. SSC चे सध्याचे कार्यक्रम पुढीलप्रमाणे आहेत:

- शांतता विषयावर चर्चासत्र / परिषद
- आजच्या संदर्भात गांधीजींना समजून घेणे आणि त्यांचे पालन करणे यावर कार्यशाळा
- शैक्षणिक संस्था, सरकार, समुदाय आणि नागरी समाजासाठी अहिंसक संघर्ष निराकरणावर लघु प्रशिक्षण

शांततेसाठी काम करणारी आंतरराष्ट्रीय स्वयंसेवी संस्था म्हणजे पीस इंडिया, जी २०१२ मध्ये आसनसोलमध्ये स्थापन झाली. ही स्वयंसेवी संस्था समाजातील दुर्लक्षित, वंचित, उपेक्षित, पीडित, नैराश्यग्रस्त, अत्याचारित लोकांसाठी शांतता आणि मानवी हक्क संरक्षणासाठी आहे आणि त्यांच्या अधिकारांबद्दल त्यांच्यामध्ये जागरूकता निर्माण करते. उपक्रमांमध्ये समाजाच्या कल्याणासाठी अनेक सामाजिक, सार्वजनिक आणि कायदेशीर कार्यक्रमांचे आयोजन समाविष्ट आहे आणि समाजातील गरीब आणि गरजू लोकांना खूप मदत केली आहे.

त्यामुळे असा निष्कर्ष काढला जाऊ शकतो की राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्वयंसेवी संस्था शांततेसाठी, संघर्षाच्या निराकरणासाठी काम करत आहेत आणि समाजात संघर्ष निर्माण करू शकतील अशा अनेक समस्यांचे निराकरण करत आहेत, लोक विवाद निराकरणासाठी त्यांच्याशी संपर्क साधू शकतात आणि स्वयंसेवी संस्था त्यांचे संघर्ष सोडवून मानसिक शांततेकडे परत येण्यास मदत करत आहेत. त्यांच्या क्रियाकलापांमध्ये संस्था व समुदायांसाठी विविध स्पर्धा आयोजित करणे समाविष्ट आहे. समाजातील सदस्यांमध्ये शांतता वाढवणारे अनेक खेळदेखील सादर केले जातात.

तुमची प्रगती तपासा:

- १) शांतता शिक्षणाची प्रतिनिधी म्हणून कुटुंबाची भूमिका स्पष्ट करा.
- २) समुदायाचे नेते समुदायाच्या शांततेवर परिणाम करू शकतात ?
- ३) शांतता वाढवण्यासाठी स्वयंसेवी संस्थांची भूमिका काय आहे ?
- ४) शांतता शिक्षणाच्या संदर्भात सोशल मीडियाचे तोटे स्पष्ट करा.

३.३ शांततेसाठीची आव्हाने

हेली परेराच्या शब्दात, शांतता म्हणजे चिंता, भीती किंवा ओझे न घेता जगणे. शांततेसाठी माणसाला आधी स्थिरता सुसंवाद आणि खरे स्वातंत्र्य शोधावे लागते. शांतता ही केवळ वैयक्तिक पैलू नाही तर ती स्वतःच्या, स्वतःच्या घराच्या, समाजाच्या आणि मोठ्या जगाच्या पलीकडे देखील आहे. शांतताप्रिय व्यक्तीच्या त्यांच्या कुटुंबावर आणि मित्रांवर सकारात्मक प्रभाव पडतो. जेव्हा अधिकाधिक लोक वेगवेगळ्या संस्कृती, धर्म, वंश, भाषा, राहणीमान, मूल्ये आणि कल्पना यांचे कौतुक करतात तेव्हा समाज प्रत्येकासाठी एक चांगले स्थान बनतो.

शांततेचे दोन प्रकारात वर्गीकरण केले जाऊ शकते: अंतर्गत शांतता आणि बाह्य शांतता. जसे की नाव सुचित करते की अंतर्गत शांतता व्यक्तीच्या स्वतःशी संबंधित आहे जसे की तणाव, चिंता, भावनिक असंतुलन इ. तर एखाद्या व्यक्तीची बाह्य शांतता बाह्य जगातील कारणांवर अवलंबून असते जसे की हिंसा, युद्ध, दहशतवाद इ. शांततेसमोरील विविध आव्हानांची चर्चा करूया.

३.३.१ ताण:

ताण, तणाव, चिंता किंवा दबाव सामान्य आहे आणि त्यांना काही प्रमाणात सर्व मानवांना सामोरे जावे लागते. पण तणावाची कारणे व्यक्तीपरत्वे वेगवेगळी असतात. उदाहरणार्थ, संध्याकाळी घरी परततांना रस्त्यावर जास्त रहदारीमुळे एक व्यक्ती तणावग्रस्त होऊ शकते, तर दुसरी व्यक्ती त्यांचे संगीत चालू करू शकते आणि रहदारीला थोडी गैरसोय म्हणून समजू शकते. एखादी मुलगी तिच्या मैत्रीणीशी भांडण झाल्यावर भावनिक रितीने भारावून जाऊ शकते तर दुसरी सहजपणे ती गोष्ट झटकून टाकू शकते. आजच्या जीवनात ताणतणावाशिवाय जगणे कठीण आहे. परंतु महत्वाचा भाग हा आहे की एखादी व्यक्ती तणावाचा सामना कसा करत आहे. तणावामुळे एखाद्या व्यक्तीच्या मानसिक आणि शारीरिक आरोग्यावर परिणाम होऊ लागला तर त्वरित समुपदेशन आवश्यक आहे.

एखाद्या व्यक्तीला तणाव जाणवू शकतो जर तो / ती:

- खूप दडपणात असेल.
- तिच्या आयुष्यात मोठ्या बदलांना सामोरे जात असेल.
- एखाद्या गोष्टीबाबत खूपच कंटाळलेली / थकलेली असेल.
- परिस्थितीच्या परिणामावर जास्त नियंत्रण ठेवता येत नसेल.
- अशा जबाबदाऱ्या पेलत असेच ज्या तिच्यासाठी अति जास्त असतील.
- तिच्या आयुष्यात पुरेसे काम, क्रियाकलाप किंवा बदल नसतील.
- भेदभाव, द्वेष किंवा गैरवर्तन अनुभवत असेल.
- जीवनात अनिश्चितता असेल.

तणावाची इतर अनेक करणे आहेत जी काम, कामाची जागा, वित्त, नातेसंबंध, कुटुंब, सोशल मीडिया इत्यादींवर अवलंबून असतात आणि कोणत्याही कारणामुळे व्यक्तीच्या शांत मनावर परिणाम होऊ शकतो आणि परिणामी ती व्यक्ती तिच्या दैनंदिन जीवनात विचलित होऊ शकते.

३.३.२ संघर्ष:

सामान्य माणसाच्या भाषेत संघर्ष हा दोन व्यक्तींमधील किंवा गटातील सदस्यांमधील भांडणाशिवाय काहीही नाही. कोणत्याही दोन व्यक्ती एकसारखा विचार करू शकत नाहीत आणि त्यांच्या विचारप्रक्रियेत तसेच त्यांच्या समजुतीमध्ये नक्कीच फरक असतो. व्यक्तींमधील मतभेदांमुळे संघर्ष आणि मारामारी होतात. सामान्यतः भिन्न मूल्ये, मते, गरजा, हितसंबंधामुळे संघर्ष उद्भवतो आणि दोन्ही व्यक्ती, पक्ष किंवा गट मध्यम मार्ग काढू शकत नाहीत. विचारप्रक्रिया, वृत्ती, समज, स्वास्थे, आवश्यकता आणि काही वेळा जाण यांच्यातील फरकामुळे निर्माण झालेल्या व्यक्तींमधील विरोध म्हणून संघर्षाची व्याख्या केली जाऊ शकते. विलेंड्रच्या मते, संघर्षाची पाच मुख्ये कारणे जी कोणत्याही व्यक्तीच्या शांततापूर्ण स्थितीवर परिणाम करू शकतात ती खालीलप्रमाणे आहेत:

माहिती संघर्ष:

जेव्हा लोकांकडे अपूरी माहिती असते किंवा जे संबंधित आहे त्यावर असहमत असतात.

मूल्यांचा संघर्ष:

जेव्हा लोकांमध्ये भिन्न मूल्ये आणि विश्वास प्रणाली असते आणि ते त्यांची मूल्य प्रणाली इतरांवर लादण्याचा प्रयत्न करतात .

स्वास्थ्य संघर्ष:

जेव्हा लोकांचे हितसंबंध भिन्न असतात तेव्हा संघर्ष हा पैसा, संसाधने, वेळ इत्यादी समस्या उद्भवू शकतो. लोक त्यांच्या स्वतःच्या गरज पूर्ण करण्यावर विश्वास ठेवतात आणि प्रतिस्पर्ध्याने त्याग केला पाहिजे अशी अपेक्षा करतात.

नातेसंबंध संघर्ष:

जेव्हा लोक एकमेकांबद्दल गैरसमजूत करतात तेव्हा तीव्र नकारात्मक भावना एकमेकांवर परिणाम करतात आणि लोकांचा परस्परसंवाद खराब होतो.

रचनात्मक संघर्ष:

जेव्हा लोक अयोग्यपणे वागतात किंवा त्यांच्या पदांमुळे वर्चस्व गाजवण्याचा प्रयत्न करतात. कोणतेही कारण लोकांमध्ये चिंता, तणाव किंवा निराशा निर्माण करू शकते आणि त्यांच्या शांत जीवनावर परिणाम करू शकते. व्यक्ती / गट किंवा पक्षांमधील समस्या सोडवण्यासाठी कोणत्याही मध्यस्थितीची तात्काळ नियुक्ती केली जाऊ शकते. संघर्ष जास्त काळ टिकून राहिल्यास नातेसंबंधातील सुसंवाद बिघडू शकतो, म्हणून ताबडतोब काळजी घेणे आवश्यक आहे.

३.३.३ गुन्हे:

ब्रिटानिका विश्वकोशानुसार, "गुन्हा म्हणजे एखाद्या कृत्याचा हेतुपुरस्सर अंमल करणे म्हणजे सामान्यतः सामाजिकदृष्ट्या हानिकारक किंवा धोकादायक समजले जाणारे आणि गुन्हेगारी कायदानुसार विशेषतः परिभाषित, प्रतिबंधित आणि दंडनीय कृत्य." समाजशास्त्रात गुन्हाची व्याख्या विचलित वर्तन म्हणून केली जाते जी प्रचलित निकषांचे उल्लंघन करते किंवी मानवाने सामान्यपणे कसे वागले पाहिजे हे विहित केलेल्या सांस्कृतिक मानकांचे उल्लंघन करते.

गुन्हेगारी ही व्यक्तीच्या शांततेला आव्हान देऊ शकते. जर ती व्यक्ती गुन्हा करत असेल, तर कृत्य त्याच्या / तिच्याशी प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षपणे जोडलेले मित्र आणि कुटुंबातील सदस्यांसह त्याच्या / तिच्या स्वतःच्या मनःशांतीला थेट भंग करते. गुन्हांचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे, उदाहरणार्थ संध्याकाळच्या वेळेची छेडछाड, बलात्कार, लहान मुलांची छेडछाड, खून, घरगुती हिंसाचार, इत्यादी ज्यांचा अप्रत्यक्षपणे समान समाज, राज्ये आणि राष्ट्रात राहणाऱ्या लोकांवर परिणाम होत आहे.

या वाढत्या गुन्हेगारीची प्रमुख कारणे म्हणजे भ्रष्टाचार आणि आपली संध न्यायव्यवस्था. गुन्हेगारांना लवकरात लवकर शिक्षा मिळायला हवी कारण कायदा आपले काम नीट करत आहे आणि गुन्हेगारांना शिक्षा होत आहे हे जेव्हा लोकांना दिसेल तेव्हा ते कोणताही गुन्हा करण्यापूर्वी दोनदा विचार करतील. परंतु आपल्या देशातील खरी स्थिती अशी आहे की आपल्या समाजात आणि समुदायात गुन्हेगार निर्भयपणे फिरत आहेत आणि ज्यांना शांततेने जगायचे आहे ते लोक भीतीने जगत आहेत, ज्यामुळे त्यांच्या शांततापूर्ण जीवनावर परिणाम होत आहे.

इंटरनेटच्या जगात वेब सिरीज आणि चित्रपटदेखील मोठ्या प्रमाणात गुन्हे दाखवत आहेत ज्यामुळे दर्शकांमध्ये चिंता निर्माण होते आणि त्यांच्या शांत जीवनावर परिणाम होतो. राग, हिंसा, खून इत्यादी हे अशाच आशयाचे परिणाम आहेत. अशा प्रकारच्या वेब सिरीज आणि चित्रपटांचा प्रेक्षकांच्या संयम पातळी आणि मूल्य प्रणालीवरही परिणाम होत आहे. अशा प्रकारच्या गुन्हेगारी सामग्रीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी सेन्सॉर बोर्डाने कठोर पावले उचलली पाहिजेत, त्याचा दर्शकांच्या मानसिकतेवर सकारात्मक परिणाम होऊ शकतो.

३.३.४ दहशतवाद:

जॉन फिलिफ जेनकिन्सच्या शब्दात, दहशतवाद म्हणजे लोकसंख्येमध्ये भीतीचे सामान्य वातावरण निर्माण करण्यासाठी आणि त्याद्वारे विशिष्ट राजकीय उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी हिंसाचाराचा मोजूनमापून केलेला वापर. उजव्या आणि डाव्या अशा दोन्ही उद्दिष्टांसह राजकीय संघटना, राष्ट्रवादी आणि धार्मिक गट, क्रांतिकारक आणि काही देशांमध्ये लष्कर, गुप्तचर सेवा आणि पोलिस यांसारख्या राज्य संस्थाद्वारे दहशतवादाचा सराव केला जातो.

दहशतवादी गटांच्या राष्ट्रीय किंवा आंतरराष्ट्रीय आणि अप्रत्यक्षपणे परिणाम होतो कारण यामुळे आजारपण, रोग, दुःख, घराचा नाश आणि मृत्यू होतो. अशा हल्ल्यात मृत्युमुखी पडलेल्या लोकांचे कुटुंबीय कधीही सामान्य जीवन जगू शकत नाहीत. त्यांची शांतता आयुष्यभर हरवली जाते, ते नेहमी अशा हल्ल्यांच्या छायेखाली राहतात. दहशतवादी कृत्ये

लोकांच्या मानवी हक्कानं आव्हान देतात. अनेक एनजीओ आणि सरकारी संस्थांचा हस्तक्षेप असूनही, पीडित लोकांना न्याय मिळणे कठीण आहे, संथ न्यायव्यवस्था आणि भ्रष्ट व्यवस्था यात महत्वाची भूमिका बजावते, गुप्तचर यंत्रणेतील अपयश टाळण्यासाठी आणि दहशतवादी हल्ले रोखण्यासाठी सरकारने आवश्यक आणि कठोर पावले उचलली पाहिजेत.

३.३.५ हिंसा:

मेरियम वेबस्टर शब्दकोशानुसार, "हिंसा म्हणजे इजा, गैरवर्तन, नुकसान किंवा नष्ट करण्यासाठी शारीरिक बळाचा वापर होय. हा हल्ला, बलात्कार आणि खून यासारख्या आक्रमकतेचा एक टोकाचा प्रकार आहे." बहुसंख्य वेळा हिंसा शारीरिक वार किंवा जखमांपेक्षा अनेक प्रकार घेते, त्यात लैंगिक अत्याचार, दुर्लक्ष, शाब्दिक हल्ला, अपमान, धमक्या. छळ आणि इतर मानसिक अत्याचार यांचा समावेश होतो. हिंसाचाराचे बळी कोणीही मुले, महिला आणि पुरुष असू शकतात आणि बहुतेक प्रकरणांमध्ये ती पिडीत व्यक्तीच्या ओळखीच्या व्यक्तीद्वारे केली जाते. सध्याच्या हिंसाचारामध्ये यादृच्छिक आणि उत्स्फूर्त अशा कृत्यांचा समावेश होतो, जसे की रागाच्या भरात प्रहार करणे, तसेच पद्धतशीर, नियोजित कृत्ये ज्यांची गणना जास्त शक्ती आणि नियंत्रणासाठी केली जाते, हिंसेचा परिणाम थेट बळी पडलेली व्यक्ती, हिंसा पाहणारे, कुटुंबातील सदस्य, सहकारी, सेवा प्रदाते आणि समाजातील सर्व सदस्यांवर होतो.

अमेरिकन सायकोलॉजिकल असोशिएशनने हिंसक व्यक्तीची चेतावणी देणारी चिन्हे सूचिबद्ध केली आहेत:

- वारंवार संयम ढासळणे / संताप येणे
- वारंवार शारीरिक मारामारी
- तोडफोड किंवा मालमत्तेचे नुकसान
- अंमली पदार्थ किंवा अल्कोहोलचा वाढलेला वापर
- जोखीम घेण्याच्या वर्तनाचे वाढलेले प्रात्यक्षिक
- हिंसाचाराची कृत्ये करण्यासाठी किंवा इतरांना दुखापत करण्यासाठी योजना किंवा धमक्या जाहीर करणे
- प्राण्यांना त्रास देण्यात आनंद शस्त्रे, विशेषतः बंदुका बाळगणे, मिळवणे किंवा त्यांचे आकर्षण
- मित्र आणि नेहमीच्या क्रियाकलापांमधून अंग काढणे टाकून दिल्याची आणि उपेक्षितपणाची भावना

जर एखादी व्यक्ती वरीलपैकी कोणतेही चिन्ह दर्शवत असेल तर हिंसा ही गंभीर शक्यता आहे. हिंसाचाराचे अनेक प्रकार आहेत आणि त्यातील प्रत्येकाचा मानसिक, शारीरिक आणि अध्यात्मिक आरोग्यावर हानिकारक प्रभाव पडतो. उदाहरणार्थ

- शारीरिक हिंसा
- लैंगिक हिंसा
- भावनिक हिंसा
- मानसिक हिंसा
- आध्यात्मिक हिंसा
- सांस्कृतिक हिंसा
- शाब्दिक शिवीगाळ
- आर्थिक गैरव्यवहार

कोणत्याही प्रकारची हिंसा कोणत्याही माणसाची आणि पीडित व्यक्तीशी प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे संबंध ठेवणाऱ्या सदस्यांची शांतता भंग करण्यासाठी पुरेशी असते. त्याचा परिणाम व्यक्तीवर केवळ शारीरिकच नाही तर मानसिकदृष्ट्याही होतो. WHO ने जगात होत असलेल्या हिंसाचारावर विचार केला आहे... 'दरवर्षी जगभरात १.६ दशलक्षांहून अधिक लोक हिंसेमुळे आपला जीव जखमी होतात आणि शारीरिक, लैंगिक, पुनरुत्पादक आणि मानसिक आरोग्य समस्यांनी ग्रस्त असतात. हिंसाचारामुळे आरोग्य सेवा, कायद्याची अंमलबजावणी आणि गमावलेली उत्पादकता यामधील राष्ट्रीय अर्थशास्त्रावर मोठा भार पडतो.'

३.३.६ आधुनिकीकरण:

समाजशास्त्रात आधुनिकीकरण म्हणजे पारंपरिक ग्रामीण, कृषीप्रधान समाजापासून धर्मनिरपेक्ष, शहरी, औद्योगिक समाजात (एनसायक्लोपीडिया ब्रिटानिका) परिवर्तन. आधुनिकीकरण ही एक निरंतर आणि मुक्त प्रक्रिया आहे, ती एकदाच मिळालेली उपलब्धी नाही. ती स्वभावतः गतीमान आहे. समाजात आधुनिकीकरणाचा प्रभाव सहज लक्षात येऊ शकतो. एक लहान कुटुंब ते मोठे उद्योग, आधुनिकीकरण प्रत्येक गोष्टीवर तसेच त्यांच्याशी संबंधित असलेल्या लोकांवर खोल प्रभाव टाकत आहे. आधुनिकीकरणाचा लोकांवर कसा परिणाम होतो आणि त्यांच्या शांततेला कसे आव्हान मिळते ते शोधूया:

सामाजिक संरचनेवर परिणाम:

जन्म, मृत्यू, विवाह, युद्ध किंवा महामारीमुळे मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर, राजकीय सत्ता आणि व्यापारी मार्गामधील बदलांमुळे पूर्व-औद्योगिक शहरे आणि व्यावसायिक केंद्रांचा उदय आणि अस्त याद्वारे कुटुंब रचनेत बदल, परंतु यातील बहुतांश बदल हे चक्रीय स्वरूपाचे होते. आधुनिकीकरणामुळे व्यक्ती अधिक महत्वाची बनली आहे, हळूहळू कुटुंब, समुदाय

किंवा व्यावसायिक गटाची जागा समाजाची मूलभूत एकक म्हणजे व्यक्ती घेत आहे आणि इशे व्यक्तीच्या शांततेवर परिणाम होऊ लागतो. संयुक्त कुटुंब ते विभक्त कुटुंब, पारंपरिक कलाकुसर आणि नोकरी ते हायटेक जॉब प्रोफाइल, साधी राहणी ते अत्यंत महत्वाकांक्षी जीवनशैली, हळूहळू व्यक्तींची शांतता भंग करत आहे. अधिक पैसे मिळवून लोक त्यांच्या कुटुंबाच्या दर्जेदार वेळेशी तडजोड करत आहेत. पण हे जास्त काळ चालू ठेवता येत नाही कारण निराशा, चिंता, न्यूनगंड इत्यादींचा परिणाम लोकांवर होत आहे. आई-वडील, भावंडे, मित्र-मैत्रिणी आणि कुटुंबियांशी सामाजिक नटे पणाला लागलेले असते. माणूस हा सामाजिक प्राणी आहे आणि तो / ती जास्त काळ हे हाताळू शकत नाही.

तंत्रज्ञानावरील प्रभाव:

तंत्रज्ञान हा शब्द अनेक लोकांचे विशेषतः तरुण पिढीचे चेहरे उजवळतो. तंत्रज्ञान आश्चर्यकारकपणे वेगाने विकसित झाल्यापासून गेल्या काही दशकांमध्ये जीवन सुधारले आहे. इंटरनेट, फोन, टॅब्लेट, टीव्ही, पीसी आणि चित्रपट व व्हिडिओ गेम यासारख्या गुणधर्मांचा स्वीकार करतात, तेव्हा ते सर्वसाधारणपणे त्याद्वारे चालून आलेले समाजावरील अनेक नकारात्मक परिणाम विसरतात. उदाहरणार्थ:

- वाढलेला ताण-तणाव आणि अलगथलगपणा
- संकुचित मानसिकता
- लक्ष आणि एकाग्रतेचा अभाव
- बऱ्याच प्रकरणांमध्ये जास्त वेळ घेणे / वेळ वाया घालविणे
- कमी भावनिक बंधन
- किमान वैयक्तिक संवाद
- त्यांच्या घरापुरते मर्यादित आणि बाहेरील जगाशी संवाद साधू इच्छित नाही.

तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे लोकांवर आणखी बरेच नकारात्मक परिणाम होत आहेत. कुटुंबांनी एकत्र गुणवत्तापूर्ण वेळ घालवणे हे आता दूरचे स्वप्न आहे, प्रत्येक समस्येसाठी लोक इंटरनेटवर सर्फ करतात, लोकांच्या गटांमध्ये कोणतीही चर्चा, टीकात्मक विश्लेषण किंवा प्रशंसा नाही आणि या सर्व गोष्टींचा हळूहळू शांतता आणि लोकांच्या मानसिक स्थितीवर परिणाम होत आहे. लोकांच्या बोटांच्या टोकावर विविध माहिती असते परंतु ज्ञानाच्या वापराचा जोपर्यंत प्रश्न आहे तो त्यांच्या जीवनात (दैनंदिन) कमी आहे.

आधुनिकीकरणाच्या इतर काही प्रभावांमध्ये हे समाविष्ट आहे. पर्यावरणीय प्रभाव जसे विविध प्रदूषण जसे पाणी, गंधक आणि ध्वनी प्रदूषण ज्यामुळे लोकांमध्ये शारीरिक आणि मानसिक समस्या निर्माण होतात. प्रदूषणामुळे लक्ष आणि एकाग्रतेचा अभाव, त्वचेचे विकार, रुग्णांच्या अंतर्गत शांततेवर परिणाम होतो.

तुमची प्रगती तपासा:

- १) तणावग्रस्त व्यक्तीची वैशिष्ट्ये लिहा.
- २) संघर्ष म्हणजे काय ? शांततेवर परिणाम करणारे विविध प्रकारचे संघर्ष स्पष्ट करा.
- ३) गुन्हेगारी आणि दहशतवाद यातील फरक स्पष्ट करा.
- ४) तुम्ही हिंसक व्यक्ती कशी ओळखाल ? कोणतीही पाच वैशिष्ट्ये सूचिबद्ध करा.
- ५) आधुनिकीकरणाचा सामाजिक परिणाम लिहा.

३.४ शांतता शिक्षण अध्यापनाची धोरणे

डॉ. ए. सुब्रमण्यन यांनी स्पष्ट केलेली शांतता शिक्षणाची विविध उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत:

- हिंसाचाराची वास्तविकता, मुळे आणि परिणाम याबद्दल जागरूकता निर्माण करणे आणि शांततेच्या मुलांवर जागरूकता निर्माण करणे.
- सहानुभूती, करुणा, आशा आणि सामाजिक जबाबदाऱ्यांच्या मूल्यांच्या विकासाबद्दल जाण निर्माण करणे.
- वैयक्तिक मानसिकता बदलण्याच्या संकल्पाने सुरु होणारी कृती, वृत्ती आणि हिंसाचाराच्या परिस्थितीबद्दल काहीतरी गेम करण्याचे आवाहन करणे.

सहभागी शिक्षण, सहकारी शिक्षण आणि प्रायोगिक शिक्षण या तीन पद्धती आहेत ज्याचा उपयोग शिक्षक शांतता शिक्षण देतांना करू शकतो.

सहभागी शिक्षण, म्हणजे विद्यार्थ्यांना चौकशी, सामाजिक आणि सहयोग करण्याची परवानगी देणे. हे विद्यार्थ्यांना शिक्षकांशी किंवा त्यांच्या सहकाऱ्यांसोबत संवाद साधण्यास अनुमती देते. वैविध्यपूर्ण दृष्टीकोन मांडण्याचा आणि ऐकण्याचा सराव हा दृष्टीकोन विस्तृत करण्यासाठी एक महत्वाचा अभ्यास आहे असे कौशल्य अशा जगात आवश्यक आहे जेथे लोक एकमेकांचे ऐकण्यास नकार देत असल्यामुळे अनेक संघर्ष अनुत्तरीत राहतात.

सहकारी शिक्षण, म्हणजे सहभागींना एकमेकांशी स्पर्धा करण्याऐवजी एकत्र काम करण्याची आणि शिकण्याची संधी देणे. सहकारी शिक्षण, शिकण्याची वाढती प्रेरणा बाजूला ठेवून, विद्यार्थ्यांमधील संबंध सुधारते; व्यक्तिवादाला आव्हान देते आणि मतभेद व पूर्वग्रहाची भावना कमी करते. हे परकेपणा आणि अलगावची उलट भावना आहे आणि अधिक सकारात्मक वृत्तीला प्रोत्साहन देते.

प्रायोगिक शिक्षण, म्हणजे अभ्यासात्मक माध्यमांद्वारे शिकणे नव्हे तर वर्गात सुरु केलेल्या क्रियाकलापांमधून स्वतःच्या अनुभवाच्या प्रक्रियेद्वारे शिकणे. त्यामुळे व्याख्याने कमीत कमी ठेवली जातात. शिकणारे कल्पना तयार करतात आणि त्यांनी घेतलेल्या अनुभवातून किंवा क्रियाकलापांतून त्यांच्या स्वतःच्या संकल्पना तयार करतात.

वर वर्णन केलेल्या शांतता शिक्षणाच्या दृष्टीकोनांशी सुसंगत असलेली अनेक धोरणे आहेत, ते खालीलप्रमाणे आहेत:

३.४.१ ध्यान:

ध्यान हा एक सराव आहे ज्यामध्ये विविध तंत्रांचा समावेश होतो ज्यामुळे लोकांना त्यांचे लक्ष केंद्रित करण्यात मदल होते आणि जागरूकतेची उच्च स्थिती प्राप्त होते. याचा परिणाम चेतनेमध्ये बदल होऊ शकतो आणि त्याचे अनेक आरोग्य फायदे असल्याचे दर्शविले गेले आहे.

ध्यानामध्ये आरामशीर स्थितीत बसून मन स्वच्छ करणे किंवा एका विचारावर मन केंद्रित करणे आणि इतर सर्व गोष्टी साफ करणे यांचा समावेश होतो. कोणीतरी “ओम” सारख्या आवाजावर किंवा श्वासोच्छवासावर, मोजण्यावर, मंत्रावर किंवा रिक्ततेवर (काहीही नाही) लक्ष केंद्रित करू शकतो.

साधारणपणे किमान पाच ते वीस मिनिटे व्यत्ययमुक्त करणं आवश्यक असते, जरी ध्यान सत्रे खरोखर कितीही लांब असू शकतात. दीर्घ ध्यान सत्रे अधिक फायदे आणतात, परंतु सामान्यतः हळूहळू प्रारंभ करणे चांगले असते जेणेकरून एखादी व्यक्ती दीर्घकाळ सराव टिकवून ठेवू शकेल.

ध्यानाचे घटक:

i) केंद्रित ध्यान:

लक्ष केंद्रित केल्याने एखाद्या व्यक्तीला तणाव आणि चिंता निर्माण करणाऱ्या अनेक विचलनांपासून मुक्त होण्यास मदत होते. लक्ष काही विशिष्ट वस्तू, प्रतिमा, मंत्र किंवा अगदी स्वतःच्या श्वासावर केंद्रित केले जाऊ शकते.

ii) आरामशीर श्वासोच्छवास:

या तंत्रात फुफ्फुसांचा विस्तार करण्यासाठी डायफ्राम स्नायूचा वापर करून खोल, समान-वेगाने श्वास घेणे समाविष्ट आहे. तुमचा श्वासोच्छवास हळूवार करणे, जास्त ऑक्सिजन घेणे आणि श्वास घेतांना खांदे, मान आणि छातीच्या वरच्या स्नायूंचा वापर कमी करणे हा उद्देश आहे. जेणेकरून व्यक्ती अधिक कार्यक्षमतेने श्वास घेऊ शकेल.

iii) आरामदायी स्थिती:

एखादी व्यक्ती बसलेली असो, झोपलेली असो, चालत असो किंवा इतर स्थितीत किंवा क्रियाकलापांमध्ये असो, परंतु ध्यानाचा अधिकाधिक फायदा घेण्यासाठी ती आरामदायी स्थितीत ध्यानाच सराव करू शकते. ध्यान करतांना चांगली मुद्रा ठेवणे हा उद्देश आहे.

iv) खुली वृत्ती:

हा ध्यानाचा एक महत्वाचा घटक आहे, येथे व्यक्तीने निर्णय न घेता त्याचे / तिचे विचार मनातून जाऊ द्यावेत.

ध्यानाचे प्रकार:

ध्यान पद्धतीने नऊ लोकप्रिय प्रकार आहेत, ज्यांची नावे पुढीलप्रमाणे आहेत.

- १) सजग ध्यान
- २) आध्यात्मिक ध्यान
- ३) केंद्रित ध्यान
- ४) हालचाल ध्यान
- ५) मंत्र ध्यान
- ६) अतींद्रिय ध्यान
- ७) प्रगतीशील ध्यान
- ८) प्रेमळ – दयाळू भाव ध्यान
- ९) कल्पनादर्शन ध्यान

ध्यान आणि शांती:

आधुनिक जग हे विचलन, प्रलोचने आणि मत्सर यांनी भरलेले आहे. लोक हे किंवा ते फक्त इतरांना आनंदी करण्यात व्यस्त असतात, पण खरा आनंद हा आतूनच मिळतो. छान गोष्टी आणि अनुभव जीवनाची गुणवत्ता सुधारतील परंतु मनःशांती आनंदाचे क्षण वाढवू शकते, दुर्दैवाचे आघात हलके करू शकते आणि एखाद्या व्यक्तीला अशा गोष्टींमध्ये आनंद मिळवण्यास मदत करते ज्यावर त्याने / तिने पूर्वी कधीही लक्ष दिले नाही आणि ध्यान तंतोतंत मदत करते ते यामध्येच.

अनेक समस्यांना सामोरे जात असतांना, एखादी व्यक्ती तणाव, चिंता आणि शेवटी सर्वस्वनाशाच्या निर्माण करू शकते. JAMA इंटरनेट मेडिसिन जर्नलमध्ये मार्च २०१४ मध्ये प्रकाशित केलेल्या पुनरावलोकनात, संशोधकांनी मध्यस्थी आणि नैराश्य आणि चिंता यांच्यातील संबंधावर विचार करणाऱ्या १८,००० हून अधिक वैज्ञानिक अभ्यासांचे पुनरावलोकन केले. ३५१५ रूग्णांवरील डेटासह ४७ चाचण्यांनी सुसज्ज संशोधनासाठी त्यांचे निकष पूर्ण केले. निकालावरून असे दिसून आले आहे की आठ आठ वड्यांच्या कालावधीत सजग ध्यान कार्यक्रमांमुळे नैराश्य आणि चिंतांची लक्षणे कमी होण्याचे प्रमाण मर्यादित होते.

ध्यान हे शांतता, स्थिरता आणि समतोलपणाची भावना देते ज्यामुळे भावनिक कल्याण आणि एकंदर आरोग्य दोन्हीचा फायदा होतो. तुमचे लक्ष शांत करणाऱ्या गोष्टीवर केंद्रित करून ते आराम करण्यास आणि तणावाचा सामना करण्यास देखील मदत करते. ध्यान एखाद्या व्यक्तीला एकाग्र राहण्यास आणि आंतरिक शांती ठेवण्यास मदत करते. तज्ञ म्हणतात की हे फायदे सत्र संपल्यानंतरही संपत नाहीत आणि यामुळे व्यक्ती दिवसभर शांत राहते.

ध्यान विशिष्ट वैद्यकीय स्थितींची लक्षणे व्यवस्थित करण्यास मदत करते आणि भावनिक आणि शारीरिक कल्याणासाठी फायदेशीर ठरते ज्यामध्ये हे समाविष्ट आहे.

- तणावपूर्ण परिस्थितीबद्दल नवीन दृष्टीकोन प्राप्त करणे.
- तुमचा तणाव व्यवस्थापित करण्यासाठी कौशल्ये तयार करणे.
- आत्म जागरूकता वाढवणे.
- वर्तमानावर लक्ष केंद्रित करणे.
- नकारात्मक भावना कमी करणे.
- संयम आणि सहनशीलता वाढवणे.
- विश्रांतीत हृदय गती कमी करणे.
- विश्रांति अवस्थेतील रक्तदाब कमी करणे.
- झोपेची गुणवत्ता सुधारणे.

ध्यान ही आरामशीर स्थिती प्राप्त करण्याच्या अनेक मार्गांसाठी एक छत्री (सामायिक) संज्ञा आहे, परंतु ती पारंपारिक वैद्यकीय उपचारांची बदली नाही.

३.४.२ योग:

योग ही मूलतः अत्यंत सूक्ष्म विज्ञानावर आधारित एक आध्यात्मिक शिस्त आहे, जी मन आणि शरीर यांच्यात सुसंवाद आणण्यावर लक्ष केंद्रित करते. हे निरोगी जीवन जगण्याची कला आणि विज्ञान आहे. 'योग' हा शब्द मूळ संस्कृत शब्द 'युज' पासून आला आहे, ज्याचा अर्थ 'जोडणे' किंवा 'जोखडणे' किंवा 'एकत्रित होणे' असा होतो. योगशास्त्रानुसार योगाच्या अभ्यासामुळे शरीर यांच्यातील परिपूर्ण सुसंवाद दर्शविते.

मेरियम-वेबस्टर डिक्शनरीनुसार "योग ही शारीरिक मुद्रा, श्वासोच्छवासाची तंत्रे आणि काहीवेळा योगातून साधित केलेली ध्यानाची प्रणाली आहे परंतु विशेषतः पाश्चात्य संस्कृतीमध्ये शारीरिक आणि भावनिक आरोग्यास प्रोत्साहन देण्यासाठी स्वतंत्रपणे सराव केला जातो."

योग हा जीवन जगण्याचा एक मार्ग आहे. – शरीर, मन आणि आंतरिक आत्माच्या फायद्यासाठी धार्मिक जीवन जगण्याची कला किंवा एकात्मिक प्रणाली आहे. योगाला वैज्ञानिक प्रणालीमध्ये पद्धतशीर करण्याचे मुख्य श्रेय पतंजली (सुमारे इ.स. पूर्व ७००) यांना जाते, ज्यांचे महान योग सूत्र, योग विषयावरील सर्वात प्रामाणिक मजकूर मानला जातो.

शारीरिक, मानसिक आणि आध्यात्मिक आरोग्य प्राप्त करणे हे योगाचे उद्दिष्ट आहे.

पतंजली यांनी शिफारस केलेले योग शिस्तीचे आठ टप्पे पुढीलप्रमाणे आहेत:

- १) **यम:** योगाच्या तयारीसाठी नैतिक प्रशिक्षणाद्वारे आंतरिक शुद्धीकरण.
- २) **नियम:** स्वच्छता, समाधान, दुःख, अभ्यास आणि देवपूजा.
- ३) **आसन:** शारीरिक मुद्रा किंवा व्यायाम
- ४) **प्राणायाम:** महत्वाच्या ऊर्जेचे नियंत्रण / श्वास नियंत्रण
- ५) **प्रत्याहार:** इंद्रिये आत ओढून घेणे / मनाला अंतर्मुख करणे
- ६) **धारणा:** मनाची एकाग्रता
- ७) **ध्यान:** ध्यान
- ८) **समाधी:** संचेतन अवस्थेची प्राप्ती

योग आणि शांती:

योगाभ्यास करणाऱ्या व्यक्तींनी जबरदस्त आंतरिक बदल अनुभवले आहेत ज्यामुळे व्यक्तीमत्त्व लक्षणीयरीत्या सर्जनशील रीतीने मजबूत होते. योगामुळे होणारे काही मानसिक आरोग्य फायदे पुढीलप्रमाणे आहेत:

- तणावात घट होते.
- लवचिकता पुनर्स्थापित होते.
- मनाला मानसिक अस्वस्थतेपासून मुक्त करते.
- घबराहट, चिडचिड आणि गोंधळ कमी होतो.
- नैराश्य आणि मानसिक थकवा टाळला जातो.
- सतर्कता, लक्ष आणि समस्यांना सामोरे जाण्याची इच्छा पुनरुज्जीवित होते.
- स्वतःला ओळखतो आणि त्याच्या / तिच्या सभोवतालच्या समस्या समजून घेतो.
- आत्मज्ञान वाढते.
- शारीरिक आणि मानसिक आरोग्य आणि विश्रांती मिळते आणि टिकवून ठेवली जाते.

योगाभ्यासामुळे सकारात्मक विचार, आंतरिक शांती, करुणा, अहिंसक मार्गाने संघर्ष सोडवण्याचे कौशल्य, स्वतःच्या आणि इतरांचा आदर यासारखे गुण जे शांती वर्तनाचे घटक मानले जातात ते विकसित होण्यास मदत होते.

आसनांचा नियमित सराव शरीराला तंदुरुस्त ठेवण्यास आणि मनाला बळकट करण्यास मदत करतो आणि वेदना व दुःख सहन करण्याची दृढता आणि धैर्याने मदत करतो. अशा प्रकारे मानसिक संतुलन आणि शांतता प्राप्त होते. प्राणायाम जीवन ऊर्जा सर्जनशीलपणे

वापरण्यास मदत करते आणि तणाव मुक्त करण्यात व मनाची शांती अवस्था विकसित करण्यास देखील मदत करते. हे मानसिक स्पष्टता, सतर्कता सुधारते आणि शारीरिक आरोग्य सुनिश्चित करते. योग-निद्रा ही दुसरी मुद्रा, आपल्या संपूर्ण शारीरिक आणि मानसिक प्रणालीला आराम देते, यामुळे शरीर आणि मन पूर्णपणे टवटवीत होते.

शांतता शिक्षण ही काळाची सर्वात महत्वाची गरज म्हणून ओळखली गेली आहे. दहशतवाद, युद्ध, गुन्हेगारी, अन्याय अत्याचार आणि शोषण अशा अनिश्चिततेच्या आणि हिंसाचाराच्या सध्याच्या युगात विचार, शब्द आणि कृतीत शांतता ही मानवी चेतनेमध्ये जिवंत ठेवण्याची गरज आहे.

३.४.३ नाटयीकरण:

मृदुला श्रीधर यांनी नाटयीकरण हे 'शिक्षणासाठी सर्वात महत्वाचे सर्वात महत्वाचे मॉडेल आणि मूलभूत क्रियाकलाप' म्हणून स्पष्ट केले आहे. हे मुलांना त्यांच्या वैयक्तिक किंवा सामाजिक समस्यांबद्दल विचार करण्यास मदत करते. मुलं नाटक किंवा भूमिकांच्या माध्यमातून समस्या, घटना आणि संबंध शोधायला शिकू शकतात. नाटयीकरणात, मुले त्यांचे ज्ञान आणि वास्तविक जगाचा अनुभव घेतात, जेणेकरून विश्वास ठेवणारे जग तयार होऊल."

नाटयीकरण हे अस्तित्वाचे केंद्र आहे कारण तो संवादाचा एक मौल्यवान प्रकार आहे. हे मुलांना सामायिक जीवनात सहकार्याने एकत्र काम करण्याची संधी देते. परिणामी, मुलांना रोजच्या परिस्थितीत अधिक प्रभावीपणे व्यक्त होण्याची संधी मिळते. नाटकाद्वारे मुले इतरांशी जुळवून घेतात आणि ते इतरांच्या संदर्भात कसे उभे ठाकतात हे शोधून काढतात. हा एकच आणि नैसर्गिक मार्ग आहे ज्याद्वारे ते स्वतःबद्दल आणि जगाबद्दल शिकतात.

नाटक विकसित करण्यासाठी नाटयीकरण उपयुक्त आहे जेणेकरून मुले सर्जनशीलपणे आणि रचनात्मकपणे स्वतःचा विस्तार करू शकतील. यामुळे, मुले त्यांच्या भावना आणि समज त्यांच्या स्वतःच्या मार्गाने व्यक्त आणि संवाद साधण्यास सक्षम होतात. हे मुलांना तर्क आणि मान्यता देण्याचा सराव देत. हे त्यांच्या सामाजिकीकरणामध्ये भावनिक सामग्री देखील प्रदान करते.

नाटयीकरणाचे महत्त्व:

एक चिनी म्हण आहे, "मला सांग आणि मी विसरेन, मला दाखव आणि मी लक्षात ठेवेन आणि मला सामील करून घे आणि मला समजेल." नाटयीकरण हे वास्तविक जीवनातील परिस्थितींमध्ये विद्यार्थ्यांच्या सहभागावर आधारित आहे जेथे ते त्यांच्या स्वतःच्या भूमिका निवडू शकतात आणि परिस्थितीबद्दल त्यांच्या / तिच्या समजानुसार कार्य करू शकतात.

नाटयमय अन्वेषण विद्यार्थ्यांना सहिष्णुता आणि सहानुभूती विकसित करण्यास देखील मदत करते. सक्षमपणे भूमिका साकारण्यासाठी अभिनेत्याने दुसऱ्याच्या आत्म्यात पूर्णपणे वावरण्यास सक्षम असणे आवश्यक आहे. एखाद्या अभिनेत्याला दुसऱ्या व्यक्तीच्या नजरेतून जग कसे दिसते हे खरोखर समजून घेण्यास सक्षम असणे आवश्यक आहे. आजच्या

वाढत्या ध्रुवीकरण आणि असहिष्णुतेच्या संस्कृतीत, इतरांचे हेतू आणि निवडी समजून घेण्याची क्षमता महत्त्वपूर्ण आहे. नाटक जबाबदार नागरिक घडवण्यास मदत करू शकते.

कल्पनाशक्ती आणि सर्जनशील सामान्यतः विशिष्ट परिस्थितींमध्ये लोकांना कसे वागतात या दृष्टीने मानवी वर्तन समजून घेण्यावर केंद्रित असते, हे प्रयत्न करणाऱ्या व्यक्तीच्या अंगभूत गुणांना मदत करते आणि हे अंशत इतर लोकांसह सामायिक करण्यात गुंतलेली संवेदनशीलता वाढवून आणि अंशत त्याल ज्या जगात राहायचे आहे ते स्वतःसाठी ठरवून, ही नाट्यीकरणाची सामाजिक बाजू आहे.

इतर काही महत्त्व / फायद्यांमध्ये हे समाविष्ट असू शकते. भाषेत विकास, प्रवाहीपणा आणि उच्चार, विविध वास्तविक-जगातील पायांची चांगली माहिती, कुतूहलाचा विकास अनुकूलन क्षमता, ऐकणे, बोलणे आणि वाचणे आणि वाचणे अगदी लिहीणे यासारख्या कौशल्यांचा विकास, नाविन्यपूर्ण आणि सर्जनशील शिकविण्याची पद्धत जी विद्यार्थ्यांमध्ये आवड निर्माण करते.

३.४.४ वादविवाद:

आज कोणत्याही समाजाद सरकारी वादविवाद, न्यायालयीन कामकाज, मीडिया आणि दैनंदिन जीवनातील वाद-विवाद अशा अगणित स्वरूपात वादविवाद अस्तित्वात आहेत जिथे व्यक्ती सामाजिक संवादाद्वारे विरोधी विचार मांडतात (फल्लाही आणि हॅनी, २०११).

चँग आणि चो, २०१० नुसार, वादविवाद ही एक उपदेशात्मक पद्धत आहे, वादविवादामध्ये विद्यार्थी एकमेकांच्या युक्तीवादांच्या विरोध करण्याच्या उद्देशाने दोन प्रतिस्पर्धी दृष्टीकोनातून त्यांचे मत व्यक्त करतात. पर्यायी विधानांमध्ये विरोधी विचार मांडल्यानंतर निर्णय घेण्याची संधी दिली जाऊ शकते.

२००२ मध्ये स्नायडर आणि स्न्युरर यांनी वर्गातील वादाचे चार महत्वाचे घटक खालीलप्रमाणे स्पष्ट केले:

- वर्णन, स्पष्टीकरण आणि प्रात्यक्षिकांसह कल्पनांचा विकास
- संघर्ष, एकतर मुद्याबद्दल किंवा युवतीवादाच्या सादरीकरणाबद्दल तर्क आणि पुराव्यांद्वारे समर्थित मते.
- टीकेच्या विरोधात युक्तीवादांच्या विस्तार, ज्याचे विरोधक पुन्हा खंडन करतात.
- दृष्टीकोन, तर्कसंगत निर्णय घेऊन निष्कर्ष काढण्यासाठी कल्पना आणि समस्यांचे तोलन-मापन करण्याची प्रक्रिया केली जाते.

वादविवादाचे महत्त्व:

वादविवाद हा गुंतवणे, शाब्दिक सहभाग आणि वर्गात विद्यार्थ्यांना अधिक चांगल्या प्रकारे सामील करण्यासाठी दर्शविले गेले आहे. निष्क्रिय शिकण्याऐवजी विद्यार्थी विषयाच्या आकलनासाठी अधिक जबाबदारी घेतात आणि अधिक गंभीरपणे अभ्यास प्रयत्न करतात. वादविवाद प्रक्रियेत भाग घेणे आणि त्याचे निरीक्षण करणे या दोन्ही गोष्टी पदवीपूर्व

विद्यार्थ्यांनी मौल्यवान असल्याचे नोंदवले आहे. (मूएलर, १९८५). वादविवादामुळे चर्चेनंतर अधिक सक्रिय चर्चा होते (ग्रीन आणि क्लग, १९९०).

वादविवाद हा देखील अध्ययनाचे परिणाम सुधारण्यासाठी योग्य असल्याचे आढळले आहे. तात्काळ सकारात्मक परिणामांमध्ये आधीच शिकवलेल्या सामग्रीला बळकट करून अधिक ज्ञान संपादन करणे समाविष्ट आहे (केनेडी, २००९)

विशेषतः वादग्रस्त विषयांच्या शिक्षणासाठी, वादविवादामुळे विषयातील गुंतागुतीबद्दल विद्यार्थ्यांचे कौतुक वाढते आणि पूर्वीच्या समजुतींना आव्हान मिळते (बेल, १९८२).

सविस्तर शब्दात वादविवादामुळे विद्यार्थ्यांना क्लिष्ट विषय सादर केल्यावर चांगले आकलन, अनुप्रयोग आणि गंभीर मूल्यमापन कौशल्ये आत्मसात करण्यास मदत होते (ओमेलीचेवा आणि अवेदेयेवा, २००८). हे विद्यार्थ्यांचे ऐकणे आणि लोकांमध्ये बोलण्याचे कौशल्य सुधारते आणि तोंडी संभाषण कौशल्ये (कॉल्प्स आणि बार्न, १९९४), सर्जनशीलता (व्हो आणि मॉरिस २००६) आणि सहानुभूती (बेल, १९८२) विकसित करण्याच्या संधी देखील उघडते.

तुमची प्रगती तपासा:

- १) ध्यानाचा अर्थ सांगा आणि ध्यानाचे घटक लिहा.
- २) विविध प्रकारच्या ध्यानांची यादी करा.
- ३) योग आणि शांती यांचा संबंध कसा आहे?
- ४) वर्गातील वादविवादाच्या चार घटकांची चर्चा करा.
- ५) नाटक म्हणजे काय? नाटकाचे महत्त्व लिहा.

३.५ सारांश

मुलांना शांततापूर्ण जीवन जगण्याची कला शिकवली पाहिजे ही जाणीव आज शिक्षणाच्या जगात वाढत आहे. हे एक सार्वत्रिक सामायिक मत आहे की आपण दहशतवाद, युद्ध, गुन्हे, अन्याय, अत्याचार आणि शोषणाच्या रूपातील अभूतपूर्व हिंसाचाराच्या युगात आहोत, ज्यामध्ये काही लोकांना समृद्धी आणि भौतिक विपुलता लाभली आहे. मुले नैसर्गिकरित्या हिंसाचाराची भावना आत्मसात करतात जी संपूर्ण सामाजिक-सांस्कृतिक जाळ्याला व्यापून टाकते आणि लवकरच ते पुढील पिढीतील हिंसाचाराचे गुन्हेगार बनतील. अशी आपत्ती टाळण्यासाठी, मुलांना शांततापूर्ण जीवन जगण्यासाठी आवश्यक असलेली मूल्ये आणि कौशल्ये आत्मसात करण्यास आणि विकसित करण्यास मदत करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

शांततेची संस्कृती निर्माण करणे अर्थातच साध्य करणे कठीण आहे. हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी सध्याच्या शिक्षण पद्धतीमध्ये शांतता शिक्षणाचा समावेश करणे आवश्यक

आहे. घर, शाळा आणि इतर संस्थांना अधिक शांतता आणि शांतताभिमुख बनवण्यासाठी अभ्यासक्रमात शांतता समाकलित करण्याचे वेगवेगळे मार्ग तयार केले पाहिजेत जेणेकरून शांतता एक कायमस्वरूपी उपस्थिती आणि अनुभवात्मक वास्तव बनेल.

३.६ घटकवार अभ्यास

- १) शांतता शिक्षणाच्या विविध संस्थांची चर्चा करा.
- २) गुन्हा आणि संघर्ष यातील फरक स्पष्ट करा आणि ते शांततेला कसे आव्हान देत आहेत ते स्पष्ट करा.
- ३) आधुनिकीकरणामुळे शांततेवर कसा परिणाम होत आहे?
- ४) ध्यान म्हणजे काय? त्याचे घटक समजावून सांगा आणि ध्यानाद्वारे शांती कशी मिळविता येईल ते लिहा.
- ५) शांती शिक्षण शिकण्याची एक रणनीती म्हणून योगावर चर्चा करा.
- ६) टीपा लिहा:
  - (अ) नाटयीकरण
  - (ब) वादविवाद

३.७ संदर्भ

- <https://www.forbes.com/sites/alicegwalton/2012/07/25/how-parents-stress-can-hurt-a-child-from-the-inside-out/?sh=50b2d9326b38>
- <http://www.verywellmind.com>
- <http://www.coe.int/en/web/compass/peace-and-violence>
- <https://www.britannica.com/topic/terrorism>
- <https://www.pupilstutor.com/2021/11/methods-of-teaching-peace-education.html>
- <https://ableonnect.harvard.edu/debate-research#:text=As%20an%20instructional%20method%2C%20debating,are%20presented%20in%20alternating%20statements>
- <https://www.slideshare.net/GeromeArcilla/methods-in-peace-education-social-dimensions-of-education>

- <https://www.mayoclinic.com>
- <https://www.gooroo.com/blog/peace-of-mind/>
- <https://www.mkgandhi.org/articles/yoga-as-a-tool-in-peace-education.html>
- <https://osteopathic.org/what-is-osteopathic-medicine/benefits-of-yoga/>

*****

अभ्यासक्रमात शांतता शिक्षणाचे एकात्मिककरण

घटक संरचना

- ४.० उद्दिष्टे
- ४.१ परिचय
- ४.२ विषय संदर्भ – भाषा, सामाजिक विज्ञान, गणित, विज्ञान, कला आणि हस्तकला, व्यक्तिनिष्ठ दृष्टीकोन
- ४.३ अध्यापन पद्धती – सहकारी शिक्षण, कथाकथन, गटचर्चा, सेवा अध्ययन, समयस्क अध्यापन, अनुभवात्मक अध्यापन, विचारमंथन, चौकशी आधारित अध्ययन, भूमिका, संवाद, ऊर्जावान
- ४.४ अभ्यासक्रम आणि सह-अभ्यासक्रम उपक्रम
- ४.५ सारांश
- ४.६ स्वाध्याय
- ४.७ संदर्भ

४.० उद्दिष्टे

हा घटक वाचल्यानंतर तुम्ही खालील गोष्टीत सक्षम व्हाल;

- अभ्यासक्रमात शांतता शिक्षणाचे एकात्मिककरण करण्याचे आकलन वाढेल.
- विविध तंत्रांद्वारे विषयाच्या संदर्भात शांतता मूल्यांचा अंतर्भाव करण्यासाठी अंतर्दृष्टी मिळवाल.
- शांततेशी संबंधित संकल्पनांचे ज्ञान देण्यासाठी अध्यापनाच्या विविध पद्धतींचे आकलन विकसित कराल.
- शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी आवश्यक दृष्टिकोन आणि कौशल्ये विकसित करण्यासाठी वर्गात अध्यापनाच्या पद्धतीचे उपयोजन कराल.
- शांतता शिक्षणासाठी आवश्यक असलेल्या विविध अभ्यासक्रम आणि सह-अभ्यासक्रमाच्या क्रियाकलापांची माहिती मिळवाल.

४.१ परिचय

शांततापूर्ण जग निर्माण करण्यासाठी मदत करणे आणि अशा शांततापूर्ण जगासाठी मुलांना तयार करणे हे शांती शिक्षणाचे उद्दिष्ट आहे आणि ते साध्य करण्यासाठी आपल्याला तरुण पिढीसाठी जगाचा विकास करणे आवश्यक आहे जे निरोगी, सुरक्षित आणि शांत असेल.

प्रत्येक विद्यार्थी शांततेचा निर्माता बनला पाहिजे आणि शांततेची संस्कृती निर्माण करण्यासाठी त्यांच्या क्षमता, धारणक्षमता, नैसर्गिकसामर्थ्य, शक्तीचा वापर केला पाहिजे. आज जगभरातील शिक्षकांपुढील आव्हान हे आहे की अध्यापन-अध्ययन प्रक्रियेत नावीन्य आणणे आणि तरुण पिढ्यांना आपण ज्या प्रकारच्या जीवनाची आकांक्षा बाळगतो त्यासाठी त्यांना तयार करणे. आपण अभ्यासक्रमाच्या माध्यमातून तो पाया घातला पाहिजे आणि सध्याच्या अभ्यासक्रमात शांतता शिक्षणाचे एकीकरण करून ती कौशल्ये, मूल्ये आणि शांततेची वृत्ती तरुण पिढीमध्ये विकसित केली पाहिजे.

हे एकक विषय संदर्भ स्तरावर शांतता मूल्यांचे एकीकरण करणे, अध्यापनाच्या विविध पद्धती आणि अभ्यासक्रम आणि सह-अभ्यासक्रमाच्या क्रियाकलापांवर लक्ष केंद्रित करते.

४.२ विषय संदर्भ - भाषा, सामाजिक विज्ञान, गणित, विज्ञान, कला आणि हस्तकला, व्यक्तिनिष्ठ दृष्टीकोन

मुलांमध्ये शांततापूर्ण वृत्ती, मूल्ये आणि कौशल्ये वाढवण्यासाठी शिक्षक अभ्यासक्रमात शांतता मूल्ये समावेशित करू शकतात. प्रत्येक धडा शांततेचा धडा बनू शकतो आणि प्रत्येक शिक्षक शांतीचा शिक्षक होऊ शकतो. क्रियाकलापांसह शांततेची मूल्ये विषयात समाविष्ट केल्यास प्रत्येक विषय मनोरंजक बनू शकतो आणि एक अर्थपूर्ण अध्ययन होऊ शकते. त्यामुळे अध्यापनाचा दर्जाही वाढतो. अशा प्रकारे, शांतता ही अभ्यासक्रमाची मुख्य थीम बनू शकते, ज्यामुळे अध्ययनकर्त्यांना विविध विषयांमध्ये अध्ययनाचे अनुभव घेता येतात.

भाषा, सामाजिक शास्त्र, गणित, विज्ञान, कला आणि हस्तकला यासारख्या मुख्य अभ्यासक्रमातील विषयांचा उपयोग शांतता मूल्यांचा प्रसार करण्यासाठी केला जाऊ शकतो. या प्रत्येक विषयाचे वेगवेगळे धडे आहेत. यापैकी अनेक धड्यांमध्ये शांतता मूल्यांचा वेगवेगळ्या स्वरूपात, प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे समावेश असू शकतो. त्यांच्यापैकी काही धड्यांमध्ये शांततेची मूल्ये अजिबात नसतीलही. शिक्षकाची भूमिका येथे खूप महत्त्वाची आहे. कल्पनाशक्ती, सकारात्मक विचार आणि भावना, नाविन्यपूर्ण क्रियाकलाप यांचा उपयोग करून धड्याच्या माध्यमातून शांततेची मूल्ये रुजविणे, यातून शिक्षकाची क्षमता लक्षात येते. युद्ध, शांतता, हिंसा, अहिंसा यांच्याशी संबंधित अनेक संकल्पना शिक्षक विद्यमान धड्यांमध्ये या दृष्टिकोनातून मांडू शकतात. अशा प्रकारे शांतीच्या वैश्विक मूल्यांचा प्रसार विविध विषयांद्वारे केला जाऊ शकतो आणि विद्यार्थ्यांमध्ये शांतता संस्कृतीबद्दल सकारात्मक दृष्टीकोन प्रभावीपणे विकसित केला जाऊ शकतो. विविध विषयांमध्ये सहसंबंध असणे गरजेचे, त्याच बरोबर सर्व मूल्येही परस्परसंबंधित असावीत. त्यांना एकमेकांपासून अलिप्तपणे पाहिले जाऊ नये. अशा प्रकारे, शांतता शिक्षण औपचारिक विषयांच्या सामग्रीमध्ये गुंफले जाऊ शकते. त्यांची चर्चा करूया.

भाषा:

भाषा एक विषय म्हणून शिकण्याच्या प्रक्रियेदरम्यान अनेक क्रियाकलाप वापरण्याच्या विविध संधी प्रदान करते आणि शिकणाऱ्यांची मूलभूत भाषा कौशल्ये जसे की ऐकणे, बोलणे, वाचन आणि लेखन विकसित करते. भाषा शिक्षक शांतता शिक्षक म्हणून काम करू शकतात आणि भाषा संपादन कौशल्यांच्या विकासासह शांतता आणि अहिंसेची भाषा

समजून घेण्यास प्रोत्साहन देऊ शकतात. पुढील क्रियाकलाप भाषेचे अध्ययन अधिक मनोरंजक आणि आनंददायक बनवू शकतात.

१. युद्ध किंवा शांतता या विषयावर वर नाटक/भूमिका.
२. सर्जनशील लेखन जसे की युद्ध, संघर्ष किंवा शांतता संबंधित कोणत्याही विषयावरील अनुभवांबद्दलचे हस्तलेखन किंवा नाटक.
३. सहकारी कथालेखन
४. वादविवाद
५. पुस्तके लिहिणे
६. कल्पना सहली

अशा उपक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांचा थेट सहभाग वाढतो. त्यांची कल्पनाशक्ती आणि सर्जनशीलता यांना उत्तेजन मिळते. साहित्याचा रसास्वाद आणि आनंद विद्यार्थ्यांच्या भावनिक विकासास मदत करते. शिवाय अध्ययनात भावनिक क्षेत्र आणते. कथा, नाटक इत्यादी भाषा शिक्षणातील अतिशय प्रभावी साधने आहेत. चिंतनशील संभाषण, प्रशंसा सत्रे इत्यादींद्वारे शांतता मूल्यांच्या विकासाबरोबरच विषय म्हणून भाषेची क्षमता विकसित केली जाते.

सामाजिकशास्त्रे:

इतिहास, भूगोल, अर्थशास्त्र यासारखे सामाजिक विज्ञानाचे विषय विद्यार्थ्यांना जागतिक शांततेचा शोध घेण्यास सक्षम करण्यासाठी वाव देतात.

इतिहासाच्या अभ्यासक्रमात, ऐतिहासिक ज्ञान आणि समज यांचा उपयोग युद्धांचे अनुभव, सशस्त्र संघर्ष, विविध समुदायांवर संरक्षण अंदाजपत्रकाचा होणारा परिणाम, जगभरातील आर्थिक वाढ आणि संसाधनांचे वितरण, शाश्वत विकासाची गरज, पर्यावरणाचे संरक्षण, संपत्तीमधील असमानता, अनेक शांतता करार, शांतता निर्माण करणाऱ्यांची भूमिका आणि भूतकाळातील आणि वर्तमानातील अहिंसेसाठी शांतता चळवळ याविषयी जाणून घेण्यासाठी केला जाऊ शकतो.

त्याचप्रमाणे स्रोतांचा वापर आणि अर्थ लावण्याची भौगोलिक कौशल्ये विविध दृष्टीकोनातून जागरूकता आणि अर्थ विकसित करण्यास मदत करू शकतात, जसे की पर्यावरण प्रदूषण, अविकसीतता, नैसर्गिक संसाधने, स्थलांतर इ. संघर्ष आणि युद्धाशी कसे निगडीत आहे याची जाणीव होणे. जागतिक जागरूकता, विविधतेचा आदर आणि जागतिक नागरिक होण्यास या समस्यांचे सखोल आकलन मदत करेल. अशाप्रकारे, सामाजिक विज्ञान विषय, शाश्वत समुदायाची निर्मिती करताना लिंग समानता, मानवी हक्क आणि न्याय या तत्वांचा वापर करून संघर्ष निराकरण कौशल्ये, सहकार्य, समजूतदारपणा यासह विद्यार्थ्यांना सक्षम करू शकतात.

भूमिका नाटके, प्रक्रिया नाटक, गटचर्चा, वादविवाद अशा विविध पद्धतींमुळे सामाजिक शिक्षणाचे अध्ययन अधिक मनोरंजक आणि जीवंत होऊ शकते. शांतता निर्माणाशी संबंधित या विषयांतर्गत वेगवेगळे प्रकल्प देता येतील. उदाहरणार्थ;

१. सकाळच्या संमेलनात जागतिक बातम्यांचे सादरीकरण
२. जागतिक वारसा आणि इतर महत्वाच्या विषयांवरील प्रदर्शनांचे आयोजन
३. ऐतिहासिक/पुरातत्व/भौगोलिक स्थळांना भेट देणे
४. समुदायाशी संबंधित विषयावर समुदाय सर्वेक्षण आयोजित करणे
५. वर्तमान समस्यांवर मासिक/वृत्तपत्र प्रकाशित करणे
६. पर्यावरणासारख्या सामाजिक विषयांवर जनजागृती करण्यासाठी मोहिमा आयोजित करणे

सहानुभूती, परानुभूती, समीक्षणात्मक विचार, निर्णय घेणे यासारख्या विविध मूलभूत मूल्यांशी संबंधित शांतता कौशल्यांचा सराव करण्यात विद्यार्थ्यांना मदत होईल.

गणित:

गणिताचा पारंपारिक अभ्यासक्रम शिकवताना, तो शांतता शिक्षणाशी अनेक प्रकारे संबंधित असू शकतो. गणिताच्या संकल्पना शिकवताना समानता, संपत्तीचे वितरण, आर्थिक विकास, शिक्षणावरील खर्च त्याविरुद्ध सैन्यावरील खर्च, प्रदूषण, पर्यावरणीय जबाबदारी इत्यादी विविध विषयांचा समावेश केला जाऊ शकतो. राष्ट्रीय आणि जागतिक समस्यांवर जागरूकता निर्माण करण्यासाठी विविध प्रकल्प, स्वाध्याय, ठोस उपक्रम वापरले जाऊ शकतात. उदाहरणार्थ, लोकसंख्या वाढीची टक्केवारी आणि गुणोत्तर, बालमृत्यू, बेरोजगारी, आयुर्मान इत्यादींची गणना. यामुळे विद्यार्थ्यांचा जागतिक दृष्टिकोन व्यापक होऊ शकतो. आलेख शिकवताना, संबंधित विषयातील आपल्या देशाचे इतर देशांशी असलेले संबंध दाखवता येतात. समस्या निराकरण पद्धतीचा वापर विद्यार्थ्यांना वास्तविक जीवनातील आव्हानांचा सामना देण्यास तयार करण्यासाठी, त्यांना समाजाच्या सेवेत गुंतवून ठेवण्यासाठी, त्यांची सर्जनशील आणि समीक्षात्मक विचार कौशल्ये विकसित करण्यासाठी, आपल्या पर्यावरणाबद्दल सखोल चिंता विकसित करण्यासाठी आणि त्यांना गणित आणि संस्कृती यांच्यातील संबंधांची जाणीव करून देण्यासाठी प्रभावीपणे वापरली जाऊ शकते.

विज्ञान:

विज्ञान शिक्षक विज्ञानाच्या मूलभूत संकल्पनांना दैनंदिन जीवनाशी जोडू शकतो आणि पर्यावरण जागरूकता आणि पर्यावरणीय विचारांना प्रोत्साहन देऊ शकतो. पर्यावरण विज्ञान विषयामध्ये हवामान बदल, जागतिक तापमानवाढ, हरितगृह परिणाम, जल-वायू-जमीन प्रदूषण, आण्विक कचरा आणि त्याचे व्यवस्थापन, जंगलतोड, भूसुरंग आणि त्याचे पर्यावरणीय परिणाम इत्यादी विषयांचा समावेश असू शकतो. युद्धाच्या परिणामांचा पर्यावरणावरील अभ्यास, सर्व मानवांच्या कल्याणाची खात्री करून पर्यावरणीय स्थिरता

प्राप्त करण्याच्या आवश्यकतेबद्दलची जागरूकता वाढवू शकतो. विज्ञानातील पुरावे मिळवणे, त्यांचे विश्लेषण करणे, त्यांचे मूल्यमापन करणे आणि अंदाज करणे या प्रक्रियेमुळे शांतता आणि जागतिक नागरिकत्वासाठी सामाजिक कौशल्ये विकसित होऊ शकतात. आण्विक तंत्रज्ञानावरील चर्चेमुळे विद्यार्थ्यांना वैज्ञानिक संशोधनातील नैतिकता तपासण्याची संधी मिळेल. त्यांना अण्वस्त्रांचा वापर आणि त्याचा पृथ्वीवर आणि सजीवांवर होणारा परिणाम समजावा यासाठी योग्य शिक्षण पद्धतीचा वापर केला पाहिजे. वैज्ञानिक वृत्ती, काळजी आणि पर्यावरणाबद्दल सकारात्मक दृष्टीकोन जोपासण्यासाठी प्रत्येक धड्याचे नियोजन केले पाहिजे. अशा प्रकारे विज्ञान विषयाच्या प्रत्येक सामग्रीमध्ये शांतता आणि न्याय या विषयांचा समावेश केला जाऊ शकतो.

कला आणि हस्तकला:

कला आणि हस्तकला हे शांततेचे अतिशय शक्तिशाली माध्यम आहे ज्याचा उपयोग शांततेची मूल्ये रुजवण्यासाठी आणि विद्यार्थ्यांमध्ये शांतीची दृष्टी निर्माण करण्यासाठी प्रभावीपणे केला जाऊ शकतो. यामध्ये संगीत, नृत्य, नाटक, रेखाचित्र आणि चित्रकला, शिल्पकला, वास्तुकला, साहित्यिक कला, बांबू वर्क, ओरिगामी, लाकूडकाम इत्यादी विविध कला प्रकारांचा समावेश असू शकतो. यादी न संपणारी आहे, एखाद्याला त्याचा कसून शोध करणे आवश्यक आहे. विविध कला प्रकारांचा वापर करणे जसे की अध्यापन करताना संगीत, नृत्य, नाटक इ. विद्यार्थ्यांमध्ये आंतरधर्मीय आणि आंतरसांस्कृतिक सहकार्य मजबूत करेल. जेव्हा मुले एकजुटीने देशभक्तीपर गाणी गातात, तेव्हा ते आपुलकीची भावना निर्माण करते आणि एकसंध गटाचा भाग असल्याची तीव्र भावना निर्माण करते, जे शांतता निर्माण करण्यासाठीचे आवश्यक कौशल्य आहे. कला प्रदर्शन, पथनाट्य, पोस्टर मेकिंग, संगीत कार्यक्रम, नृत्य कार्यक्रम, ओरिगामी कार्यशाळा इत्यादी सारखे सर्जनशील उपक्रम शैक्षणिक संस्थांद्वारे आयोजित केले जाऊ शकतात आणि 'माझ्या स्वप्नांचे शांत जग', 'हरित वसुंधरेसाठी शाश्वत विकास', बहुसांस्कृतिक समाज, शांतता आणि युद्ध, निसर्ग देवता, विविधतेत एकता इत्यादी यासारख्या शांतता निर्माण करणाऱ्या संकल्पनांशी जोडले जाऊ शकतात. विद्यार्थ्यांना शांततापूर्ण समाजाची गरज अधोरेखित करणारे काही विशिष्ट प्रकल्प करण्यासाठी प्रोत्साहित केले जाऊ शकते. अशा प्रकारचे उपक्रम आणि प्रकल्प विद्यार्थ्यांना संधी देतात आणि त्यांच्या कलागुणांना वाव देतात. सौंदर्य, सर्जनशीलता, ताल आणि सुसंवाद या संकल्पना कौशल्याने अभ्यासक्रमात विणल्या जाऊ शकतात. यामुळे त्यांचा आत्मविश्वास, सामाजिक सहिष्णुता, चिकाटी, वैयक्तिक प्रशंसा आणि समूहाचा सामाजिक विकास वाढतो, त्याचबरोबर त्यांना विचारांच्या विविधतेचा आदर करण्यास आणि मानवतावादाच्या मार्गावर चालण्यास मदत होते.

व्यक्तिनिष्ठ दृष्टीकोन:

शालेय अभ्यासक्रमातील विषयांनी विद्यार्थ्यांच्या बोधात्मक, भावनिक आणि कारिक क्षेत्र गरजा पूर्ण केल्या पाहिजेत आणि त्यांच्या आत्म-विकासाच्या संधी उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत. आपण त्यांना जीवनाचे चांगले तत्वज्ञान प्रदान केले पाहिजे. आपण मुलांना शांततापूर्ण दृष्टी निर्माण करण्यास मदत केली पाहिजे.

विषय केवळ विषयासाठी म्हणून शिकला जात नाही. त्याचा भावार्थ अशा पद्धतीने लावावा लागेल जेणेकरून विद्यार्थ्यांचा बोधात्मक, भावनिक, सामाजिक आणि नैतिक विकास होईल. शिक्षणात मानवी दृष्टीकोन आणून शिक्षक विषयांचे मानवीकरण करतात. जेव्हा विविध विषयांच्या पाठांमध्ये सकारात्मक विचार आणि भावना आणल्या जातात तेव्हा पाठ अधिक मनोरंजक आणि आकर्षक बनू शकतो.

आनंद, सहानुभूती, मैत्री, जबाबदार निर्णय घेण्याची क्षमता, संघर्षाचे निराकरण आणि शांततापूर्ण राहणे याबद्दल शिक्षक मुलांसोबत चर्चा करू शकतात. बाल-केंद्रित दृष्टीकोन असलेल्या विविध क्रियाकलापांचा अवलंब, सर्जनशील आणि भिन्न विचारांसाठी पोषक असे मोकळे वातावरण तयार करण्यासाठी केला पाहिजे. शांतता निर्माण करणारे उपक्रम, स्व-विकास उपक्रम, सभ्यतेचा इतिहास, सर्व धर्मांमधील एकोपा, पर्यावरणीय समतोल आणि शाश्वत विकासाची जाणीव आणि स्वयं-शिस्त क्रियाकलाप हे सर्व विषयातील छुपे क्रियाकलाप म्हणून एकत्रित केले जाऊ शकतात. वर्गातील एक अनुकूल, सहकार्यपूर्ण वातावरण शांततेची संस्कृती निर्माण करण्याचा मार्ग सुनिश्चित करेल.

४.३ अध्यापन पद्धती

विविध विषयांमध्ये कुशलतेने शांतता कशी प्रस्थापित केली जाऊ शकते आणि आशय अर्थपूर्ण कसा होऊ शकतो यावर आपण चर्चा केली. हा आशय कसा शिकविला जातो हे देखील तितकेच महत्वाचे आहे. अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेत काय शिकवले जाते आणि कसे शिकवले जाते हे तितकेच महत्वाचे आहे. त्यामुळे चांगला शिक्षक नेहमीच बाल-केंद्रित दृष्टिकोनाचा अवलंब करतो आणि शिक्षण अधिक आनंददायी आणि दीर्घकाळ टिकण्यासाठी विविध तंत्रे आणि अध्यापन पद्धती वापरतो. आवश्यक विषयाचे ज्ञान देण्याबरोबरच ते मुलांमध्ये सामाजिक कौशल्ये, नैतिक मूल्ये, दृष्टिकोन आणि अध्ययन कौशल्ये विकसित करतात. अध्यापनाच्या विविध पद्धतींची खाली चर्चा केली आहे. शांतता संबंधित संकल्पनांचे ज्ञान देण्यासाठी आणि समाजात शांतता निर्माण करण्यासाठी आवश्यक असलेली वृत्ती आणि कौशल्ये विकसित करण्यासाठी या पद्धती जाणीवपूर्वक वापरल्या जाऊ शकतात.

१. सहकार्य अध्ययन (Co-operative Learning):

ही एक अध्यापनाची कार्यनीती आहे, ज्यामध्ये लहान गट विविध शैक्षणिक क्रियाकलापांचा वापर करून विषयाची त्यांची समज सुधारतात. जॉन्सन अँड जॉन्सन मॉडेलनुसार, सहकार्य अध्ययन ही अशी सूचना आहे ज्यामध्ये खालील घटकांचा समावेश असलेल्या परिस्थितींमध्ये एक सामान्य ध्येय साध्य करण्यासाठी संघांमध्ये काम करणाऱ्या विद्यार्थ्यांचा समावेश होतो:

१. सकारात्मक परस्परावलंबन:

ध्येय साध्य करण्यासाठी संघातील सदस्यांना एकमेकांवर अवलंबून राहणे बंधनकारक आहे. संघातील कोणताही सदस्य त्याचे कार्य करण्यात अयशस्वी झाला तर प्रत्येकाला त्याचे परिणाम भोगावे लागतात.

२. वैयक्तिक जबाबदारी:

गटातील सर्व विद्यार्थ्यांना त्यांच्या वाट्याचे काम करण्यासाठी आणि शिकण्याच्या सर्व सामग्रीवर प्रभुत्व मिळविण्यासाठी जबाबदार धरले जाते.

३. समोरासमोर संवाद:

जरी गटातील काही कार्ये वेगळी करून वैयक्तिकरित्या केली जाऊ शकतात, परंतु काही परस्परसंवादीपणे केली पाहिजेत. गट सदस्यांनी एकमेकांना अभिप्राय देणे, आव्हानात्मक तर्क, निष्कर्ष करणे आणि सर्वात महत्वाचे म्हणजे एकमेकांना शिकवणे आणि प्रोत्साहित करणे आवश्यक आहे.

४. सहयोगी कौशल्यांचा योग्य वापर:

विद्यार्थ्यांमध्ये विश्वासाहता निर्माण करणे, नेतृत्वगुण, निर्णय घेणे, संवाद आणि संघर्ष व्यवस्थापन ईत्यादी कौशल्ये विकसित करण्यास आणि सराव करण्यास प्रोत्साहित केले जाते आणि मदत केली जाते.

५. गट प्रक्रिया:

संघातील सदस्य गटाचे ध्येय निश्चित करतात, वेळोवेळी ते संघ म्हणून काय चांगले करत आहेत याचे मूल्यांकन करतात आणि भविष्यात अधिक प्रभावीपणे कार्य करण्यासाठी जे बदल करतील ते ओळखतात.

जेव्हा हे घटक उपस्थित असतात, तेव्हा अध्ययन हे सहकार्य अध्ययन म्हणून पात्र ठरते.

अशा प्रकारे, हे सहकारी प्रक्रियेद्वारे होणारे अध्ययन आहे, जेथे विद्यार्थी एकमेकांना नियंत्रित पद्धतीने शिकण्यास मदत करतात. विद्यार्थ्यांना एक कार्य दिले जाते आणि ते कार्य पूर्ण करण्यासाठी सर्वजण एकत्र काम करतात. प्रत्येक व्यक्तीला जबाबदारी असते आणि असाइनमेंट/स्वाध्याय पूर्ण करण्यात मदत करण्यासाठीही प्रत्येकाला जबाबदार धरले जाते; त्यामुळे प्रत्येकाच्या कामावर गटातील यश अवलंबून असते. येथे शिक्षकाची भूमिका एका मार्गदर्शकाची असते जे विद्यार्थ्यांना आवश्यक तेथे मार्गदर्शन आणि सल्ला देतात. मुख्य उद्दिष्ट आहे, सहकारी शिक्षणाद्वारे ज्ञान सुलभ करणे त्याच बरोबर वृत्ती आणि कौशल्ये विकसित करणे. यामुळे, विद्यार्थ्यांना आपल्या देशाच्या विविध संस्कृतीबद्दल चर्चा करण्याची, लोकांच्या विविध धारणा, मूल्ये, विश्वास समजून घेण्याची व स्वीकारण्याची आणि प्रभावी कार्यसंबंध विकसित करण्याची संधी देते. त्यांचे समस्या सोडवण्याचे कौशल्य वाढते आणि वास्तविक जीवनातील आव्हानांना तोंड देण्यासाठी त्यांना तयार करते. आपापसातील, इतर व्यक्ती बरोबर, विविध गटांमध्ये, देश-विदेशातील संबंधा मध्ये आणि समाजांमध्ये शांतता राखण्यासाठी आवश्यक असणारी प्रक्रियात्मक क्षमता आणि मूल्ये त्यांच्या मध्ये विकसित करते. अशा प्रकारे, वैयक्तिक शांतता, परस्पर शांतता, आंतर-समूह शांतता आणि आंतरराष्ट्रीय शांतता राखण्यास पूरक ठरते.

२. कथा सांगणे (Storytelling):

कथा आपल्या परंपरेचा एक भाग आहेत. लहानपणी, जेव्हा आपण आपल्या पालकांकडून कथा ऐकतो तेव्हा आपण आपल्या परंपरा, संस्कृती, धर्म याबद्दल शिकतो. कथाकथन ही एक कला आहे. शांतता निर्माण करण्यासाठी हे एक शक्तिशाली साधन असू शकते.

विद्यार्थ्यांच्या गरजेनुसार आणि आशयाच्या संदर्भानुसार शिक्षक त्याचा वापर अनोख्या आणि नाविन्यपूर्ण पद्धतीने अध्यापनाची पद्धत म्हणून करू शकतात. ते मौखिक कथाकथन वापरू शकतात किंवा विद्यार्थ्यांना त्यांच्या कथा लिहिण्यास सांगू शकतात किंवा संपूर्ण वर्ग किंवा गट त्यांच्या भन्नाट कल्पनाशक्तीचा वापर करून नाविन्यपूर्ण मार्गांनी कथा तयार करू शकतात.

सामूहिक क्रियाकलापांमध्ये प्रत्येक विद्यार्थी त्याने अनुभवलेली एखादी विशिष्ट घटना/प्रसंग/आघात इत्यादींबद्दल आपले अनुभव सामायिक करू शकतो. ज्यांनी भेदभाव, हिंसा या सारखे प्रसंग अनुभवले आहेत त्यांना त्यांच्या भावना व्यक्त करण्यास, त्यांच्या कथा सांगण्यास आणि इतरांना ऐकवण्यात त्यांना मदत होऊ शकते. साहित्यिक वर्गांमध्ये ते सहभागींना त्यांच्यासाठी महत्वाच्या असलेल्या समस्यांबद्दल वाचण्यास आणि लिहिण्यास प्रोत्साहित करू शकते आणि त्यांच्या जीवनात कृती करण्यासाठी अनुभव प्राप्त करण्यास मदत करू शकते. लैंगिक असमानता, भेदभाव, नागरी शिक्षण, शांतता, संघर्ष, विस्थापन इत्यादी संवेदनशील विषयांबद्दल जागरूकता निर्माण करण्यासाठी कथा उपयुक्त ठरू शकतात. शांततेच्या कथा; शांतता, प्रेम, करुणा, क्षमा, आशा यांना वाचा फोडू शकतात. तरुण पिढीमध्ये बदल घडवून आणण्यासाठी हे एक शक्तिशाली साधन आहे.

अध्ययनाची पद्धत म्हणून, ती एक आनंददायी शिक्षण प्रक्रिया असावी; वर्गात सकारात्मक वातावरण तयार करणे, विद्यार्थ्यांना समृद्ध अध्ययन अनुभव देणे आणि त्यांच्या वर्तनात व विचारांमध्ये बदल घडवून आणण्यास मदत करणे. मुलांच्या कल्पनाशक्तीचा उपयोग अधिक शांततामय जगाच्या विकासासाठी प्रभावीपणे केला पाहिजे.

३. गट चर्चा (Group Discussion):

प्रत्येक विद्यार्थ्यांचे म्हणणे वैयक्तिक रित्या ऐकू येण्यासाठी वर्गात वापरण्यात येणारी रणनीती म्हणजे चर्चा. शांततेशी संबंधित संकल्पना शिकवण्यासाठी याचा समूह क्रियाकलाप म्हणून वापर केला जाऊ शकतो जेथे गटाचा सहभाग आणि क्रियाकलापांमध्ये त्यांचा सहभाग आवश्यक आहे. वर्ग लहान-लहान गटांमध्ये विभागला जाऊ शकतो आणि शांततेशी संबंधित विविध विषयांवर चर्चा आयोजित केली जाऊ शकते, जसे की

१. शांततेचा अर्थ
२. शाळा, समुदायांमध्ये शांततेची संस्कृती कशी विकसित करावी?
३. बहुसांस्कृतिक समाज आणि त्याचे फायदे.
४. शाळा, कुटुंब, समाजातील संघर्ष निराकरण धोरणे.
५. सरकार आवश्यक का आहे?

विद्यार्थ्यांना समुहामध्ये एकमेकांशी अशा समस्यांबद्दल विचारमंथन करायला सांगितले पाहिजे. प्रत्येक गटाचा प्रतिनिधी असावा. एकदा त्यांनी आपापसात विचारमंथन केल्यावर, प्रतिनिधी गट कल्पना रेकॉर्ड करू शकतात आणि वर्गातील इतर गट सदस्यांसह सामायिक करू शकतात. प्रत्येक गट सदस्याचा सहभाग, त्यांच्या विचारांची इतर गटांशी देवाणघेवाण आणि प्रत्येक गटाच्या कल्पनांचे विश्लेषण करण्यास प्रोत्साहन दिले पाहिजे. निरोगी चर्चा व्हायला हवी. चर्चेनंतर गटांना मिळालेला सामान्य निष्कर्ष त्यांना हायलाइट करण्यास सांगितले जाऊ शकते. समुहचर्चेचा मुख्य उद्देश आहे, समस्येबद्दल समान निष्कर्षपर्यंत पोहोचणे.

शिक्षक इतर संबंधित समस्यांवर देखील चर्चा करू शकतात आणि विद्यार्थ्यांसमोर प्रश्न विचारू शकतात, विद्यार्थ्यांना त्यांच्या कल्पना सामायिक करण्यासाठी आमंत्रित करू शकतात, टीकात्मकपणे प्रतिबिंबित करू शकतात आणि वास्तविक जीवनात या कल्पना व्यावहारिकपणे कशा लागू केल्या जाऊ शकतात, याबद्दल चर्चा करू शकतात.

४. सेवा शिक्षण (Service Learning):

सेवा शिक्षणामध्ये विद्यार्थी वास्तविक जीवनातील परिस्थिती मध्ये गुंतलेले असतात, जेथे ते वास्तविक जीवनातील परिस्थितीमध्ये कार्य करण्यासाठी त्यांचे शैक्षणिक ज्ञान लागू करतात. ज्या कामाच्या जगात ते लवकरच प्रवेश करणार आहेत, त्या कामाच्या जगातील समस्या सोडवण्यासाठी स्वतःची कौशल्ये आणि ज्ञान थेट कसे लागू केले जाऊ शकतात याची त्यांची समज वाढते.

सेवा शिक्षण:

- सेवा आणि शैक्षणिक ज्ञान यांच्यातील दुवा आहे
- विद्यार्थ्यांना नवीन कौशल्ये जसे की आंतरवैयक्तिक कौशल्ये, निर्णय घेण्याची कौशल्ये, समस्या सोडवण्याची कौशल्ये इत्यादी शिकण्यासाठी आणि गंभीरपणे विचार करण्यासाठी ठोस संधी प्रदान करते.
- सहभाग घेणे, संघ तयार करणे, सर्जनशीलतेसह पुढाकार घेणे आणि शिस्त पाळणे इत्यादी त्यांची कौशल्ये सुधारतात.
- विद्यार्थ्यांना समाजात योगदान देण्यासाठी सेवा करण्यास प्रोत्साहित करते
- आवश्यक घटक म्हणून सेवेची तयारी आणि त्यावर विचार करणे आणि आधीच्या टप्प्यापासून नियोजनाची तयारी यांचा समावेश होतो
- विद्यार्थ्यांना त्यांचा आत्मसन्मान आणि आत्मविश्वास वाढण्यास मदत होते कारण ते समाजाच्या गरजा ओळखतात आणि त्यावर व्यावहारिकपणे उपाय लागू करतात
- सर्व सहभागींमधील विविधता आणि परस्पर आदर समजून घेण्यास प्रोत्साहन देते आणि विविध दृष्टीकोन समजून घेण्यास मदत करते.

ही एक प्रभावी अध्ययन-अध्यापन पद्धती आहे जी अनेकदा शाळा आणि महाविद्यालयीन अभ्यासक्रमांशी जोडलेली असते. उदाहरणार्थ, व्यावसायिक शिक्षण अभ्यासक्रमामध्ये विविध व्यवसायांबद्दल वर्गात शिकण्याव्यतिरिक्त शिकाऊ प्रशिक्षण, इंटर्नशिप, सहकारी शिक्षण अनुभव, कामाचे अनुभव किंवा इतर प्रत्यक्ष अनुभवांचे उपयोजन समाविष्ट असू शकतात. अनेक शाळांमध्ये; क्लब, संस्था आणि संघ फूड ड्राईव्ह, खेळणी संग्रह, पर्यावरण मोहीम इत्यादी सारख्या क्रियाकलापांच्या माध्यमातून सेवा करतात. 'सेवापूर्व शिक्षकांद्वारे शाळांमध्ये इंटर्नशिप' हे देखील एक उदाहरण आहे की विद्यार्थी-शिक्षकांना शाळेच्या वातावरणाचा अनुभव कसा मिळेल आणि त्यांची अध्यापनाची कौशल्ये सुधारण्यासाठी वर्गात अध्ययन-अध्यापन पद्धतींचे त्यांचे ज्ञान व्यावहारिकपणे कसे लागू करू शकतात.

५. समवयस्क अध्यापन (Peer Teaching):

जेव्हा विद्यार्थी त्यांचे ज्ञान, समज, कल्पना, अनुभव स्वतःच्या समवयस्कांमध्ये सामायिक करतात तेव्हा समवयस्कांचे शिक्षण घडते. लहान गट तयार करून हे तंत्र वर्गात वापरले जाऊ शकते. शिक्षक शांततेशी संबंधित विषय निवडू शकतात, विद्यार्थ्यांना त्या विषयाचा आढावा देऊ शकतात आणि ठराविक कालावधीत पूर्ण करण्यासाठी त्यांना विशिष्ट कार्य देऊ शकतात. सोशल मीडियाचा प्रभाव, मुलांमधील हिंसाचाराच्या वाढत्या पातळीवरील चित्रपट, शांततेसाठी जगभरातील शांतता प्रस्थापितांचे योगदान इत्यादी विषय विद्यार्थी त्यांच्या समवयस्कांना शिकवू शकतात. एकदा दिलेल्या वेळेच्या मर्यादेत गटाने विषयावर प्रभुत्व मिळवले की, गटाच्या सादरकर्त्याने विषयाची त्यांची समज वर्गासोबत सामायिक केली पाहिजे. समवयस्क आणि इतर विद्यार्थी दोघांनाही समवयस्क अध्यापनाचा फायदा होतो. यामुळे त्यांना विविध सामाजिक समस्यांबद्दल जागरूकता आणि समज विकसित करण्याची संधी मिळते आणि त्यांना सामाजिक जबाबदारी विकसित करण्यास मदत करते.

६. अनुभवात्मक अध्यापन (Experiential Teaching):

हा एक बाल-केंद्रित दृष्टीकोन आहे जो क्रियाकलाप-आधारित शिक्षण वापरतो, ज्याला 'करून शिकणे' असेही म्हणतात. जेव्हा शिक्षक विविध सहभागी उपक्रम वापरतात तेव्हा मुले स्वतःसाठी ज्ञान शोधतात. विद्यार्थ्यांच्या क्षमतेनुसार आणि वयानुसार संबंधित धड्याशी संबंधित ठराविक संकल्पना, मूल्ये आणि वृत्ती शिकवण्यासाठी शिक्षकाला एक मनोरंजक क्रियाकलाप निवडावा लागतो. निवडलेली क्रियाकलाप सुनियोजित आणि संरचित असावी, विद्यार्थ्यांना अर्थपूर्ण अनुभव द्यायला हवा, विद्यार्थ्यांच्या पातळीवर योग्य असा, खेळाच्या क्रियाकलापासारखा असू शकतो जो आव्हानात्मक आहे आणि स्वयं-विकासाला प्रेरणा देतो.

प्रायोगिक क्रियाकलाप दरम्यान विद्यार्थी खालील अनुभवात्मक शिक्षणाच्या चक्रातून जातो:

- ठोस अनुभव (क्रियाकलाप करणे)
- प्रतिबिंब (अनुभवाचे विश्लेषण आणि प्रतिबिंबित करणे)
- संकल्पना आणि सामान्यीकरण (अनुभवाचा वास्तविक जगाशी संबंध)

- अनुप्रयोग (वेगवेगळ्या परिस्थितीत शिकलेल्या गोष्टींचा वापर करून).

एकदा क्रियाकलाप पूर्ण झाल्यानंतर, विद्यार्थी वर्गात त्यावर विचार करतात. शिक्षकाने,

१. तुम्ही काय केले?
२. तुम्ही कसे पुढे गेलात?
३. तुम्हाला कसे वाटते? उपक्रम केल्यानंतर तुम्हाला काय वाटते?... यासारखे विषयाशी संबंधित प्रश्न विचारून विमर्शी चिंतन सुलभ करू शकतात.

या चर्चेदरम्यान, विद्यार्थी संकल्पनांची समज विकसित करतात, त्यांच्या शोधावरून निष्कर्षपर्यंत पोहोचतात आणि हे नवीन ज्ञान वास्तविक जीवनात नवीन परिस्थितीत लागू करण्याचा प्रयत्न करतात. विद्यार्थी प्रत्यक्ष कार्यामध्ये गुंतले जातात आणि यामुळे त्यांची जिज्ञासा आणि बुद्धिमत्ता जागृत होते. हे त्यांचे सांघिक कार्य, सामाजिक कौशल्ये, समवयस्क संबंध आणि शांतता निर्माणाशी संबंधित इतर संकल्पना वाढवते.

७. विचारमंथन (Brainstorming):

हे एक प्रभावी तंत्र आहे जे एखाद्या विशिष्ट समस्येवर अनेक कल्पना निर्माण करण्यासाठी वापरले जाते आणि नंतर विशिष्ट समस्येचे निराकरण करण्यासाठी कोणती कल्पना सर्वात योग्य आहे हे निर्धारित करते. सर्जनशीलपणे समस्या सोडवण्यासाठी नवीन आणि अनोख्या कल्पना निर्माण करण्यासाठी शिक्षक दर आठवड्याला वर्गात विचारमंथन सत्र आयोजित करू शकतात. शिक्षकांनी सत्राला प्रभावीपणे मार्गदर्शन करणे, विद्यार्थ्यांच्या सहभागास प्रोत्साहन देणे आणि सत्रादरम्यान सुचलेल्या कल्पना लिहिणे आवश्यक आहे.

या तंत्राच्या पायऱ्या खालील प्रमाणे आहेत:

१. समस्या ओळखा:

या पहिल्या टप्प्यात एक चांगले परिभाषित आणि सर्जनशील आव्हान ओळखले जाते. आव्हान म्हणून खुले (open ended) प्रश्न दिले तर विशिष्ट आव्हानांसाठी विशिष्ट कल्पना निर्माण करण्यास मदत करते.

२. एकत्रीकरणाचा टप्पा:

एकदा विचारमंथन सुरू झाल्यावर, विद्यार्थी समस्येवर विविध कल्पना/उपाय देतात जे सूत्रधाराने बोर्डवर लिहून ठेवलेले असतात जेणेकरून सर्वांना ते पाहता येईल. विद्यार्थ्यांनी त्यांच्या कल्पनांमागील अर्थ सामायिक केल्यामुळे त्यांना समस्येची अधिक चांगली समज विकसित होते. विविध कल्पनांचे एकत्रीकरण करून एक मोठी कल्पना उदयास येते.

३. मूल्यमापन टप्पा:

समस्या सुधारल्यानंतर विद्यार्थ्यांना मनाचा-नकाशा (mind map) काढायला लावला पाहिजे. समस्येचे विश्लेषण हे, त्याची कारणे, परिणाम आणि परिणामाच्या संदर्भात केले

जाते. समस्येवर उपाय शोधले जातात. प्रक्रियेदरम्यान समस्येचा खोलवर शोध घेतला जातो आणि मानवी मूल्ये जोपासली व टिकवली जातात.

८. चौकशी आधारित अध्ययन (Inquiry Based Learning):

या पद्धतीमध्ये विद्यार्थ्यांना गंभीर प्रश्न विचारून आणि त्यांना समाजात सक्रियपणे सहभागी करून घेऊन मुख्य समकालीन समस्यांशी जोडले जाते. अशाप्रकारे, संवाद आणि चिंतन विद्यार्थ्यांच्या स्वतःबद्दल, समाजाबद्दल आणि जगाबद्दलच्या धारणा बदलतात. या पद्धतीमध्ये, विद्यार्थ्यांना इतरांच्या दृष्टिकोनाचा आदर करणे, त्यांचे मत आदरपूर्वक सामायिक करणे, आत्मविश्वास बाळगणे आणि संघर्ष संवादाने सोडवणे शिकविले जाते. त्यामुळे समीक्षणात्मक प्रश्न विचारण्याची आणि सक्रिय ऐकण्याची त्यांची क्षमता वाढते. ते सांस्कृतिक विविधता आणि त्या बदलत्या विविध दृष्टीकोनांचा अनुभव घेतात, अनेक विचारांच्या श्रेणींना सामोरे जातात आणि संघर्ष व्यवस्थापन कौशल्ये शिकतात. शिक्षक विद्यार्थ्यांना पुढील प्रश्नांची उत्तरे देण्यास सांगू शकतात जसे;

समुदाय म्हणजे काय? समुदाय कशाने बनतो? समाजाची ताकद आणि कमकुवतता काय आहे? ते संघर्ष कसे सोडवतात? आसपासच्या समाजातील संघर्ष आणि शांतता निर्माण करण्याची उदाहरणे कोणती आहेत? ते हिंसाचाराचे समर्थन कसे करतात? पर्याय काय आहेत?

अशा प्रकारे चिंतनशीलतेचा सराव आणि संवाद विद्यार्थ्यांची प्रश्न विचारण्याची क्षमता वाढवतात, ते वर्गात त्यांच्या समुदायांसोबत सक्रियपणे सहभागी होतात आणि त्यांना समाजातील समकालीन समस्यांची जाणीव करून देतात.

९. भूमिका करणे (Role Play):

यात काल्पनिक परिस्थिती समाविष्ट असते, ज्यामध्ये विविध पात्रे उपस्थित असतात आणि या पात्रांच्या भूमिका विद्यार्थ्यांद्वारे केल्या जातात. शिक्षक धड्याशी संबंधित दृश्य/देखावा उभा करतात आणि विद्यार्थ्यांना दृश्यातील पात्रे खेळण्यासाठी आणि ते सादर करण्यासाठी आमंत्रित करतात. हे आयत्या वेळ/पूर्व तयारी न केलेले दृश्य असू शकते किंवा संवाद चांगल्या प्रकारे तयार केले जातात, तालिम केली जाते आणि नंतर सादर केले जातात. वर्गातील विविध परिस्थितींमध्ये ते सहजतेने स्वीकारले जाऊ शकते. भूमिका बजावण्याच्या प्रक्रियेमुळे विद्यार्थ्यांना त्यांची स्वतःची मूल्ये, वृत्ती आणि धारणा यांचे आत्मपरीक्षण करता येते, त्यांचे संवाद आणि समस्या सोडवण्याची कौशल्ये आणि वृत्ती विकसित होतात आणि विषयाचे तपशीलवार अन्वेषण करता येते. हे विद्यार्थ्यांना समस्या सोडवण्याच्या परिस्थितींवर कार्य करण्यास, अनुभव घेण्यास आणि अधिक अंतर्दृष्टी प्राप्त करण्यास मदत करते.

शांतता शिक्षणाच्या संदर्भात, विद्यार्थी गांधीजी, मार्टिन ल्यूथर किंग, मदर तेरेसा आणि इतर अनेक अशा शांतता नायकांच्या भूमिका बजावू शकतात ज्यांनी समाजात शांतता राखण्यासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. संबंधित विषयावर नाटक करण्यासाठी या भूमिकांचा प्रभावीपणे उपयोग होऊ शकतो. विद्यार्थ्यांना दोन गटांमध्ये विभागले जाऊ शकते जे दोन वेगवेगळ्या राष्ट्रांचे प्रतिनिधित्व करतात आणि दोन्ही राष्ट्रांमधील वेगवेगळ्या

मंत्र्यांची भूमिका या राष्ट्रांमधील संघर्ष, दहशतवादाचे कारण समजून घेण्यासाठी विद्यार्थी खेळू शकतात आणि दहशतवादात सहभाग टाळण्यासाठी ते सरकारला सल्ला देऊ शकतात. भूमिका निभावण्याच्या या कृती मध्ये चिंतन आणि चर्चा करणे आवश्यक आहे. अशाप्रकारे भूमिका बजावणे, अध्यायनाचा असा दृष्टिकोन प्रतिबिंबित करते जे वर्गात सामाजिक परस्परसंवादाला प्रोत्साहन देते.

१०. संवाद (Dialogue):

संवाद मुळे एक अशी सामायिक जागा तयार होते, जिथे विद्यार्थी चर्चेद्वारे एकत्र येऊ शकतात. हा एक द्वि-मार्ग संवाद आहे जिथे प्रत्येक विद्यार्थी स्वतःचे मत/म्हणणे व्यक्त करतो आणि परस्पर स्वीकार्य चर्चा प्रक्रियेत सत्य आणि नवीन अर्थ शोधतो. आजचे जग संघर्ष आणि आव्हानांनी भरलेले आहे, त्यामुळे तरुण पिढीला या आव्हानांना यशस्वीपणे तोंड देण्यासाठी तयार करण्यासाठी, शाळेने त्यांना संबंधित कौशल्ये आणि मूल्यांसह सुसज्ज करणे आवश्यक आहे, जसे की सहकार्य, समस्या सोडवणे, संवादाचा वापर, समीक्षणात्मक विचार आणि सर्जनशील नियोजन. कौशल्ये जेणेकरून ते तणाव/संघर्षाचे निराकरण करण्याच्या उत्पादक मार्गाचा सराव करू शकतील.

संवादासाठी विविध समस्या घेतल्या जाऊ शकतात जसे की, भारतीय लोकशाही कशी सुधारता येईल? समुदायातील विविधतेचा शांतता प्रक्रियेवर परिणाम होतो का? जग अनेक राष्ट्रांमध्ये का विभागले गेले आहे?

मानवाधिकार आणि नागरिकत्व, सहिष्णुता, शांतता, विविधतेचा आदर, संघर्ष निराकरण इत्यादी विविध शांततेशी संबंधित मुद्द्यांचा शोध घेण्यासाठी विद्यार्थ्यांना संवादाद्वारे संधी उपलब्ध करून दिली पाहिजे.

वर्गामध्ये भिन्न-सांस्कृतिक संवाद वर्तुळ (क्रॉस-क्लचरल डायलॉग) क्रियाकलाप आयोजित केला जाऊ शकते, ज्यामुळे त्यांना समस्येचे मूळ कारण समजून घेण्यासाठी मदत होईल आणि त्यावर उपाय शोधण्यासाठी ते स्वतःवर काम करू शकतात. हे मैत्रीच्या बंधांना प्रोत्साहन देते, सहानुभूती निर्माण करते आणि निर्णय घेण्याची कौशल्ये वाढवते. यामुळे स्वाभिमान, इतरांबद्दल आदर, सहिष्णुता, आत्म-अभिव्यक्ती आणि सक्रिय ऐकणे यासारख्या मूल्यांना प्रोत्साहन मिळते.

११. ऊर्जा देणारा:

एनर्जायझर्सचा वापर क्रियाकलापातून विश्रांती घेण्यासाठी किंवा नवीन क्रियाकलाप सुरू करण्यासाठी केला जातो. वर्गात अनेक वेळा शिक्षकांना असे दिसून येते की मुले अस्वस्थ आहेत, कंटाळलेली आहेत किंवा त्यांची ऊर्जा कमी झाली आहे. अशा परिस्थितीत ऊर्जा चेतवण्यासाठी, शिक्षक एनर्जायझर्स (ऊर्जा देणारे) वापरतात. विद्यार्थ्यांचा ताण आणि कंटाळा दूर करण्यासाठी ते शारीरिक खेळ आहेत. त्यांना प्रेरणादायी क्रियाकलाप म्हणून देखील ओळखले जाते कारण ते नवीन क्रियाकलापांसाठी मुलांच्या मेंदूला चालना देतात. शिक्षक एक किंवा दोन एनर्जायझर्स (ऊर्जा देणारे) देतात आणि नंतर धडा पुन्हा सुरू ठेवतात किंवा नवीन धडा सुरू करतात.

काही उदाहरणे अशी:

बॉल टॉस ब्रेनस्टॉर्मिंग:

शिक्षक वर्गातील विषयाचे नाव घोषित करतात आणि नंतर विद्यार्थ्यांकडे चेंडू टाकतात, तो लगेचच विषयाशी संबंधित काहीतरी ओरडतो. अशाप्रकारे शिक्षक धडा आयोजित केल्यानंतर चेंडू उडवतात आणि पुढे जाण्यापूर्वी, विद्यार्थी या खेळाद्वारे विषयाचे पुनरावलोकन करू शकतात.

फ्रूट सॅलड:

मुले खुर्च्यावर वर्तुळात बसतात. एका सहभागीला मध्यभागी येण्यास सांगितले जाते आणि त्याची खुर्ची काढून टाकली जाते. मध्यभागी उभा असलेला मुलगा मग एका फळाचे नाव सांगतो. ज्यांनी त्या फळाचे नाव पुकारले आहे, त्यांनी पटकन जागा बदलून घ्या. दरम्यान मधला सहभागी धावतो आणि बसण्यासाठी रिकामी खुर्ची पकडतो. परिणामी, एखाद्याला बसण्यासाठी खुर्ची मिळत नाही आणि तो पुढचा नेता बनतो आणि खेळ सुरूच राहतो. हे एखाद्या संगीत खुर्ची खेळा सारखे आहे. खेळात वेगवेगळे प्रकार करता येतात जसे की एकावेळी दोन नावे बोलणे, नेता फ्रूट सलाड म्हणतो, सर्व मुलांना त्यांच्या जागा बदलाव्या लागतात.

४.४ अभ्यासक्रम आणि सह-अभ्यासक्रम क्रियाकलाप

आजच्या आव्हानांच्या जगात, अभ्यासक्रम आणि सह-अभ्यासक्रम उपक्रम विद्यार्थ्यांना विस्तृत अनुभव देतात आणि भविष्यासाठी त्यांना अधिक चांगल्या प्रकारे तयार करतात. अभ्यासक्रमातील क्रियाकलाप हा विषय आणि सामग्रीशी संबंधित भाग आहे. शाळेत/महाविद्यालयांमध्ये नियमित अनेक विषय शिकवले जातात जसे की विज्ञान, गणित, भाषा, सामाजिक विज्ञान, वाणिज्य इ. या विषयांच्या आणि त्यातील सामग्रीच्या संदर्भात मुलांना दिलेले कोणतेही उपक्रम हे अभ्यासक्रमाचे क्रियाकलाप आहेत, उदा. स्वाध्याय, प्रकल्प इत्यादी. यासह विद्यार्थ्यांना त्याच सामग्री आणि विषयाच्या संदर्भात काही अतिरिक्त क्रियाकलाप देखील दिले जाऊ शकतात ज्यात व्यावहारिक किंवा विस्तारित वाचन समाविष्ट असते. ते अभ्यासक्रमाच्या क्रियाकलाप मध्येही येते. हे त्यांचे विषयाचे ज्ञान आणि समज वाढवते.

औपचारिक विषय अध्यायनाचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी वर्गा बाहेर केलेले क्रियाकलाप म्हणजे सह-अभ्यासक्रम क्रियाकलाप. हे अभ्यासक्रमाशी संबंधित अध्ययन आणि चारित्र्य निर्मणासाठी अनुभव प्रदान करते. भविष्यासाठी हे विद्यार्थ्यांना व्यावहारिकदृष्ट्या तयार करते. हे विद्यार्थ्यांना संघात काम करण्याची, पुढाकार घेण्याची आणि नेतृत्व करण्याची संधी देते. विविध सह-अभ्यासक्रम उपक्रम जसे की क्रीडा आणि खेळ, असेंब्ली, क्लब उपक्रम, सांस्कृतिक सभा, संघटित गट इ. आयोजित केले जाऊ शकतात आणि शांततेशी संबंधित कार्यक्रम त्यांच्याशी एकत्रित केले जाऊ शकतात. सह-अभ्यासक्रमाची यादी न संपणारी आहे. विद्यार्थ्यांच्या, शाळेच्या आणि विषयाच्या गरजेनुसार अनेक उपक्रमांचे

कल्पकतेने रूपांतर करून शांतता शिक्षण कार्यक्रम यशस्वीपणे राबवता येतो. काही सह-अभ्यासक्रम उपक्रमांची खाली थोडक्यात चर्चा केली आहे;

क्रीडा आणि खेळ: क्रीडा आणि खेळ सहकार्याची भावना, सांघिक भावना वाढवतात आणि सामायिकरण आणि काळजी घेण्याचा अनुभव घेण्याची संधी देतात. हे मुलांना अडथळे दूर करण्यास आणि त्यांना खेळाची भावना शिकण्यास, अविश्वास आणि द्वेषापासून दूर जाण्यास मदत करतात, अशा प्रकारे ते शांततेचे दूत बनतात.

असेंब्ली:

असेंब्लीमध्ये विविध संवादात्मक क्रियाकलाप, कथा, नाटक त्यानंतर प्रार्थना आणि चिंतन यांचा समावेश होतो. त्यांचा उपयोग विद्यार्थ्यांना सध्याच्या शांततेशी संबंधित समस्यांबद्दल आणि त्यांचा रचनात्मकपणे कसा सामना करावा याबद्दल शिक्षित करण्यासाठी केला जाऊ शकतो. यामुळे निरोगी नातेसंबंध, आत्म-शिस्त, आत्मविश्वास, नेतृत्व आणि सांस्कृतिक विविधतेचे कौतुक करण्यास मदत मिळते.

क्लब उपक्रम:

शालेय उपक्रमांसोबतच सोशल क्लब, लॅंग्वेज क्लब, सायन्स क्लब यांसारखे विविध प्रकारचे क्लब शाळेत विविध माहितीपूर्ण उपक्रम आयोजित करतात. संघर्ष परिवर्तन आणि शांतता निर्माण करण्याच्या घटकांची ओळख करून देणारे उपक्रम राबवण्यासाठी शांतता क्लबची ओळख करून दिली जाऊ शकते, ज्यात संघर्ष हाताळताना अहिंसक पर्यायांवर जोर दिला जाऊ शकतो.

सांस्कृतिक संमेलने:

सांस्कृतिक संमेलनात संगीत, नृत्य, नाटक आणि इतर अनेक कला सादर केल्या जातात. त्यामुळे आंतर-धार्मिक आणि आंतर-सांस्कृतिक सहकार्य मजबूत होते, त्याबरोबर दृष्टिकोनाच्या विविधतेचा आदर केला जातो आणि मानवतावादाच्या मार्गाचे अनुसरण केले जाते.

गणवेशधारी गट (Uniformed Groups):

प्रमुख गटांमध्ये राष्ट्रीय कॅडेट कॉर्प्स (NCC), राष्ट्रीय सामाजिक सेवा योजना (NSS), स्काउट्स आणि गाईड यांचा समावेश होतो. या गटांद्वारे वर्गाबाहेरील अनेक क्रियाकलाप आयोजित केले जातात जे कौशल्य विकास, जीवन कौशल्यांचे प्रशिक्षण, नेतृत्व गुण, लोकशाही दृष्टीकोन, सामाजिक आणि नागरी जबाबदारी यांना प्रोत्साहन देतात. हे त्यांना नवीन जगाच्या आव्हानांचा सामना करण्यास सक्षम आणि निरोगी आणि शांततापूर्ण बनविण्यास सक्षम जबाबदार जागतिक नागरिक म्हणून विकसित करते.

४.५ सारांश

हे घातक शालेय अभ्यासक्रमात शांतता मूल्ये एकत्रित करण्याचे मार्ग आणि शैक्षणिक संस्थांना शांततेचे ठिकाण बनवणाऱ्या विविध पद्धतींचा शोध घेते. यात भाषा, सामाजिक

विज्ञान, गणित, विज्ञान, कला आणि हस्तकला इत्यादी मुख्य विषयांबद्दल चर्चा केली जाते ज्याचा उपयोग शांतता मूल्यांचा प्रसार करण्यासाठी केला जाऊ शकतो आणि शांतता शिक्षण औपचारिक विषयांमध्ये विणले जाऊ शकते. यात शांतता संबंधित संकल्पनांचे ज्ञान देण्यासाठी आणि समाजात शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी आवश्यक असलेली वृत्ती आणि कौशल्ये विकसित करण्यासाठी जाणीवपूर्वक वापरल्या जाऊ शकणाऱ्या अध्ययनाच्या विविध पद्धती सादर केल्या आहेत. शांतता निर्माण करण्यासाठी आवश्यक शिक्षण अनुभवांपर्यंत पोहोचण्यासाठी विविध अभ्यासक्रम आणि सह-अभ्यासक्रम उपक्रम वापरण्यावरही हे घटक भर देते.

४.६ स्वाध्याय

- प्र.१ कोणत्याही दोन विषयांच्या संदर्भात विषय संदर्भ स्तरावर शांतता मूल्ये कशी एकत्रित कराल हे स्पष्ट करा.
- प्र.२ अध्यापनाची सहकारी शिक्षण पद्धत काय आहे? सहकारी शिक्षण पद्धतीचा वापर करून विद्यार्थ्यांमध्ये कोणती मूल्ये आणि कौशल्ये विकसित केली जाऊ शकतात?
- प्र.३ शैक्षणिक ज्ञानाचा उपयोग वास्तविक जीवनातील परिस्थितीशी करण्यासाठी सेवा शिक्षण कसे उपयुक्त आहे? उदाहरणासह स्पष्ट करा.
- प्र.४ विद्यार्थ्यांमध्ये शांततेची मूल्ये विकसित करण्यासाठी अध्यापनाच्या कोणत्याही दोन सहभागी पद्धती स्पष्ट करा?
- प्र.५ 'शाळांमध्ये शांतता शिक्षण कार्यक्रम राबविण्यासाठी अभ्यासक्रम आणि सह-अभ्यासक्रम उपक्रम उपयुक्त आहेत'. समर्थन करा.
- प्र.६ कला आणि हस्तकला यांचा उपयोग शांतता मूल्ये रुजवण्यासाठी कल्पकतेने केला जाऊ शकतो. संबंधित उदाहरणांसह स्पष्ट करा.

४.७ संदर्भ

- Integrating Literacy and Peacebuilding: A guide for trainers and facilitators. Sam Doe, Juliet McCaffery & Katy Newell-Jones. Education for Development, 2004. Available online: www.balid.org.uk/literacy.htm
- STORYTELLING: A tool for promoting peace and literacy
- Available online : <https://www.feedtheminds.org/uploads/2014/09>
- Balasooriya, A.S. (2001), Learning the way of Peace. A teacher's guide to peace Education, UNESCO, New Delhi.
- Subramanian, D. (2016). Teaching-Learning Approaches and Strategies in Peace Education. IRA International Journal of Education and Multidisciplinary Studies (ISSN 2455-2526), 3(3). doi:<http://dx.doi.org/10.21013/jems.v3.n3.p9>

- <https://www.pupilstutor.com/2021/11/what-is-the-best-way-to-include-peace-in-the-curriculum.html>
- Nikola Balvin, Daniel Christie, Children and Peace from Research to Action, Department of Psychology Ohio State University Delaware, OH, USA ISSN 2197-5787 (electronic) <https://doi.org/10.1007/978-3-030-22176-8>
- Johnson, D.W. and Johnson, R.T. (2002). Peace Education in the Classroom: Creating Effective Peace Education Programs. Journal of Research in Education, 12(1).

*****

शांतता शिक्षणाचे सिद्धांत, प्रतिमाने आणि संस्कृती

घटक संरचना

- ५.० उद्दिष्टे
- ५.१ परिचय
- ५.२ शांततेचे सिद्धांत: निरोगी नाते आणि संबंध सिद्धांत, वैयक्तिक बदल सिद्धांत
- ५.३ शांतता शिक्षणाचे प्रतिमाने: फ्लॉवर पेटल प्रतिमान आणि एकात्मिक प्रतिमान
- ५.४ शांततेची संस्कृती: संकल्पना, शांततेच्या संस्कृतीची उपलब्धी, शांततेच्या संस्कृतीचा पाया, अभ्यासक्रम आणि सह-अभ्यासक्रम उपक्रमांद्वारे शांततेची संस्कृती निर्माण करणे
- ५.५ सारांश
- ५.६ स्वाध्याय
- ५.७ संदर्भ

५.० उद्दिष्टे

हे घटक वाचल्यानंतर तुम्ही खालील साठी सक्षम व्हाल;

- विविध शांतता सिद्धांतांची समज विकसित कराल
- शांतता शिक्षणाच्या फ्लॉवर पेटल मॉडेलचे स्पष्टीकरण कराल
- शांतता शिक्षणाच्या एकात्मिक मॉडेलचे स्पष्टीकरण कराल
- शांतता संस्कृतीची संकल्पना परिभाषित कराल
- शांतता संस्कृतीच्या उपलब्धतेची चर्चा कराल
- शांतता संस्कृतीच्या घटकांबद्दल अंतर्दृष्टी मिळवाल

५.१ परिचय

जर संस्कृती ही जीवनपद्धती सूचित करते, तर शांतता संस्कृती म्हणजे शांततापूर्ण जगण्याचा मार्ग. पण आपण बऱ्याचदा अनुभवतो ती म्हणजे समाजातील अशांतता. शांततेची संस्कृती विकसित करणे जिथे सर्व लोक एकमेकांशी सुसंवादाने राहू शकतात, हे सर्वात मोठे आव्हान आहे. शांततेची संस्कृती परिभाषित करण्यासाठी विविध आराखडे विकसित केले गेले आहेत ज्यात फ्लॉवर पेटल मॉडेल आणि शांती शिक्षणाचे एकात्मिक मॉडेल समाविष्ट आहेत. हे आराखडे/रचना सर्वांगीण आणि सर्वसमावेशक आहेत. संदर्भ आणि त्याची प्रासंगिकता यावर अवलंबून शांततेची संस्कृती प्राप्त करण्यासाठी त्यांचा

एकत्रितपणे वापर केला जाऊ शकतो. समाजात सामाजिक बदल घडवून आणण्यासाठी व्यक्तींच्या वर्तनात, वृत्तीमध्ये आणि कौशल्यांमध्ये बदल घडवून आणणे आवश्यक आहे. त्यासाठी आपण सर्वांनी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. समाजातील संघर्ष एकमेकांशी सुदृढ नातेसंबंधाने सोडवता येतात. शांततेची संस्कृती निर्माण करण्यासाठी मजबूत नाती आणि संबंध आवश्यक घटक आहेत. शांतता शिक्षणाचे काही महत्त्वाचे सिद्धांत आणि मॉडेल्स, शांतता संस्कृतीचा अर्थ आणि त्याचे आधार यावर चर्चा करूया.

५.२ शांतता सिद्धांत: निरोगी नाते आणि संबंध सिद्धांत, वैयक्तिक बदल सिद्धांत

निरोगी नाते आणि संबंध सिद्धांत:

प्रत्येक समाजाची स्वतःची संस्कृती, श्रद्धा, धारणा आणि पूर्वग्रह असतात. जेव्हा विविध समुदायाचे सदस्य एकत्र येतात तेव्हा अनेक वेळा संघर्ष निर्माण होतो. समुदायांमध्ये, समाजांमध्ये किंवा राज्य किंवा सामान्य लोकांमध्ये संघर्ष उद्भवू शकतो. यामुळे गटांमध्ये/समूहांमध्ये अलगाव, पूर्वग्रह आणि रुढीवाद होऊ शकतात. नातेसंबंध ताणले जातात. हिंसक संघर्ष वाढू शकतात. त्याचा प्रत्येकावर परिणाम होतो. युद्धग्रस्त भागात, मुले शाळेत जाऊ शकत नाहीत, लोकांना आरोग्य सुविधा मिळू शकत नाहीत, कामावर परिणाम होतो, समाजाच्या विकासात अडथळा येतो ज्यामुळे गरिबी वाढते. त्याचा परिणाम अधिक संघर्षात होतो आणि दुष्टचक्र चालू राहते. हिंसाचाराचे चक्र संपवणे आणि निरोगी नातेसंबंधातून शांतता निर्माण करण्यासाठी गुंतवणूक करणे आवश्यक आहे. शांतता निर्माण संघर्षाच्या कारणांचे निराकरण करण्यात मदत करते, लोकांना संघर्ष शांततेने सोडवण्यास आणि भविष्यातील हिंसाचार टाळण्यास मदत करते. नातेसंबंधांचे परिवर्तन ही हिंसा संपवून शांततामय समाज निर्माण करण्याची गुरुकिल्ली आहे. लोकांना बोलत करण्यासाठी आणि त्यांचे नाते सुधारण्यासाठी प्रोत्साहित करण्याची ही एक दीर्घकालीन प्रक्रिया आहे.

विध्वंसक संघर्षामुळे प्रभावित झालेल्या प्रत्येकाला शांतता निर्माण करण्याच्या प्रक्रियेत सहभागी करून घेणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. हे समजून घेणे आवश्यक आहे की लोक मुळातच का भांडतात, नंतर त्यास सामोरे जातात आणि पुढे जाण्याचे मार्गही शोधतात. शांतता निर्माण करण्यासाठी मजबूत संबंध आवश्यक घटक आहेत.

हेल्दी रिलेशनशिप अँड कनेक्शन सिद्धांत सांगते की जेव्हा विविध समुदायांचे सदस्य एकमेकांमधील गोपनीय आणि प्रामाणिक नातेसंबंधात गुंतले जातात, तेव्हा पूर्वग्रह, अविश्वास आणि अज्ञान यांची जागा सहानुभूती, समज आणि आदराने घेतली जाऊ शकते. त्यासाठी काळाच्या गरजेनुसार व्यावहारिक कृती आवश्यक आहेत.

संघर्षाच्या मुद्द्यांवर चर्चा करण्यासाठी वेगवेगळ्या गटांना एकत्र आणले जाऊ शकते किंवा चित्रपट, माध्यम इत्यादींच्या मदतीने लोकांना इतरांच्या धारणा समजून घेण्यास मदत केली जाऊ शकते. सरकार आणि सशस्त्र गटांमधील वाटाघाटी प्रक्रियेस किंवा उपेक्षित गटांना त्यांचे मत मांडण्यासाठी समर्थन प्रदान केले जाऊ शकते. जेव्हा गटांमधील पूर्वग्रह तोडले जातात आणि ते एकत्र काम करतात तेव्हा शांतता निर्माण होऊ शकते. विविध गटांमध्ये संबंध निर्माण करणे ही शांतता निर्माण करण्याची गुरुकिल्ली आहे. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे,

हे सुनिश्चित केले पाहिजे की संघर्षामुळे थेट प्रभावित लोक संघर्ष-निवारण प्रक्रियेसाठी पुढाकार घेतात. इतरांसह सहयोग करणे म्हणजे विविध दृष्टीकोनातून आणि वास्तविक अनुभवांमधून शिकणे. हे संघर्ष निर्माण करणारे आणि टिकवून ठेवणारे घटक समजून घेण्यात मदत करते. एकमेकांबद्दलचे पूर्वग्रह एकमेकांबद्दल सहानुभूती आणि आदरात बदलू शकतात. सतत संवादाने परस्परविरोधी समाजांचे अधिक शांततामय समाजात रूपांतर करणे शक्य आहे. विश्वासार्ह संबंध आणि जाळे विकसित करणे अत्यावश्यक आहे. निरोगी नातेसंबंध विकसित करण्यासाठी विविध पद्धती वापरल्या जाऊ शकतात ज्यात आंतर-समूह संवाद प्रक्रिया, नातेसंबंध निर्माण प्रक्रिया, संयुक्त प्रयत्न आणि वास्तविक समस्यांवरील व्यावहारिक कार्यक्रम समाविष्ट आहेत. हे त्यांचे कौशल्य विकसित करते आणि त्यांना शांतता प्रक्रियेत भाग घेण्यासाठी सुसज्ज करते. त्यांच्या पुढाकारामुळे धोरणे बनवण्यात आणि समाजात अपेक्षित बदल घडवून आणता येतील. अलगाव, ध्रुवीकरण, विभागणी, पूर्वग्रह आणि गटांमधील/समूहांमधील रूढीवाद तोडण्याच्या प्रक्रियेतून शांतता निर्माण होते.

वैयक्तिक बदल सिद्धांत:

बदलाचा सिद्धांत हा बदल कसा घडतो याविषयीच्या विश्वासांचा एक संच आहे आणि जसे की, काही विशिष्ट कृती दिलेल्या संदर्भामध्ये, दिलेल्या वेळी, इच्छित बदल का आणि कसे निर्माण करतील, हे स्पष्ट करते.

बदलाचा सिद्धांत हे स्पष्ट करतो की विशिष्ट कृती, दिलेल्या संदर्भात, इच्छित बदल घडवून आणतील, असे आपल्याला का वाटते.

त्यांच्या सर्वात सोप्या स्वरूपात, बदलाचे सिद्धांत खालील स्वरूपात व्यक्त केले जातात:

‘जर आपण X (कृती) केली, तर आपण Y (शांतता, न्याय, सुरक्षिततेकडे बदल/स्थलांतर) निर्माण करू’ किंवा

‘आमचा विश्वास आहे की X (कृती) यशस्वीरीत्या केल्याने, आम्ही Y (इच्छित ध्येयाकडे वाटचाल) निर्माण करू’ परंतु बदलाचा सिद्धांत या साध्या स्वरूपात नेहेमीच व्यक्त केला जातो असे नाही. तो असाही व्यक्त केला जाऊ शकतो:

‘जर आपण X, Y आणि Z केले तर ते W पर्यंत नेईल’, किंवा

‘जर आपण X केले तर ते Y कडे नेईल, जे Z कडे नेईल, जे कदाचित W पर्यंत नेले जाईल’.

"कारण" वाक्प्रचारामध्ये किमान काही तर्क किंवा तर्क जोडून विधान थोडे पुढे वाढवणे हे सहसा उपयुक्त आणि स्पष्ट ठरते.

त्यामुळे हे सूत्र तयार होते: ‘जर आपण X केले..., तर Y होते..., कारण Z मुळे...’ बदलाचा सिद्धांत मांडण्यासाठी एक व्यावहारिक सूत्र खालीलप्रमाणे आहे:

जर x [क्रियाकलाप],

नंतर y [अपेक्षित बदल],

कारण z [कारण - हा बदल होईल असे तुम्हाला का वाटते?]

अशाप्रकारे, बदलाचा सिद्धांत हा आपल्या गृहीतकांची अभिव्यक्ती आहे; आपण असा विश्वास का ठेवतो की काही धोरणे/उद्दिष्टे यामुळे अपेक्षित किंवा घोषित उद्दिष्टे प्राप्त होतील. उदाहरणार्थ, युद्धोत्तर कार्यक्रमासाठी केलेल्या बदलाचा एक सिद्धांत खालीलप्रमाणे असू शकतो, ज्यामध्ये शालेय मुलांना बरे करण्याच्या उद्देशाने, त्यांना अहिंसक संघर्ष-निराकरणाच्या कौशल्यांमध्ये प्रशिक्षण दिले गेले.

जर (क्रियाकलाप) या शाळेतील मुलांना आघातातून सावरण्यासाठी वैयक्तिक उपचार दिले जातात,

म्हण (बदला), ते त्यांच्या भावनांवर नियंत्रण ठेवण्याची क्षमता वाढवतील आणि इतरांविरुद्ध कृती करणार नाहीत;

कारण (तर्कसंगत) क्रियाकलाप/रणनीती त्यांना युद्धाच्या मानसिक जखमांपासून बरे होण्यास आणि शाळेतील त्यांची एकूण भीती आणि असुरक्षिततेची भावना कमी करण्यास मदत करेल.

हा सिद्धांत सांगतो की शांतता व्यक्तीच्या वर्तन, राजकीय श्रद्धा, दृष्टीकोन आणि कौशल्यांमधील परिवर्तनीय बदलातून येते. परावर्तित प्रभावाप्रमाणे (snow ball effect) शांततेचे ज्ञान द्विगुणित होईल, ज्यामुळे व्यापक स्तरावर सामाजिक बदल होईल. जेव्हा एखादी व्यक्ती बदलते तेव्हा समाज बदलतो आणि त्यामुळे संपूर्ण जगात बदल घडतो. व्यक्तीचे कल्याण संपूर्ण समाजाच्या कल्याणाशी जोडलेले आहे.

बदलाचे सिद्धांत वेगवेगळ्या स्तरावर कार्य करतात. काही सिद्धांत, कोणाला बदलण्याची गरज आहे यावर लक्ष केंद्रित करतात: उदा. समाजातील कोणती व्यक्ती आणि गट किंवा कोणते नातेसंबंध बदलणे आवश्यक आहे. काही सिद्धांत, काय बदलले पाहिजेत यावर लक्ष केंद्रित करतात: एक संस्था, धोरण किंवा एक सामाजिक आदर्श. इतर सिद्धांत एका विशिष्ट पद्धती किंवा दृष्टिकोनाशी जोडलेले आहेत ज्याद्वारे बदल घडू शकतात.

अनेक वेळा हस्तक्षेप कार्यक्रम (intervention program) शांतता, न्याय आणि सुरक्षितता यांसारख्या समस्यांना संबोधित करण्यासाठी नियोजित केले जातात आणि ते सहसा बदलाच्या अंतर्निहित सिद्धांतांच्या दृष्टिकोन आणि डावपेचांवर आधारित असतात. हस्तक्षेपांची रचना करताना, हे सिद्धांत स्पष्ट करणे फार महत्वाचे आहे. हाती घेतलेल्या उपक्रमांच्या परिणामाने काय घडेल, त्यामुळे त्यांचे ध्येय कसे साध्य होईल आणि शांततेवर त्यांचा अपेक्षित परिणाम कसा होईल हे त्यांना स्पष्टपणे सांगणे आवश्यक आहे.

५.३ शांतता शिक्षणाचे प्रतिमाने: फ्लॉवर पेटल प्रतिमान, एकात्मिक प्रतिमान

शांतता शिक्षणाचे सिद्धांत, प्रतिमाने
आणि संस्कृती

शांतता शिक्षणाचे फ्लॉवर-पेटल प्रतिमान:

खालील आकृतीमध्ये दर्शविल्याप्रमाणे फ्लॉवर पेटल प्रतिमान स्वी-हिन-तोह आणि व्हर्जिनिया कावागस यांनी २००२ मध्ये विकसित केले होते. हे प्रतिमान शांततेच्या संस्कृतीच्या संवर्धनासाठी ओळखले जाते आणि जगभरात जेथे-जेथे संघर्ष आहे तेथे शांतता शिक्षण कार्यक्रम विकसित करण्यासाठी वापरले जाते.

Source: Flower Petal Model of Peace Education (Toh & Cawagas, 2002)

या फ्लॉवर प्रतिमान च्या केंद्रस्थानी 'शांततेची संस्कृती' आहे आणि त्यात सहा पाकळ्या आहेत;

१. युद्धाची संस्कृती नष्ट करणे
२. न्याय आणि करुणेने जगणे
३. सांस्कृतिक आदर, सलोखा आणि एकता निर्माण करणे
४. मानवी हक्क आणि जबाबदाऱ्यांना प्रोत्साहन देणे
५. पृथ्वीशी सुसंगत राहणे
६. आंतरिक शांती जोपासणे

या प्रतिमान च्या केंद्रस्थानी 'शांततेची संस्कृती' अशी परिभाषित केली आहे:

जीवनाचा आदर, हिंसेचा अंत, शिक्षण, संवाद आणि सहकार्य याद्वारे अहिंसेचा प्रचार आणि सराव यावर आधारित मूल्ये, वृत्ती, परंपरा, वागण्याच्या पद्धती आणि जीवनपद्धती यांचा संच..... सर्व मानवी हक्क आणि मूलभूत स्वातंत्र्य यांचा प्रचार..... संघर्षाच्या शांततापूर्ण तोडग्यांसाठी वचनबद्धता .... सध्याच्या आणि भावी पिढ्यांच्या विकासात्मक आणि पर्यावरणीय गरजा पूर्ण करण्यासाठी प्रयत्न ... महिला आणि पुरुषांसाठी समान हक्क आणि संधींचा आदर आणि प्रोत्साहन "(UN 1998, np).

या फ्लॉवर प्रतिमान /मॉडेलच्या पाकळ्या शांततेच्या संस्कृतीचे मार्ग आहेत, ज्याची चर्चा खाली केली आहे:

१. युद्धाची संस्कृती नष्ट करणे:

ही पाकळी स्पष्ट करते की जर आपल्याला आंतरराष्ट्रीय स्तरावर शांतता हवी असेल तर सर्व स्तरांवर युद्ध रद्द करणे आवश्यक आहे. आंतरराष्ट्रीय तसेच शाळा आणि समुदायांसारख्या सूक्ष्म स्तरांवर युद्धाची संस्कृती नष्ट केली पाहिजे. या सूक्ष्म स्तरांवर अहिंसेची वृत्ती आणि मूल्ये विकसित झाली पाहिजेत आणि संघर्ष अहिंसक पद्धतीने सोडवला गेला पाहिजे, त्याच वेळी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर निःशस्त्रीकरणाची अपेक्षा आहे.

२. न्याय आणि करुणेने जगणे:

हे जीवनात न्यायाने वागणे आणि इतरांवर करुणा करणे, यावर जोर देते.

३. सांस्कृतिक आदर, सलोखा आणि एकता निर्माण करणे:

शांतता शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी विविध संस्कृतीबद्दल चेतना आणि संवेदनशीलता वाढवणे आवश्यक आहे. समाजातील सांस्कृतिक विविधतेचा आदर केला पाहिजे, त्यांचे कौतुक केले पाहिजे आणि ते सर्वसमावेशकतेने स्वीकारले पाहिजे.

४. मानवी हक्क आणि जबाबदाऱ्यांना प्रोत्साहन देणे:

हे जागतिक नागरिकत्वाला प्रोत्साहन देते आणि मानवी हक्कांचा आदर करते. कावागस आणि स्वी-हिन-तोह यांनी सांगितले की मानवी हक्कांचे पाच प्रमुख प्रकार आहेत; नागरी, राजकीय, आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक. लोकांच्या जबाबदाऱ्यांची जाणीव विकसित करण्याबरोबरच मानवाधिकारांना प्रोत्साहन दिले पाहिजे. सर्व विद्यार्थ्यांना त्यांच्या मानवी हक्कांची जाणीव करून देण्यास सक्षम करण्याचा हेतू यात आहे.

५. पृथ्वीशी सुसंगत राहणे:

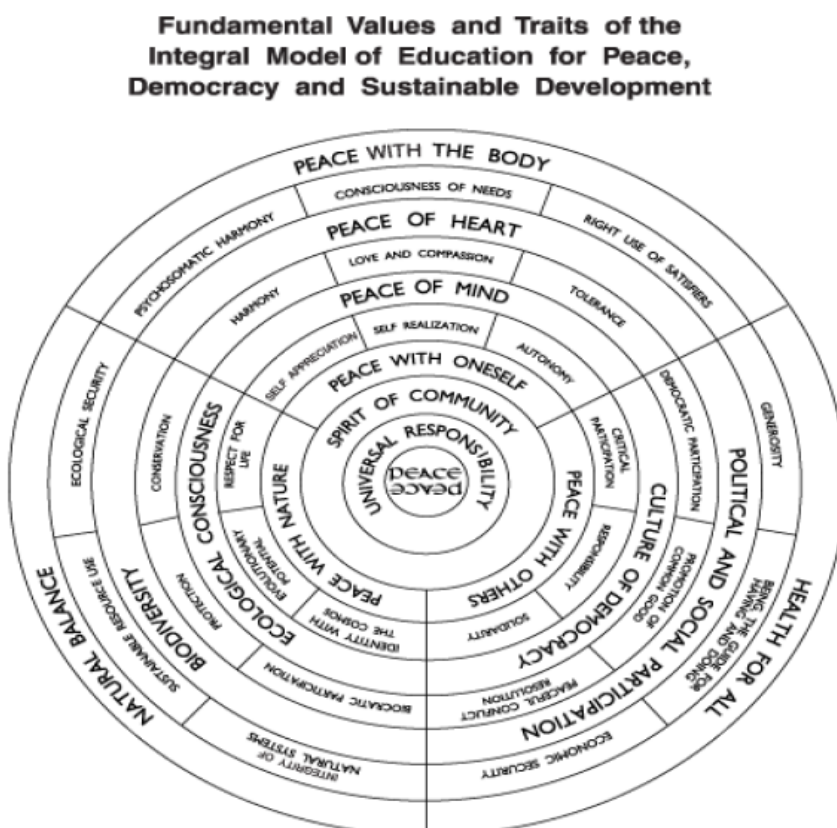
शाश्वत विकासासाठी पृथ्वीमातेशी सुसंवादी नातेसंबंधाची असलेली गरज यावर इथे प्रकाश टाकला आहे. हे पर्यावरणीय शिक्षणावर अधिक भर देते, ज्यामुळे त्यांना हे समजू शकते की पर्यावरणाचा नाश मानवी जीवनावर विपरित परिणाम करतो आणि लोकांना साधे जीवन जगण्यासाठी आणि नैसर्गिक वातावरणाशी सुसंगत राहण्यासाठी शिक्षित करू शकतो.

हे सहाही मार्ग एकमेकांशी संबंधित आहेत आणि शांततेची समग्र दृष्टी म्हणून एकत्रितपणे अभ्यासल्या आहेत. जेव्हा आपण शांततेसाठी शिकवतो तेव्हा आपण शांतता मिळविण्याचे मार्ग मोकळे करतो. प्रत्येक मार्ग, या चौकटीमध्ये, संघर्षाचे विशिष्ट मूळ कारण संबोधित करतो. या चौकटीमध्ये, संबोधित केलेल्या संघर्षाची मूळ कारणे म्हणजे सैन्यवाद, संरचनात्मक हिंसा, मानवी हक्कांचे उल्लंघन, सांस्कृतिक हिंसाचार, पर्यावरणाचा नाश आणि वैयक्तिक अशांतता.

हे मॉडेल एक वैचारिक चौकट आहे जे शांतता शिक्षणासाठी बहुआयामी दृष्टीकोन वापरते आणि समाजातील संघर्षांना संबोधित करते.

शांतता शिक्षणाचे एकात्मिक प्रतिमान / मॉडेल:

शांतता शिक्षणाचे एकात्मिक प्रतिमान / मॉडेल, युनायटेड नेशन्स युनिव्हर्सिटी ऑफ पीस आणि सेंट्रल अमेरिकन सरकारने १९९४ ते १९९६ या काळात कल्चर ऑफ पीस अँड डेमोक्रेसी प्रोग्राम्सच्या पहिल्या टप्प्यात विकसित केले होते. हे 'समुदायातील भावना' वर जोर देते, ज्याचे मुख्य मूल्य आहे, शांतता.

The Integral Model of Peace Education. **Source:** (Brenes-Castro, 2004)

आकृतीमध्ये दाखविल्या प्रमाणे, हे एक मंडल-आकाराचे, व्यक्ती-केंद्रित फ्रेमवर्क आहे जे स्वतःसह, इतरांसह आणि निसर्गासह, नैतिक, मानसिक, भावनिक आणि कृती स्तरांवर शांततेचे संदर्भ समाविष्ट करते (ब्रेन्स, २००४). हे इतरांशी आणि निसर्गाशी असलेले आपले नाते आहे, जे आत्म-प्राप्तीसाठी आणि आपल्याला टिकवून ठेवण्यासाठी मदत करते. हे मॉडेल शरीर, हृदय आणि मनाच्या संदर्भात वैयक्तिक किंवा आंतरिक शांततेच्या महत्त्वावर जोर देते आणि त्यात सामाजिक आणि राजकीय सहभाग, लोकशाही सहभाग आणि लोकशाहीची संस्कृती देखील समाविष्ट करते. शांतता शिक्षणाचे एकात्मिक मॉडेल यावर भर देते की सर्व प्राणी एकमेकांवर अवलंबून आहेत, त्यांना एकमेकांची गरज आहे आणि म्हणूनच त्यांचे एकत्र सह-अस्तित्व असणे आवश्यक आहे.

५.४ शांततेची संस्कृती: संकल्पना, शांतता संस्कृतीची प्राप्ती, शांतता संस्कृतीच्या पायाभरणीचे घटक, अभ्यासक्रम आणि सह-अभ्यासक्रमांद्वारे शांततेची संस्कृती निर्माण करणे

शांतता संस्कृती: संकल्पना:

'शांततेची संस्कृती' हा शब्द पेरुव्हियन जेसुइट विद्वान फादर फेलिप मॅकग्रेगर यांनी त्यांच्या १९८७ च्या "कल्चर डी पाझ" या पुस्तकातून विकसित केला आहे. १९८९ मध्ये कोट डी'आयव्होअर येथे झालेल्या 'इंटरनॅशनल काँग्रेस ऑन पीस इन द माइंड्स ऑफ मेन' या UNESCO परिषदेत पहिल्यांदा ऐकण्यात आले होते. या UNESCO परिषदेच्या, समापन घोषणेमध्ये व्यापक स्तरावरील उपक्रमांना उत्तेजन देण्याची मागणी करण्यात आली होती, ज्यामुळे जीवनाचा आदर, स्वातंत्र्य, न्याय, एकता, सहिष्णुता, मानवी हक्क आणि स्त्री-पुरुष समानता या सार्वत्रिक मूल्यांवर आधारित शांतता संस्कृती विकसित करून शांततेची नवीन दृष्टी तयार करण्यात मदत मिळेल. (ॲडम्स, २००३)

संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सर्वसाधारण सभेने २००१-२०१० हे वर्ष जगाच्या मुलांसाठी शांतता आणि अहिंसेच्या संस्कृतीचे आंतरराष्ट्रीय दशक म्हणून घोषित केले आणि शांतता संस्कृतीची व्याख्या केली. "सर्व मूल्ये, वृत्ती आणि वर्तनाचे प्रकार जे जीवनासाठी, मानवी प्रतिष्ठेसाठी आणि सर्व मानवी हक्कांसाठी आदर दर्शविते, सर्व प्रकारच्या हिंसाचाराला नकार देते आणि स्वातंत्र्य, न्याय, एकता, सहिष्णुता आणि लोकांमधील समजूतदारपणा या तत्वांशी बांधिलकी दर्शविते. (यूएन ठराव ५३/२५)

शांततेच्या संस्कृतीवरील मसुद्याच्या घोषणेच्या कलम ३ नुसार, शांतता संस्कृतीचे उद्दिष्ट आहे:

- जे शांतता आणि अहिंसेच्या संस्कृतीला प्रोत्साहन देतात त्यांच्यासाठी मूल्ये, दृष्टीकोन आणि वर्तन बदलणे;
- सर्व स्तरांवर लोकांना संवाद, मध्यस्थी, सहमती निर्माण करण्याच्या कौशल्यांसह सक्षम करणे;

- लोकशाही सहभागाद्वारे हुकूमशाही संरचना आणि शोषणावर मात करणे आणि विकास प्रक्रियेत पूर्णपणे सहभागी होण्यासाठी लोकांचे सक्षमीकरण करणे;
- देशांतर्गत आणि राष्ट्रांमधील गरिबी आणि तीव्र असमानता दूर करणे आणि सहभागी, शाश्वत मानवी विकासाला चालना देणे;
- महिलांचे राजकीय आणि आर्थिक सक्षमीकरण करणे आणि निर्णय घेण्याच्या प्रत्येक स्तरावर त्यांचे समान प्रतिनिधित्व;
- माहितीच्या मुक्त प्रवाहाला समर्थन देणे आणि प्रशासनिक, आर्थिक आणि सामाजिक निर्णय घेण्यामध्ये पारदर्शकता आणि जबाबदारी वाढवणे;
- सांस्कृतिक विविधता साजरी करून सर्व लोकांमध्ये समज, सहिष्णुता आणि एकता वाढवणे. प्रत्येक राष्ट्र, परंपरा आणि मूल्यांनी समृद्ध असल्याने, शांतता संस्कृतीच्या संवर्धनातून त्यांना बरेच काही मिळवायचे आहे.

शांततेची संस्कृती सकारात्मक आणि नकारात्मक अशा दोन्ही शांततेला एकत्रित करते आणि समाजाचे युद्धाच्या संस्कृतीपासून शांततेच्या संस्कृतीत परिवर्तन समाविष्ट करते. सतत विकसित होणारी ही अहिंसा आणि न्यायाची प्रक्रिया आहे जी युद्धाच्या संस्कृतीच्या विरुद्ध आहे, जिथे हिंसा आणि अन्याय प्रमुख आहे. या प्रक्रियेचा अर्थ असा नाही की कोणताही संघर्ष होणार नाही. विविध समुदायांमध्ये संघर्ष हा नैसर्गिक आहे. पण जेव्हा संघर्ष हिंसकपणे हाताळला जातो तेव्हा तो समस्या बनतो. त्यापेक्षा, जेव्हा सर्जनशील उपाय वापरून संघर्षाचे निराकरण केले जाते, तेव्हा ते आपले जीवन सुधारते आणि शांततापूर्ण संस्कृतीकडे आपली वाटचाल होते.

शांतता संस्कृतीची उपलब्धी:

‘शांततेसाठी जागतिक मोहीम’ मधील शांती-शिक्षणासाठी हेगचे आवाहन, शांततेसाठी पद्धतशीर शिक्षण देण्याची आवश्यकता अधोरेखित करते. “जगातील नागरिक जेव्हा जागतिक समस्या समजून घेतील, संघर्ष सोडवण्याचे कौशल्य मिळवतील आणि न्यायासाठी अहिंसकपणे संघर्ष करतील, मानवी हक्क आणि समानतेच्या आंतरराष्ट्रीय मानकांनुसार जगतील, सांस्कृतिक विविधतेचे कौतुक करतील आणि पृथ्वीचा व एकमेकांचा आदर करतील तेव्हा शांततेची संस्कृती प्राप्त होईल.”

शिकणाऱ्यांच्या मनात शांततेची संस्कृती निर्माण करायला हवी. या दृष्टीने, अभ्यासक्रमात शांतता शिक्षणाची प्रभावी अंमलबजावणी करून आपण आपल्या विद्यार्थ्यांना पद्धतशीरपणे तयार केले पाहिजे. हे प्रवेशद्वार आहे जे त्यांना अध्ययनाच्या मार्गावर घेऊन जाते. हे त्यांना पुढील गोष्टींसाठी तयार करेल:

जागतिक समस्या समजून घेणे:

शांततेसाठी पद्धतशीर शिक्षण विद्यार्थ्यांना जागतिक समस्या, जागतिक परस्परावलंबनाचे परिणाम समजून घेण्यास मदत करेल, त्याचबरोबर जागतिक जबाबदारी स्वीकारण्यासाठी

आणि जागतिक नागरिक बनण्यासाठी त्यांना तयार करण्यासाठी त्यांची जागतिक दृष्टी व्यापक करेल.

संघर्ष सोडवण्याची कौशल्ये:

शिक्षणाद्वारे शांततेची संस्कृती जोपासणारी मूल्ये आणि कौशल्ये विकसित करतील, जी शांततेसाठी अनुकूल आहेत. हे त्यांना अहिंसक प्रक्रियेद्वारे संघर्ष सोडविण्यात आणि अधिक शांततापूर्ण व्यवस्थेकडे जाण्यास मदत करेल.

मानवी हक्क आणि समानतेच्या आंतरराष्ट्रीय मानकांनुसार जगणे:

यात भेदभाव किंवा पूर्वग्रह न ठेवता प्रत्येक माणसाच्या प्रतिष्ठेचा आदर करणे समाविष्ट आहे. हे विद्यार्थ्यांना जाणीव करून देते की संघर्ष सोडवण्यासाठी सर्वांनी एकत्र काम करणे, न्यायाच्या मानकांचा आदर करणे, मूलभूत गरजा पूर्ण करणे आणि मूलभूत मानवी हक्कांचा सन्मान करणे आवश्यक आहे.

सांस्कृतिक विविधतेचे कौतुक करणे:

शांततेसाठीचे शिक्षण हे विद्यार्थ्यांना फरक ओळखण्यास, सांस्कृतिक विविधता स्वीकारण्यास, इतरांबद्दल सहानुभूती आणि निरोगी नातेसंबंध निर्माण करण्यासाठी आवश्यक कौशल्ये विकसित करण्यास सक्षम करेल.

पृथ्वी आणि एकमेकांचा आदर करा:

पृथ्वीमाता मानवी सभ्यतेचा पाळणा आहे. आपण तिचा आणि जगातील इतर सर्वांचा आदर केला पाहिजे. पर्यावरण आणि पर्यावरणाचा न्हास, कोणत्याही प्रकारचे शोषण थांबले पाहिजे याची जाणीव करून देऊन विद्यार्थ्यांना निसर्गाशी शांती प्रस्थापित करण्याचे प्रशिक्षण दिले पाहिजे. आपण नैसर्गिक वातावरण आणि निसर्गदेवता यांच्याशी एकोप्याने राहिले पाहिजे.

अहिंसक आणि न्याय्य समाज निर्माण करण्यासाठी शांततेची संस्कृती निर्माण करणे आवश्यक आहे जे मानवाच्या अस्तित्वासाठी आवश्यक आहे.

शांतता संस्कृतीच्या पायाभरणीचे घटक:

नवीन दृष्टीकोन विकसित करण्यासाठी कौशल्ये आणि मूल्ये आत्मसात करून ती आपल्या वर्तनात दर्शित करणे आवश्यक आहे, जे शांततेची संस्कृती विकसित करण्यास मदत करेल. अशा प्रकारे मूल्ये, वृत्ती आणि कौशल्ये हे शांतता संस्कृतीचे गाभा घटक आहेत. शांतता संबंधित मूल्ये आणि वृत्ती विद्यार्थ्यांमध्ये रुजवणे आणि आवश्यक कौशल्ये विकसित करणे गरजेचे आहे, जे शांततापूर्ण संस्कृतीसाठी अनुकूल आहेत.

एनसीईआरटीच्या शांततेसाठी शिक्षण (2006) च्या पोझिशन पेपरमध्ये शांततेच्या संस्कृतीला चालना देण्यासाठी आवश्यक असलेल्या शांततेसाठी शिक्षणाची मूल्ये आणि कौशल्ये स्पष्ट केली आहेत, जी खाली दिली आहेत:

शांतता मूल्ये:

व्यक्तिमत्व निर्मिती, सामायिक अध्यात्म, भारतीय इतिहास आणि संस्कृती, मानवी हक्क आणि लोकशाही, जीवनशैली, राष्ट्रीय एकता, हिंसाचार, जागतिकीकरण यासाठी शांतता मूल्ये.

शांतता कौशल्ये:

जी प्रभावी शांतता निर्माण करण्यासाठी आवश्यक वृत्ती विकसित करतील. हे तीन शीर्षकाखाली सारांशित केले आहेत:

विचार कौशल्ये:

समीक्षणात्मक विचार, माहिती हाताळणी, सर्जनशील विचार, विमर्शन, द्वंद्वात्मक विचार;

वैयक्तिक कौशल्ये:

सहयोग, अनुकूलता, स्वयं-शिस्त, जबाबदारी, आदर;

संप्रेषण कौशल्ये:

सादरीकरण, सक्रिय ऐकणे, वाटाघाटी, गैर-मौखिक संप्रेषण.

मूल्ये आणि दृष्टीकोन हे शांततेच्या संस्कृतीचे मुख्य घटक आहेत, असे प्रतिपादन पेपरमध्ये करण्यात आले आहे. शांततेसाठी शिक्षणाचे ध्येय व्यक्तींना मूल्ये, कौशल्ये आणि वृत्तीने सुसज्ज करणे आहे

मूल्ये आणि दृष्टीकोन हे शांततेच्या संस्कृतीचे मुख्य घटक आहेत, असे प्रतिपादन पेपरमध्ये करण्यात आले आहे. शांततेसाठी शिक्षणाचे ध्येय व्यक्तींना मूल्ये, कौशल्ये आणि वृत्तीने सुसज्ज करणे आहे जेणेकरून ते सदृढ व्यक्ती आणि देशाचे जबाबदार नागरिक बनतील. शांततेचे शिक्षण हे केवळ उपजीविकेचे प्रशिक्षण नाही तर ते जीवनाचे शिक्षण आहे.

त्यांच्या 'पीस एज्युकेशन- ए पाथवे टू अ कल्चर ऑफ पीस' या पुस्तकात लोरेटो आणि जास्मिन (२०१०) यांनी शांततेच्या संस्कृतीसाठी शिक्षणाशी निगडित ज्ञान क्षेत्रे, कौशल्ये, दृष्टिकोन आणि मूल्ये यांची यादी करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

अ. ज्ञान क्षेत्र:

१. शांततेची समग्र संकल्पना
२. संघर्ष आणि हिंसा-कारणे
३. काही शांततापूर्ण पर्याय: निःशस्त्रीकरण, अहिंसा, संघर्ष निराकरण, परिवर्तन आणि प्रतिबंध, मानवी हक्क, मानवी एकता, लोकशाहीकरण, न्यायावर आधारित विकास, शाश्वत विकास.

ब. वृत्ती/मूल्ये:

स्वाभिमान, इतरांचा आदर, लैंगिक समानता, जीवनाचा आदर, करुणा, जागतिक चिंता, पर्यावरणीय चिंता, सहकार्य, मोकळेपणा आणि सहिष्णुता, न्याय, सामाजिक जबाबदारी, सकारात्मक दृष्टी.

क. कौशल्ये:

विमर्शन, समीक्षणात्मक विचार, निर्णय घेणे, कल्पनाशक्ती, संवाद, संघर्ष निराकरण, सहानुभूती, समूह बांधणी.

ही यादी संपूर्ण नाही. जेव्हा-जेव्हा त्यांचा सराव केला जातो तेव्हा नवीन अनुभव प्राप्त होतात आणि या अनुभवांमधील प्रतिबिंब आणि अंतर्दृष्टी ही यादी अधिक विकसित करतील. परंतु हे ज्ञान, वृत्ती, मूल्ये आणि शांततेसाठी शिक्षित करण्याच्या कौशल्यांच्या योजनांचे विस्तृत चित्र देते.

अभ्यासक्रम आणि सह-अभ्यासक्रम उपक्रमांद्वारे शांततेची संस्कृती निर्माण करणे:

शांततेसाठी शिक्षण हा सैद्धांतिक विषय नाही. त्याचे यश 'शांतता वर्तन' आणि 'शांतता मूल्ये' पाळण्यात आहे, ज्याद्वारे शांतता संस्कृती विकसित केली जाऊ शकते. तरुण पिढ्यांना जीवनासाठी तयार करण्याचा महत्वाचा भाग म्हणजे जीवन मनोरंजक आहे आणि खुशी, आनंद आणि शांतीच्या संभाव्यतेने भरलेले आहे हे पाहण्यात त्यांना मदत करणे. शांततेसाठी शिक्षित करण्याचा आणि शांततेची संस्कृती निर्माण करण्याचा एक मार्ग म्हणजे त्यांना त्याचा अनुभव घेण्यास मदत करणे. अनुभव मूल्यांचे आंतरिकीकरण करण्यात आणि त्यांचा सराव करण्यात मदत करतात. अभ्यासक्रम आणि सह-अभ्यासक्रम उपक्रमांद्वारे प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष विस्तृत अनुभव, भविष्यात विद्यार्थ्यांना २१ व्या शतकातील आव्हानांना तोंड देण्यासाठी चांगले तयार करते.

हे लक्षात घेऊन, शाळेने शांतता वाढवण्याची आणि सहिष्णुता आणि अहिंसेच्या मूल्यांना बळकट करण्याची गरज ओळखली पाहिजे आणि विद्यार्थ्यांना अनुभव समृद्ध आणि विस्तृत करणारे विविध अभ्यासक्रम आणि सह-अभ्यासक्रम उपक्रम प्रदान केले पाहिजेत. शिक्षकांनी अध्यापन-अध्ययन प्रक्रियेत सक्रिय आणि सहभागी शिक्षण पद्धतींचा वापर केला पाहिजे जसे की अनुभवात्मक शिक्षण, सहकारी शिक्षण धोरणे, सेवा शिक्षण, चौकशी आधारित शिक्षण इ. इतर विविध तंत्रे जसे की प्रश्नंजुषा, वादविवाद, कथाकथन, केस स्टडी, कला आणि नाटक, संमेलन, क्रीडा, खेळ, विविध स्पर्धा, प्रदर्शने, विविध दिवस साजरे करणे, ध्यानधारणा, योगासने इत्यादींचा संदर्भाप्रमाणे वापर करावा. यादी संपूर्ण नाही. विद्यार्थ्यांच्या वयानुसार आणि क्षमतेनुसार शिक्षकांसाठी विविध प्रकारचे शिक्षण उपक्रम उपलब्ध आहेत. शांततेसाठी शिक्षणचे यश केवळ शांततेचे 'काय' नाही तर शांततेचे 'कसे' यावरही अवलंबून आहे. प्रभावी शिक्षकाने शांततेच्या संस्कृतीला चालना देण्यासाठी विविध तंत्रे आणि धोरणांचे मिश्रण केले पाहिजे. शांतता शिक्षणाचे ध्येय म्हणजे समाजाचे शांततेच्या संस्कृतीत परिवर्तन करणे ज्यासाठी समाजातील सर्व सदस्यांचे शिक्षण आणि सहभाग आवश्यक आहे.

५.५ सारांश

हे शांतता शिक्षणाच्या सिद्धांत आणि मॉडेल्सबद्दल चर्चा करते. निरोगी नाते आणि संबंध सिद्धांत शांततामय समाज निर्माण करण्यात कशी मदत करते हे स्पष्ट करते. बदलाच्या सिद्धांतावर देखील इथे चर्चा केली आहे. त्यात हे स्पष्ट होते की विशिष्ट कृती दिलेल्या संदर्भात इच्छित बदल घडवून आणतील असे आपल्याला का वाटते. जेव्हा एखादी व्यक्ती बदलते, तेव्हा समाज बदलतो आणि तो संपूर्ण जगात बदल घडवून आणतो. फ्लॉवर पेटल मॉडेल आणि शांतता शिक्षणाचे एकात्मिक मॉडेल या दोन मॉडेल्सचे थोडक्यात स्पष्टीकरण आहे आणि जिथे संघर्ष आहे तिथे शांतता शिक्षण कार्यक्रम राबविण्यासाठी त्यांची उपयुक्तता थोडक्यात सांगितली आहे. हे घटक शांततेची संस्कृती परिभाषित करते आणि त्याचा अर्थ स्पष्ट करते. यात शांततेची संस्कृती निर्माण करण्यासाठी विकसित करावयाच्या विविध वृत्ती, मूल्ये आणि कौशल्ये आणि ते शांततेच्या संस्कृतीचे मुख्य घटक कसे आहेत याबद्दल चर्चा केली आहे. विविध माध्यमातून शांततेची संस्कृती कशी साधता येईल यावर भर देण्यात आला आहे. अभ्यासक्रम आणि सह-अभ्यासक्रम उपक्रमांद्वारे प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष विस्तृत अनुभव देऊन विद्यार्थ्यांना २१ व्या शतकातील आव्हानांचा सामना करण्यासाठी आणि शांततापूर्ण जीवन जगण्यास कसे तयार केले जाते, याची चर्चा केली आहे.

५.६ स्वाध्याय

- प्र.१ शांतता संस्कृतीची व्याख्या करा.
- प्र.२ शांततेच्या संस्कृतीचे मुख्य घटक स्पष्ट करा.
- प्र.३ शांतता संस्कृती कशी साधता येईल?
- प्र.४ शांती शिक्षणाचे फ्लॉवर पेटल मॉडेल विस्तृत करा.
- प्र.५ शांती शिक्षणाच्या एकात्मिक मॉडेलचे स्पष्टीकरण करा.
- प्र.६ वैयक्तिक बदल सिद्धांत स्पष्ट करा.
- प्र.७ “विविध गटांमधील संबंध निर्माण करणे ही शांतता निर्माण करण्याची गुरुकिल्ली आहे”. निरोगी नाते आणि संबंध सिद्धांतच्या संदर्भात समर्थन करा.

५.७ संदर्भ

- Adams, D. (2003). Early History of the Culture of Peace. Retrieved from, <http://www.culture-of-peace.info/history/introduction.html>
- Brenes-Castro, A. (2004). An Integrated Model of Peace Education. In A.L. Wenden
- (Ed.), Educating for a Culture of Peace and Ecological Peace. Albany: State University of New York Press, p.77-98.

- Castro, L. and Galace, J. (2010). Peace Education: A pathway to a Culture of Peace.
- Published by Centre for Peace Education, Miriam College, Quezon City, Philippines.
- Mezirow, J. (1997). Transformative Learning Theory: Theory to Practice, New direction for adult and Continuing Education, 74, 5-12.
- NCERT. (2006). NCF2005 Position Paper: National Focus Group on Education for Peace (2006), New Delhi, NCERT.
- 'Peace and Non-Violence for the Children of the World', 2001-2010, Retrieved from <http://www.un-documents.net/a53r25.htm>
- Toh, S.H. and Cawagas, V. (1991). Peaceful theory and practice in values education.
- Quezon City: Phoenix. Introduction, 2-19; Conclusion, 221-231.
- United Nations (1998). UN Resolution 53/25, 'International Decade for a Culture of
- United Nations (1999) UN Resolution 53/243 (A), 'Declaration on a Culture of Peace', Retrieved from <http://www.un-documents.net/a53r25.htm>
- <https://www.peace-ed-campaign.org/a-review-of-12-peace-education-learning-frameworks-and-why-you-should-make-your-own/>

*****

संघर्ष व्यवस्थापन आणि शांतता प्रस्थापना

घटक संरचना

- ६.० उद्दिष्टे
- ६.१ परिचय
- ६.२ संघर्षाची संकल्पना
- ६.३ संघर्षाचे प्रकार
- ६.४ संघर्षाची कारणे
- ६.५ संघर्ष व्यवस्थापनाची धोरणे
- ६.६ संघर्ष व्यवस्थापनात शांततेची भूमिका
- ६.७ शांतता प्रस्थापना
  - ६.७.१ गाल्टुंगच त्रिकोण
  - ६.७.२ रेमनचा लिंग त्रिकोण
- ६.८ शांतता प्रस्थापितकर्ता म्हणून शिक्षकाची भूमिका
- ६.९ सारांश
- ६.१० घटकवार अभ्यास
- ६.११ संदर्भ

६.० उद्दिष्टे

या घटकाचा अभ्यास केल्यावर विद्यार्थ्यांना पुढील गोष्टी शक्य होतील:

- संघर्षाची संकल्पना समजणे.
- संघर्षाचे प्रकार सूचीबद्ध कारणे.
- संघर्ष व्यवस्थापनाच्या धोरणांची नोंद करणे.
- संघर्ष व्यवस्थापनात शांततेची भूमिका स्पष्ट करणे.
- शांतता प्रस्थापनाचे मॉडेल स्पष्ट करणे.
- शांतता प्रस्थापितकर्ता म्हणून शिक्षकाची भूमिका स्पष्ट करणे.

६.१ परिचय

संघर्ष हा मानवी अस्तित्वाचा भाग आहे. हा मानवतेचा एक अविभाज्य भाग आहे जो सहसा तेव्हा घडतो जेव्हा लोक त्यांच्या भावना, विचार आणि कृतींमध्ये भिन्न असतात. संघर्ष

सामान्य आहे आणि लोक नेहमीच सहमत नसतात. मतभेद झाले की वाद होण्याची शक्यता असते. परंतु विवाद चांगल्या प्रकारे व्यवस्थापित केल्याने एकता आणि संघकार्याला चालना मिळण्याची शक्यता असते. संघर्ष सिद्धान्त ही प्रशासकसाठी खूप महत्वाची भूमिका असते आणि ती शिक्षण, समाजशास्त्र आणि इतरांमधील संवादासह इतर विविध क्षेत्रांसाठी देखील महत्वाची असते. संघर्ष व्यवस्थापन ही संकल्पना सर्व शैक्षणिक संस्थांसाठी महत्वाची आहे कारण ती संस्थामधील व्यक्तींच्या वर्तनाचे विश्लेषण करण्यासाठी एक आवश्यक घटक आहे.

संघर्ष परिभाषित करणे कठीण आहे कारण ते अनेक भिन्न परिस्थितींमध्ये उद्भवते. संघर्षाचे सार हे असहमती, विरोधाभास किंवा असंगतता असल्याचे दिसते. संघर्ष नैसर्गिक आहे व संघर्षाच्या परिस्थितीला त्वरित आणि व्यवसायिकपणे प्रतिसाद देणे आपल्यावर अवलंबून आहे. संघर्ष खूप सकारात्मक असू शकतो; जर ते आपण उघडपणे हाताळले तर, समस्या दुरुस्त करून आपण आपले कार्यगट मजबूत करू शकतो. विरोधाभासी दृश्ये आपल्याला स्वतःबद्दल अधिक जाणून घेण्याची, इतरांची मते शोधून काढण्याची आणि उत्पादक संबंध विकसित करण्याची संधी देतात.

संघर्ष हा सामाजिक बदलाचा अंतर्निहित आणि विशिष्ट पैलू आहे, परंतु आपण या संघर्षाला कसे सामोरे जाऊ यावरून बदलाचे परिणाम आणि निष्पत्ती निश्चित होतात. संघर्ष कसे व्यवस्थापित केले जाऊ शकतात, उद्योगात आणले जाऊ शकतात आणि रूपांतरित केले जाऊ शकतात हे समजून घेणे अधिक शांततापूर्ण ठराव आणि प्रतिसादांना प्रोत्साहन देण्यास मदत करू शकते.

वैयक्तिक, कौटुंबिक, शाळा आणि सामुदायिक स्तरांपासून ते आंतरराष्ट्रीय स्तरापर्यंत विविध परिस्थितींमध्ये शांतता आणि संघर्ष निर्माण होतो. शांतता आणि संघर्ष अभ्यासांमध्ये अनेकदा गरीबी, हिंसा आणि अहिंसा, वैयक्तिक आणि एकूण सुरक्षा, भूक, भेदभाव, मानवी हक्क, युद्ध आणि न्याय, स्वातंत्र्य आणि मानवी समुदाय यासारख्या समस्यांमधील परस्परसंबंधांचा शोध समाविष्ट असतो. शांतता आणि संघर्षाच्या अभ्यासाच्या आंतरविषयक स्वरूपाचा अर्थ कसा आहे की शिक्षकांना काय शिकवायचे आहे हे ठरवण्यासाठी बरेच किंवा चौकशीच्या क्षेत्रांशी जोडण्यासाठी अनेक संधी आहेत.

या प्रकरणात, आपण संघर्ष व्यवस्थापन, शांतता व्यवस्थापना आणि शांतता प्रस्थापित करण्याच्या शिक्षकांची भूमिका या संकल्पनेचा शोध घेऊ.

६.२ संघर्षाची संकल्पना

जेव्हा जेव्हा दोन व्यक्ती वेगवेगळ्या प्रकारे मते मांडतात तेव्हा संघर्ष निर्माण होतो. सामान्य माणसाच्या भाषेत संघर्ष हा दोन व्यक्तींमधील किंवा गटातील सदस्यांमधील भांडणाशिवाय काहीही नाही. कोणत्याही दोन व्यक्ती एकसारखा विचार करू शकत नाहीत आणि त्यांच्या विचार प्रक्रियेत तसेच त्यांच्या समजुतीमध्ये फरक आहे. व्यक्तींमधील मतभेदांमुळे संघर्ष व मारामार होतो. जेव्हा जेव्हा व्यक्तींमध्ये भिन्न मूल्ये, मते, गरजा आणि स्वार्थ्य असतात आणि मध्यम मार्ग शोधण्यात ते अक्षम असतात तेव्हा संघर्ष उद्भवतो. संघर्ष केवळ व्यक्तींमध्येच नाही तर देश, राजकीय पक्ष आणि राज्यांमध्ये देखील होऊ शकतो. योग्य

वेळी नियंत्रण न राखल्यामुळे लहान संघर्षांचे रूपांतर मोठ्या युद्धात होऊ शकते आणि देशांमध्ये फुट पडू शकते ज्यामुळे मोठा संघर्ष आणि असंतोष निर्माण होऊ शकतो.

या संज्ञेच्या अनेक व्याख्या आहेत. खाली दिलेल्या काही व्याख्या आपल्याला संघर्षाची संकल्पना समजून घेण्यास मदत करतील;

- १) “संघर्ष म्हणजे लोकांमधील हितसंबंधांतील फरकांची आण.” (एल थॉमप्सन, द माइंड अँड हार्ट ऑफ द निगोशिएटर, १९९८)
- २) “संघर्ष ही परस्परावलंबी पक्षांमधील स्पर्धा आहे ज्यांना हे समजते की त्यांच्याकडे विसंगत गरजा, ध्येये, इच्छा किंवा कल्पना आहेत.” (ई. जे. व्हॅन स्लाइक, लिस टू सी कॉन्फ्लिक्ट, १९९९)
- ३) “एक प्रक्रिया ज्यामध्ये एका पक्षाला असे समजते की त्याच्या हितसंबंधांना विरोध केला जात आहे किंवा त्यावर दुसऱ्या पक्षाचा नकारात्मक परिणाम होत आहे.” (आर. क्रेटनर आणि ए. किनिकी, ऑर्गनायझेशनल विहेविअर, २००४)
- ४) “जेव्हा सीमा आणि त्याच्या निकषांना आव्हान दिले जाते, धमकी दिली जाते किंवा टाळले जाते तेव्हा संघर्ष होतो.” (जी. टी. फर्लांग, द कॉन्फ्लिक्ट रिझोल्यूशन टुलबॉक्स, २००५).
- ५) “एक अशी प्रक्रिया सुरू होते जेव्हा एका पक्षाला असे समजते की दुसऱ्या पक्षावर नकारात्मक प्रभाव पडलेला आहे किंवा अशी गोष्ट ज्याची प्रथम पक्षाला काळजी वाटते त्यावर नकारात्मक परिणाम होणार आहे” (एस. पी. रॉबिन्स आणि टी. ए. जज, एसेन्शीअल्स ऑफ ऑर्गनायझेशनल बिहेविअर, २००८).
- ६) “समजांचा एक संच म्हणून, संघर्ष हा एक विश्वास किंवा समज आहे की एखाद्याच्या स्वतःच्या गरजा, स्वास्त्ये, इच्छा किंवा मूल्ये इतर कोणाच्या तरी विसंगत आहेत. . . संघर्षामध्ये एखाद्या परिस्थितीवर किंवा परस्परसंवादावर भावनात्मक प्रतिक्रिया देखील समाविष्ट असते जी काही प्रकारचे मतभेद दर्शविते. . . संघर्षामध्ये आपण आपल्या भावना व्यक्त करण्यासाठी आणि आपल्या गरजा अशा प्रकारे पूर्ण करण्यासाठी केलेल्या कृतींचा समावेश होतो ज्यामध्ये तिच्या/त्याच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी एखाद्याच्या क्षमतेमध्ये हस्तक्षेप करण्याची क्षमता असते.” (बी. मेयर, द डायनॅमिक्स ऑफ कॉन्फ्लिक्ट, २०१२)
- ७) रॉबर्ट सी. नॉर्थ यांच्या मते ‘जेव्हा दोन किंवा अधिक व्यक्ती (किंवा गट) एकच वस्तू ताब्यात घेणाऱ्या प्रयत्न करतात, समान स्थान व्यापतात, विसंगत उद्दिष्टे जोपासतात किंवा त्यांचे उद्देश सध्या करण्यासाठी परस्पर विसंगत मार्ग हाती घेतात तेव्हा संघर्ष उद्भवतो. (नॉर्थ: १९६८, पान २२६).

आंतरराष्ट्रीय राजकारण आणि शांतता आणि संघर्ष अभ्यासांसह वेगवेगळ्या सामाजिक शास्त्रांमध्ये संघर्षाच्या संकल्पनेच्या वेगवेगळ्या व्याख्या आहेत.

६.३ संघर्षाचे प्रकार

संघर्षाची मुळे समजून घेण्याचा प्रयत्न करायचा असेल, पार आपल्याला हे जाणून घेणे आवश्यक आहे की संघर्ष कोणत्या प्रकारचा आहे. कमीत कमी चार प्रकारचे संघर्ष ओळखले जाऊ शकतात:

१) ध्येय संघर्ष:

जेव्हा एखादी व्यक्ती किंवा गट हा इतरांपेक्षा वेगळ्या परिणमाची इच्छा करते तेव्हा ध्येय संघर्ष होऊ शकतो. कोणाच्या ध्येयांचा पाठपुरावा केला जाणार आहे यावरून हा फक्त एक संघर्ष आहे.

२) संज्ञानात्मक संघर्ष:

जेव्हा एखादी व्यक्ती किंवा गट इतरांच्या मतांशी विसंगत कल्पना किंवा मते ठेवतो तेव्हा संज्ञानात्मक संघर्ष होऊ शकतो. राजकीय वादविवादांमध्ये या प्रकारचा संघर्ष दिसून येतो.

३) प्रभावी संघर्ष:

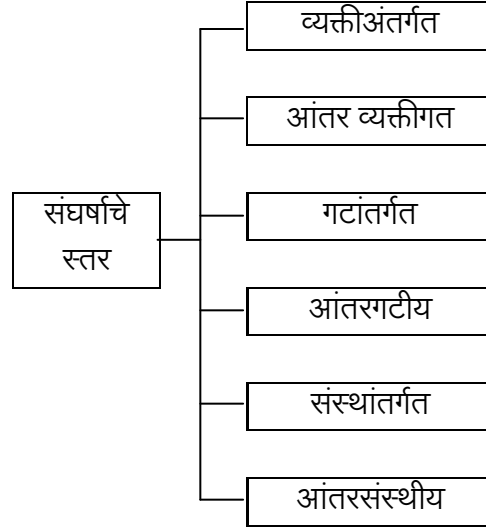
जेव्हा एखाद्या व्यक्तीच्या किंवा गटाच्या जाणिवा किंवा भावना (वृत्ती) इतरांच्या भावनांशी विसंगत असतात तेव्हा या प्रकारचा संघर्ष उद्भवतो. प्रभावी संघर्ष अशा परिस्थितीत दिसून येतो जेथे दोन व्यक्ती फक्त एकमेकांशी जुळत नाहीत.

४) वर्तणूकविषयक संघर्ष:

जेव्हा एखादी व्यक्ती किंवा गट काही करते (म्हणजे विशिष्ट प्रकारे वागते) जे इतरांना अस्वीकार्य असते तेव्हा वर्तनात्मक संघर्ष अस्तित्वात असतो. इतरांना 'अपमानित' वाटेल अशा प्रकारे कामासाठी वेशभूषा करणे आणि अपवित्र भाषा वापरणे ही वर्तनात्मक संघर्षाची उदाहरणे आहेत.

यापैकी प्रत्येक प्रकारचे संघर्ष सामान्यात: भिन्न घटक / कारणांमुळे उत्तेजित केले जातात आणि प्रत्येक व्यक्ती किंवा गटद्वारे खूप भिन्न प्रतिसाद दिले जाऊ शकतात.

विविध प्रकारच्या संघर्षाव्यतिरिक्त, संघर्षाचे अनेक स्तर आहेत. हे स्तर संघर्षात सामील असलेल्या व्यक्तींच्या संख्येचा संदर्भ देते. म्हणजे हा संघर्ष फक्त एका व्यक्तीमधला संघर्ष आहे की दोन लोकांमधील, दोन किंवा अधिक गटांमधील किंवा दोन अधिक संस्थामधील संघर्ष आहे? संघर्षाची कारणे आणि त्याचे निराकरण करण्याचे सर्वात प्रभावी मार्ग या दोन्हींचा स्तरावर परिणाम होऊ शकतो.

१) व्यक्त्यांतर्गत संघर्ष:

हा संघर्ष स्वतः व्यक्तिमध्येच होतो; हे एखाद्या व्यक्तिमध्ये उद्भवते जेव्हा त्याचे हेतु किंवा उद्देश अवरोधीत केले जातात किंवा जेव्हा एखाद्या व्यक्तिला दोन भिन्न निर्णयांना सामोरे जावे लागते आणि त्याला स्पर्धात्मक उद्दिष्टे आणि भूमिकांचा सामना करावा लागतो तेव्हा तो योग्य निर्णय घेऊ शकत नाही. (चांद, २०१०).

शिवाय, यात अनेकदा काही प्रकारच्या ध्येय संघर्षाचा समावेश होतो. जेव्हा एखाद्या व्यक्तीच्या वर्तनात आणि वृत्तींमध्ये सुसंगत घटक असतात किंवा परस्पर अनन्य अशा दोन्ही सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणामांना कारणीभूत असतात तेव्हा ध्येय संघर्ष असतो.

दृष्टीकोन-दृष्टीकोन संघर्ष:

जेव्हा सकारात्मक परिणामांसह दोन किंवा अधिक पर्याय असतात तेव्हा हा संघर्ष उद्भवतो. या परिस्थितीत, एखाद्या व्यक्तिला या पर्यायांमध्ये अशी निवड असते जे तितकेच आकर्षक असतात; (उदा. एखाद्या व्यक्तिला दोन समान आकर्षक नोकऱ्यांपैकी एक निवडण्याचा अधिकार आहे).

टाळाटाळ संघर्ष:

हा संघर्ष अशा परिस्थितीत होतो ज्यामुळे व्यक्तीने सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणामांसह काहीतरी निवडले पाहिजे. (इवान्स, २०१३)

२) आंतर-वैयक्तिक संघर्ष:

दोन किंवा अधिक व्यक्तींमध्ये निर्माण होणारा हा बहुधा सर्वात मान्यताप्राप्त आणि लोकप्रिय संघर्ष आहे. व्यक्तिमत्त्वातील फरक, धारणा (अनुभव, शिक्षण, पार्श्वभूमी आणि शिक्षण), मूल्ये आणि स्वार्स्यांचा संघर्ष, शक्ती आणि स्थितीतील फरक, महितीचा अभाव, सुसंगततेतील

भूमिका, तनाव आणि दुर्मिळ संसाधने या संघर्षाला कारणीभूत ठरतात. (व्हेटेन आणि कॅमेरून, २०१२)

३) गटांतर्गत संघर्ष:

जेव्हा एखाद्या गटातील व्यक्ती संस्थेतील इतर गटापेक्षा वेगळे ध्येय साध्य करण्यासाठी कार्य करते तेव्हा असे घडते. एखाद्या सदस्याच्या सामाजिक गरजा अशा असू शकतात ज्या त्याला त्याच्या गटाच्या उद्दिष्टांशी आणि अशी उद्दिष्टे सध्या करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या मार्गाशी सहमत असू शकतो.

४) आंतरगट संघर्ष:

एखाद्या संस्थेतील विविध गटांमध्ये प्रत्येकाने आपली उद्दिष्टे साध्य करण्याच्या प्रयत्नात निर्माण होणाऱ्या संघर्षांना आंतरसमूह/आंतरगट संघर्ष करतात. (ग्रीन, २०१२). हे संघर्ष परस्पर, निर्णय घेण्याच्या अनुपस्थितीत, संसाधनांमधील प्रतिस्पर्धी, ध्येय किंवा समजांमधील फरक, गैरसमज, स्पर्धा आणि संघ सदस्यांद्वारे इतरांच्या मर्यादांच्या संचाद्वारे होऊ शकतात जे एक संघ म्हणून त्यांची ओळख प्रस्थापित करतात.

५) संघटनांतर्गत संघर्ष:

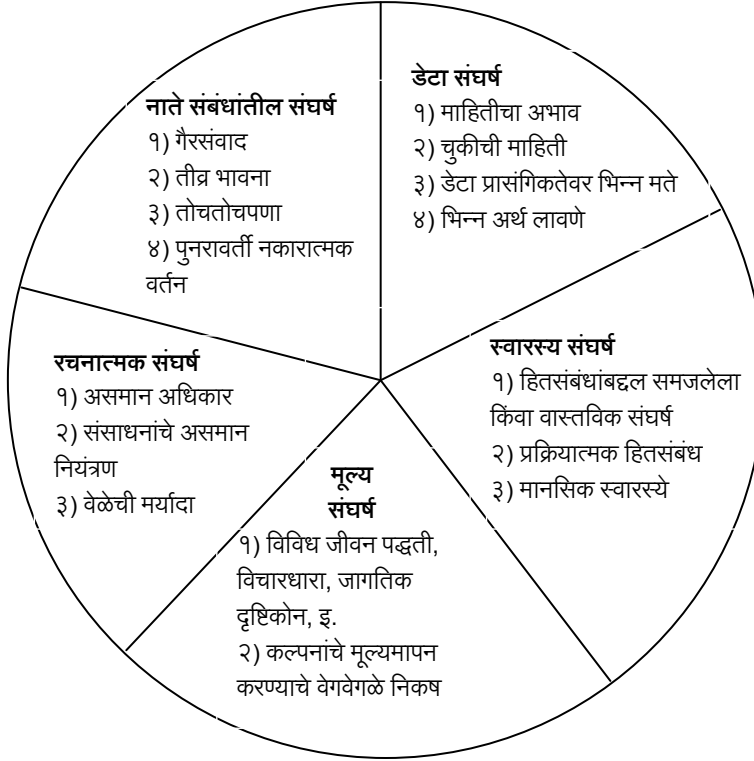
संघटनांतर्गत संघर्षाचे चार प्रकार आहेत-उभा संघर्ष, क्षेत्रीय संघर्ष, रेषीय-कर्मचारी संघर्ष आणि भूमिका संघर्ष. ते बऱ्याचदा वरिष्ठांच्या नियंत्रणाच्या प्रयत्नांमुळे घडतात, तर समान संघटनात्मक श्रेणीबद्ध स्तर असलेल्या विभागांमध्ये किंवा कर्मचाऱ्यांमध्ये क्षेत्रीय संघर्ष होतात. (जोन्स आणि जॉर्ज, २००८)

६) आंतर-संघटनात्मक संघर्ष:

काही प्रमाणात एकमेकांवर अवलंबून असलेल्या संघटनांमध्ये आंतर-संघटनात्मक संघर्ष होतात. संघटनात्मक स्तरांमध्ये अंतर्भूत असलेल्या सर्व संघर्षांमध्ये वैयक्तिक स्तरावर किंवा गट स्तरावर होणारे संघर्ष समाविष्ट असतात.

६.४ संघर्षाची करणे

कोणत्याही संघर्षाचे निराकरण करण्याच्या किंवा हाताळण्याच्या प्रयत्न करण्यापूर्वी, त्याचे मूळ किंवा कारण काय आहे हे निश्चित करणे नेहमीच अत्यावश्यक असते. कोणत्या कारणांमुळे संघर्ष होऊ शकते हे समजून घेतल्याने निराकरण करणे सोपे होते आणि प्रथमतः संघर्ष टाळणे सोपे होते. संघर्ष का उद्भवू शकतो याची असंख्य कारणे आहेत, तथापि लहान कारणे सर्वात सामान्य आहेत आणि आपण त्यांना येथे पाहिले आहे संघर्षाची पाच मुख्य कारणे आहेत: माहिती (डेटा) संघर्ष, मूल्य संघर्ष, स्वार्थ संघर्ष, नातेसंबंध संघर्ष आणि संरचनात्मक संघर्ष.

१) माहिती विवाद:

जेव्हा लोकांकडे भिन्न किंवा अपुरी माहिती असते किंवा कोणता डेटा संबंधित आहे यावर असहमत असतात तेव्हा उद्भवतात. सर्व डेटा सामायिक केला आहे आणि त्यावर चर्चा केली आहे याची खात्री करून या प्रकारचा संघर्ष अनेकदा टाळता येतो. डेटाचे महत्व आणि प्रक्रियेच्या सुरुवातीच्या काळात त्याचा अर्थ कसा लावायचा याबद्दल एकमत विकसित करणे महत्वाचे आहे.

२) मूल्ये संघर्ष:

जेव्हा लोकांजवळ जाणलेली किंवा वास्तविक विसंगत विश्वास प्रणाली असते तेव्हा हे संघर्ष निर्माण होतात. जेव्हा एखादी व्यक्ती किंवा समूह आपली मूल्ये इतरांवर लादण्याचा प्रयत्न करतात किंवा मूल्यांचा संचावर अनन्य अधिकाराचा दावा करतात तेव्हा विवाद उद्भवतात. जरी मूल्ये चर्चा करण्यायोग्य नसतील, तरीही त्यांची चर्चा केली जाऊ शकते आणि लोक एकमेकांच्या बरोबरीने शांततेने आणि सुसंगतपणे जगणे शिकू शकतात.

३) स्वारस्य संघर्ष:

हे समजलेल्या किंवा वास्तविक विसंगत गरजांवरील स्पर्धेमुळे होतात. पैसा, संसाधने किंवा वेळेच्या मुद्द्यावरून असे संघर्ष होऊ शकतात. पक्ष अनेकदा चुकून मानतात की त्यांच्या स्वतःच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी, त्यांच्या प्रतिस्पर्धानी त्याग केला पाहिजे. अंतनिरहित

स्वारस्ये ओळखणे आणि संबोधित करणे बऱ्याचदा सकारात्मक निराकरण कारणीभूत ठरू शकते.

४) नातेसंबंध विवाद:

हे जेव्हा चुकीचे समज, तीव्र नकारात्मक भावना किंवा खराब संवाद असतो तेव्हा उद्भवतात. एक व्यक्ती दुसऱ्यावर अविश्वास ठेवू शकते आणि असा विश्वास ठेवू शकते की दुसऱ्या व्यक्तीची कृती द्वेषाने प्रेरित आहे किंवा दुसऱ्याला हानी पोहोचवण्याच्या आणि इतर व्यक्तींच्या चिंतेला प्रतिसाद देण्यासाठी अविरत वेळ देऊन नातेसंबंधातील संघर्ष दूर केला जाऊ शकतो.

५) संरचनात्मक संघर्ष:

हे इतरांवर केलेल्या जाचक वर्तनामुळे उद्भवतात. मर्यादित संसाधने किंवा संधी, तसेच संस्थात्मक संरचना अनेकदा संघर्षाच्या वर्तनाला प्रोत्साहन देतात. बऱ्याचदा संरचनात्मक संघर्षाचे मूळ हे संस्कृती, इतिहास किंवा परंपरेत असते आणि त्याकडे दुर्लक्ष केले जाऊ शकते किंवा विचारातही घेतले जात नाही. समस्या ओळखण्यासाठी, शोध घेण्यासाठी आणि सहकार्याने निराकरण करण्यासाठी जाणीवपूर्वक संभाषण आवश्यक आहे.

तसेच, कामाच्या ठिकाणी सामान्यतः संघर्षाची खालील कारणे पाहिली जाऊ शकतात.

६) विरोधाभासी संसाधने:

प्रभावीपणे कार्य करण्यासाठी कर्मचारी हे तंत्रज्ञान, कार्यालयीन पुरवठा आणि एकत्र जमायच्या खोल्या यांसारख्या संसाधनांमध्ये प्रवेश करण्यावर अवलंबून असतात. दुदैवाने, प्रत्येकाला नेहमी हव्या असलेल्या संसाधनांमध्ये प्रवेश करणे नेहमीच शक्य नसते. जर कोणीतरी संसाधनांमध्ये प्रवेश न करू शकण्याचे कारण कोणीतरी त्यांचा वापर करत असेल हे असेल तर त्यामुळे संघर्ष होऊ शकतो.

७) विरोधाभासी शैली:

कोणत्याही दोन व्यक्ती समान कार्य करणार नाहीत. हे सामान्यात: प्रभावी आहे कारण प्रत्येक व्यक्तीला त्यांच्या शैलीमध्ये कार्य करण्याची परवानगी दिली पाहिजे. तथापि, जेव्हा सांघिक कार्याचा विचार केला जातो तेव्हा हे समस्याप्रधान होऊ शकते, कारण काही व्यक्तींना काम कसे केले जाते यावर तडजोड करावी लागेल.

८) विरोधाभासी धारणा:

शैक्षणिक उद्दिष्टे काय आहेत, कोणत्या पद्धती वापरल्या जातात आणि कशासाठी कोण जबाबदार आहे याविषयी भिन्न धारणा यामुळे अनेकदा संघर्ष होऊ शकतो. मुक्त आणि पारदर्शक संवाद हा हे घडू नये यासाठीची गुरुकिल्ली आहे.

९) परस्परविरोधी उद्दिष्टे:

बऱ्याचदा भिन्न लोक एकाच व्यक्तीसाठी लक्ष्य आणि उद्दिष्टे निश्चित करतात आणि त्यामुळे अनेकदा परस्परविरोधी लक्ष्ये निश्चित केली जाऊ शकतात. उदाहरणार्थ, वेग व गुणवत्ता या दोन्हीवर वितरण करणे कठीण आहे, आणि म्हणूनच हे दोन्ही लक्ष्य निश्चित केल्याने

समस्या उद्भवू शकतात. येथे संघर्ष वैयक्तिक आणि एक किंवा दोन्ही व्यवस्थापकांमध्ये किंवा स्वतः व्यवस्थापकांमधील असू शकतो.

१०) विरोधाभासी दबाव:

विरोधाभासी दबाव हे परस्परविरोधी उद्दिष्टांसारखेच असतात, त्याशिवाय ते सहसा कमी कालावधीत अस्तित्वात असतात. दिवसाच्या समाप्तीपूर्वी दोन भिन्न व्यक्तींद्वारे दोन भिन्न कार्ये पूर्ण करण्यासाठी व्यक्तींवर दबाव आणला जाऊ शकतो आणि यामुळे संघर्ष होऊ शकतो.

११) विरोधी भूमिका:

अनेकदा व्यक्तींना असे कार्य करण्यास संगितले जाऊ शकते ज्यासाठी ते साहसा जबाबदार नसतात. यामुळे संघर्ष होऊ शकतो कारण एकतर व्यक्तीला वाटते की हे कार्य त्यांच्यासाठी आहे. समान कार्ये एकाच व्यक्तीकडे सोपवून हे टाळले जाऊ शकते, तर इतर सदस्यांच्या भूमिकांमध्ये फरक करणे ही शिकण्याची आणि विकासाची चांगली संधी असू शकते.

१२) अप्रत्यक्षित धोरणे:

नियम आणि धोरणे नेहमीच एखाद्या संस्थेमध्ये प्रभावीपणे संप्रेषित केली जात नाहीत. यामुळे, त्यांच्याबद्दलची समज कमी होऊ शकते. असे संघर्ष होऊ नये यासाठी धोरणे आणि विशेषतः त्यांच्यातील बदल संपूर्ण संस्थेत प्रभावीपणे कळवले जातात याची खात्री करणे महत्वाचे आहे.

६.५ संघर्ष व्यवस्थापनाची धोरणे

संघर्ष व्यवस्थापन म्हणजे संघर्ष ओळखण्यास आणि समजूतदारपणे, निष्पक्षपणे आणि कार्यक्षमतेने हातळण्यास सक्षम असणे, ही विसंगती किंवा असहमातींना सामोरे जाण्याची प्रक्रिया आहे जे उदाहरणार्थ भिन्न मते, उद्दिष्टे आणि गरजा यांपासून निर्माण होतात.

संघर्ष निराकरण करण्याचे धोरणे:

संघर्ष हा मानवी जीवनाचा एक अविभाज्य भाग असल्याने आणि तो कार्यात अपरिहार्य असल्याने त्याचे निराकरण आवश्यक आहे. विध्वंसक परिणामाऐवजी रचनात्मक परिणाम सध्या करण्यासाठी संघर्षाचे व्यवस्थापन करण्याची प्रक्रिया यशासाठी आवश्यक आहे. संघर्ष व्यवस्थापनाच्या या प्रक्रियेचा पाठपुरावा विविध मार्गांनी केला जाऊ शकतो. संघर्षाचे निराकरण करणे हे नेहमीच महत्वाचे ध्येय असले पाहिजे - ही अशी परिस्थिती आहे ज्यामध्ये दिलेल्या विनाशकारी संघर्षाची मूळ काढून टाकली जातात.

विविध लेखकांनी संघर्ष निराकरणाच्या विविध पद्धती सुचवल्या आहेत. उदय पारीक यांनी संघर्ष व्यवस्थापनाच्या आठ शैली ओळखल्या आहेत: राजीनामा, अलगाव, माघार आणि आसरा (कव्हर-अप) हे टाळाटाळ / अकार्यक्षम मोड अंतर्गत आणि दृष्टीकोन / कार्यक्षम मोड अंतर्गत लढाई, तडजोड, लवाद आणि वाटाघाटी.

रॉबीन्स (२००६) आणि थॉम्पसन (१९९२) यांनी एक व्यापक वर्गीकरण सुचवले आहे. उदा. स्पर्धा करणे, सहयोग करणे, तडजोड करणे, टाळणे आणि सामावून घेणे. हे पाच मोड प्राथमिक संघर्ष हाताळणारे हेतू दर्शवितात, म्हणून ते या अनुभवजन्य अभ्यासात विश्लेषणासाठी वापरले गेले आहेत. सहकारीता आणि खंबीरपणा या दोन आयामांचा वापर करून, पाच हेतू खालीलप्रमाणे वर्णन केले आहेत.

१) सहयोग:

मी जिंकलो, तू जिंक.

अशी परिस्थिती ज्यामध्ये संघर्ष करणारे पक्ष हे सर्व पक्षांच्या चिंता पूर्णतः पूर्ण करू इच्छितात. सांघिक कार्य आणि सहकार्य प्रत्येकाला त्यांचे उद्दिष्ट सध्या करण्यास मदत करते तसेच नातेसंबंध टिकवून ठेवतात. मतभेदांद्वारे कार्य करण्याच्या प्रक्रियेमुळे सर्जनशील निराकरणे मिळतील ज्यामुळे दोन्ही पक्षांच्या चिंतांचे समाधान होईल.

कधी वापरावे:

- जेव्हा विश्वासाची उच्च पातळी असते.
- जेव्हा तुम्हाला पूर्ण जबाबदारी घ्यायची नसते.
- जेव्हा तुमची इच्छा असते की इतरांकडेही उपायांची 'मालकी' असावी.
- जेव्हा अधिक माहिती मिळते आणि नवीन पर्याय सुचवले जातात. तेव्हा सहभागी लोक त्यांचे विचार बदलण्यास इच्छुक असतात.
- जेव्हा तुम्हाला वैमनस्य आणि कठोर भावनांमधून काम करण्याची आवश्यकता असते.

२) तडजोड करणे:

तुम्ही वाकता, मी वाकतो.

थोडे हरत असतांना काहीतरी जिंकणे ठीक आहे. प्रत्येक व्यक्तीला त्यांच्या मूळ स्थितीत काहीतरी राखता येईल याची खात्री करून “ सामान्य चांगले” सेवा देण्यासाठी दोन्ही टोके मध्यभागी ठेवली जातात.

कधी वापरावे:

- जेव्हा समान दर्जाचे लोक ध्येयांसाठी तितकेच वचनबद्ध असतात.
- जेव्हा जटिल समस्यांच्या वैयक्तिक भागांवर मध्यवर्ती तोडगे गाठून वेळेची बचत केली जाऊ शकते.
- जेव्हा ध्येये माफक महत्त्वाची असतात.

३) सामावून घेणारा:

मी हरलो, तू जिंक.

संघर्षात प्रतिस्पर्ध्याचे स्वारस्य त्याच्या स्वतःच्या वर ठेवण्याची एका पक्षाची इच्छा. कोणत्याही परिधीय चिंतेपेक्षा सामान्य उद्देशासाठी कार्य करणे अधिक महत्त्वाचे आहे. संघर्ष कमी करून इतरांना संतुष्ट करा, अशा प्रकारे नातेसंबंध संरक्षित करा.

कधी वापरावे:

- जेव्हा एखादी समस्या तुमच्यासाठी तितकी महत्त्वाची नसते जितकी ती समोरच्या व्यक्तीसाठी असते.
- तुम्ही चूक आहात हे लक्षात आल्यावर.
- जेव्हा तुम्ही इतरांना चुकांद्वारे शिकू देण्यास तयार असतात.
- जेव्हा तुम्हाला माहित आहे की तुम्ही जिंकू शकत नाही.
- जेव्हा योग्य वेळ नसते आणि तुम्ही फक्त भविष्यासाठी पत तयार करणे पसंत कराल.
- जेव्हा सुसवांद अत्यंत महत्त्वाचा असतो.
- जेव्हा पक्षांमध्ये काय साम्य असते हा चांगला करार त्यांच्या मतभेदापेक्षा अधिक महत्त्वाचा असतो.

४) स्पर्धा करणे:

मी जिंकलो, तू हर.

अशी परिस्थिती ज्यामध्ये संघर्षाचा प्रत्येक पक्ष काहीतरी सोडण्यास तयार असतो. संघर्षाचा दुसऱ्या पक्षावर होणारा परिणाम लक्षात न घेता एखाद्याचे स्वारस्य पूर्ण करण्याची इच्छा. सहयोगी स्पर्धेसह संघर्ष जिंकतात. जेव्हा उद्दिष्टे अत्यंत महत्त्वाची असतात, तेव्हा एखाद्याने कधीकधी जिंकण्यासाठी शक्तीचा वापर केला पाहिजे.

कधी वापरावे:

- जेव्हा तुम्हाला माहित असेल की तुम्ही बरोबर आहात.
- जेव्हा वेळ कमी असतो आणि त्वरित निर्णय घेणे आवश्यक असते.
- जेव्हा एक मजबूत व्यक्तिमत्त्व तुमचा वापर करण्याच्या प्रयत्नात असेल आणि तुम्हाला तुमचे शोषण करू द्यायची इच्छा नाही.
- जेव्हा तुम्हाला तुमच्या हक्कांसाठी उभे राहण्याची गरज असते.

५) टाळणे:

कोणीही विजेते नाहीत, कोणीही पराभूत नाहीत.

संघर्षातून माघार घेण्याची किंवा दडपण्याची इच्छा. या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी ही योग्य वेळ किंवा ठिकाण नाही. माघार घेऊन, बाजूला सरकून किंवा प्रलंबित ठेवून (पुढे ढकलून) संघर्ष टाळतो.

कधी वापरावे:

- जेव्हा संघर्ष थोडा असतो आणि नातेसंबंध धोक्यात असतात.
- जेव्हा तुम्ही शांत होण्यासाठी दहापर्यंत मोजतात.
- जेव्हा अधिक महत्वाचे मुद्दे दबाव आणत असतात आणि तुम्हाला असे वाटते की या विशिष्ट समस्येला सामोरे जाण्यासाठी तुमच्याकडे वेळ नाही.
- जेव्हा तुमच्याकडे शक्ती नसते आणि तुम्हाला तुमच्या चिंता पूर्ण होण्याची कोणतीही शक्यता दिसत नाही.
- जेव्हा तुम्ही खूप भावनिकरित्या गुंतलेले असतात आणि तुमच्या सभोवतालचे इतर लोक संघर्ष हा अधिक यशस्वीपणे सोडवू शकतात.
- जेव्हा अधिक माहिती आवश्यक असते.

६.६ संघर्ष व्यवस्थापनात शांततेची भूमिका

शांतता शिक्षण हे प्रत्येक समाजाच्या आणि व्यक्तींच्या विकासात खूप महत्वाची भूमिका बाजवते आणि हे घडून येते मनाच्या शोषणाद्वारे प्रत्येक वेळी शांततेचा स्वीकार करणे, शांतता सुनिश्चित करण्यासाठी, हिंसाचार रोखण्यासाठी आणि आंतरगट सहकार्य वाढवण्यासाठी आवश्यक कौशल्ये व्यक्तींना पुरवून सुसज्ज करण्याद्वारे, हे लोकांना निर्णय घेणे, वाटाघाटी कौशल्ये, स्वाभिमान, सहानुभूती वाढवणे आणि भावना व तणावाचा सामना करणे यासारखी सामान्य जीवन कौशल्ये विकसित करण्यास मदत करते. हा मनुष्यामध्ये शांततेची इच्छा आणि समाजात न्याय, समता आणि सुसंवाद प्रत्येक वेळी समजून घेण्यासाठी, संबंधित आणि सुनिश्चित करण्यासाठी अहिंसक पर्याय विकसित करण्याचा एक मार्ग आहे. म्हणूनच, हे लक्षात घेणे योग्य आहे की शांतता शिक्षण हे सर्व परिस्थितीत शांतता स्वीकारण्यासाठी लोकांचे वर्णन, वृत्ती, भावना आणि धारणा यांचे पोषण करण्यासाठी दिले जाते आणि व्यक्ती आणि समाजाच्या जीवनात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. या भूमिकांची खालीलप्रमाणे गणना केली आहे.

- अ) शांतता शिक्षण हे संस्कृतीवर वर्चस्व असलेल्या हिंसक प्रतिमांचा सामना करण्यासाठी व्यक्तींच्या मनात शांततेची गतिशील दृष्टी प्रदान करते: शांतता शिक्षण हे एकमेव साधन आहे जे मानवी कल्पनेला पिढ्यान्पिढ्या शांततेवर प्रेम करण्यास आणि शांततेला आलिंगन देण्यासाठी उत्तेजित करेल.
- ब) शांतता शिक्षण सर्व देशांतील नागरिकांना सुरक्षितता कशी मिळवण्याची याबद्दल आवश्यक महिती देते: शांतता शिक्षणाची एक भूमिका म्हणजे लोकांना हिंसाचाराची कारणे, स्वरूप आणि परिणाम याबद्दल माहिती देणे. हे नागरिकांना विवादांचे निराकरण करण्याच्या सर्वोत्तम मार्गाबद्दल निवड करण्यास प्रबोधन करेल.

- क) शांतता शिक्षण नागरिकांना परस्पर, आंतर-समूह आणि आंतर-जातीय भेदांचे व्यवस्थापन कसे करावे याचे ज्ञान प्रदान करेल जे युद्धास प्रतिबंध करेल: हे लोकांना हे ज्ञान देऊन सुसज्ज करेल की परस्पर, आंतर-समूह आणि आंतरजातीय हिंसेची शक्यता पूर्णपणे काढून टाकणारी कोणतीही संस्कृती नाही.
- ड) शांतता शिक्षण विविध संस्कृतींबद्दल आदर वाढवते आणि विद्यार्थ्यांना, अध्ययनकर्त्यांना आणि नागरिकांना मानवी अस्तित्वाच्या विविधतेचे कौतुक करण्यास मदत करते: आंतरसंस्कृतिक समज ही शांतता शिक्षणाची एक महत्वाची बाब आहे.
- इ) शांततेचे शिक्षण हे अध्ययनकर्ते, विद्यार्थी आणि व्यक्तींना भविष्यातील, अभिमुखता प्रदान करते जे समाज जसा असावा तसा पुननिर्माण करण्याचा प्रयत्न करेल: तरुणांना भविष्याची सकारात्मक प्रतिमा प्रदान करण्याचा आणि त्यांना आशा बाळगण्याची कारणे देण्याचा हा एक प्रयत्न आहे.
- फ) शांतता शिक्षण जगाला हिंसाचारातून बाहेर काढण्यासाठी आवश्यक कौशल्ये शिकवते: लोकांमध्ये ती कौशल्ये आणि त्यांच्या वैयक्तिक जीवनात शांतता निर्माण करण्याची क्षमता असू शकते. शांतता शिक्षण वैयक्तिक आणि सामाजिक दोन्ही बदल साध्य करण्याच्या धोरणांवर लक्ष केंद्रित करते. शांतता निर्माण करणे ही एक प्रक्रिया आहे जी तर मानवाने त्यांच्या हिंसक वर्तनातून बदलायचे असेल तर ते शिकवले पाहिजे. तरुण लोक नंतर आक्रमक वर्तन आणि ठोस कौशल्ये हातळण्यासाठी धोरणे शिकतील ज्यामुळे त्यांना प्रभावी शांतता निर्माण करण्यात मदत होईल.
- ज) शांतता शिक्षण तरुणांना मानवी हक्क आणि न्यायाच्या समस्येबद्दल जाणून घेण्यास सक्षम करते: शांततेसाठी संघर्ष हा न्यायाचा स्विकार करतो आणि शिकणाऱ्यांनी हे समजून घेतले पाहिजे की युद्ध नसल्यामुळे फक्त शांतता किंवा सुसंवाद येतो.
- ग) शांतता शिक्षण सर्व प्रकारच्या जीवनाचा आदर करण्यास शिकवते: शांतता शिक्षण तरुणांना सकारात्मक आत्म-प्रतिमा, स्वतःची आणि इतरांसाठी जबाबदारीची भावना, इतरांवर विश्वास ठेवण्याची क्षमता आणि नैसर्गिक जगाच्या कल्याणाची काळजी घेण्यास सक्षम करते.
- ह) शांतता शिक्षण अहिंसक मार्गाने संघर्ष कसे सोडवायचे हे शिकवते अर्थात वाटाघाटी आणि मध्यस्थीद्वारे: शांतता शिक्षणाची अंतिम भूमिका म्हणजे व्यक्तींना अहिंसक पद्धतीने संघर्ष व्यवस्थापित करण्यास सक्षम करणे.

६.७ शांतता प्रस्थापना (बांधणी)

शांतता बांधणी ही लोकांना बोलण्यासाठी, नातेसंबंध सुधारण्यासाठी आणि संस्थांमध्ये सुधारणा करण्यासाठी प्रोत्साहित करण्याची दीर्घकालीन प्रक्रिया आहे. सकारात्मक बदल टिकण्यासाठी, विध्वंसक संघर्षामुळे प्रभावित झालेल्या प्रत्येकाला शांतता निर्माण करण्याच्या प्रक्रियेत सहभागी करून घ्यावे लागेल. शांतता निर्माणामध्ये संघर्ष प्रतिबंध,

मतभेद हाताळणे, संघर्ष निराकरण आणि परिवर्तन, आणि संघर्षोत्तर सलोखा समाविष्ट असू शकते. शांतता निर्माण करणे संघर्षाच्या मूळ कारणांचे निराकरण करण्याचा प्रयत्न करते, लोकाना त्यांचे मतभेद शांततेने सोडवण्यास आणि भविष्यातील हिंसाचार रोखण्यासाठी पाया घालण्यास मदत करते. हिंसाचाराचा अंत करण्यासाठी नातेसंबंध बदलणे महत्वाचे आहे. याचा अर्थ लोक प्रथमदर्शनी का भांडत आहेत हे समजून घेणे आणि हाताळणे आणि गोष्टी पुढे नेण्यास मार्ग शोधणे हा आहे. मग तो संघर्ष समाजात असो, व जमातीत असो किंवा राज्य आणि सामान्य लोकांत असो, हे खरे आहे.

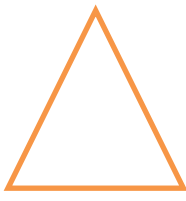
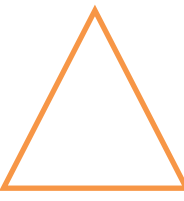
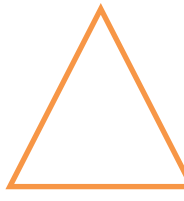
व्यावहारिक दृष्टीने, शांतता प्रस्थापना शेकडो भिन्न क्रियांपैकी कोणत्याही एकसारखी दिसू शकते. हे समस्यांवर चर्चा करण्यासाठी वेगवेगळ्या गटांना एकत्र आणू शकते किंवा लोकांना इतरांचे दृष्टिकोन समजून घेण्यास मदत करण्यासाठी चित्रपट आणि माध्यमांचा वापर करू शकते. शांतता शिक्षण आणि संघर्ष निराकरण ही अशी कौशल्ये आहेत जी प्रत्येक व्यक्तीकडे स्वतःची मूल्यमापन करण्याची आणि समजून घेण्याची आणि अनेकवचनी जगात पूर्वग्रह आणि सहअस्तित्वासाठी पूर्वअटी न ठेवता जगण्याची क्षमता बाळगणे आवश्यक आहे.

६.७.१ गाल्टुंगचा त्रिकोण:

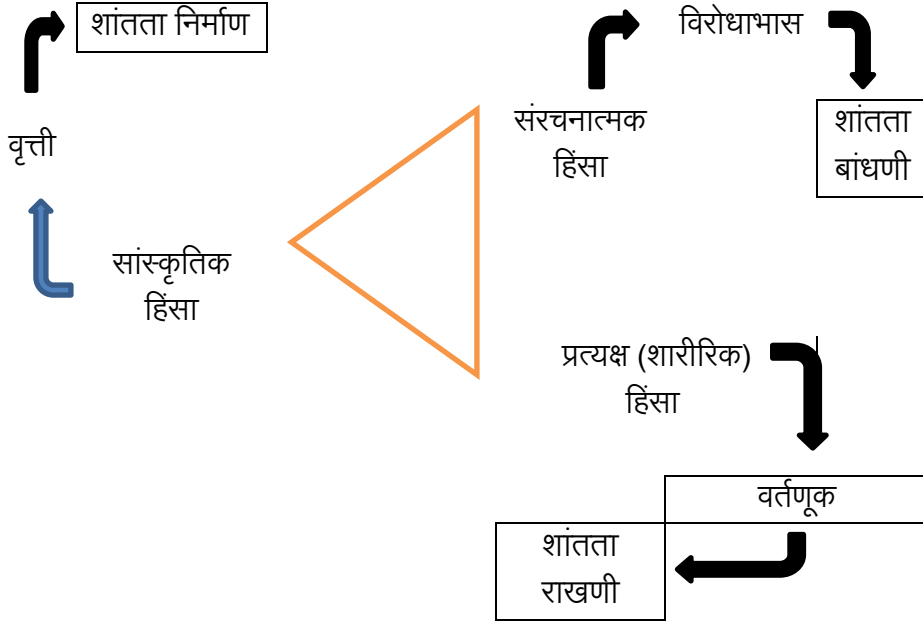
जोहान गाल्टुंगच, शांतता आणि संघर्ष अभ्यासाच्या क्षेत्रातील संस्थापकांपैकी एक, यांनी संघर्ष, हिंसा आणि शांतता यांचे परस्परसंबंधित मॉडेल प्रस्तावित केले. संघर्ष ही एक गतीशील प्रक्रिया म्हणून पाहिली जाते ज्यामध्ये रचना, वृत्ती व वर्तन सतत बदलत असतात आणि एकमेकांवर प्रभाव टाकतात. संघर्षाची वागणूक बदलून थेट हिंसाचाराचा अंत होतो, संरचनात्मक अंत होतो आणि दृष्टिकोन बदलून सांस्कृतिक हिंसाचाराचा अंत होतो. हे शांतता निर्माण करणे, शांतता बांधणी करणे अशी शांतता राखण्याच्या व्यापक धोरणांशी संबंधित आहे.

गाल्टुंगच यांनी नकारात्मक शांतता म्हणजे प्रत्यक्ष हिंसेची अनुपस्थिती आणि सकारात्मक शांतता म्हणजे तिन्ही प्रकारची हिंसा (प्रत्यक्ष, संरचनात्मक आणि सांस्कृतिक) नसणे अशी व्याख्या केली.

गाल्टुंगचे संघर्ष, हिंसा आणि शांततेचे मॉडेल:

संघर्ष	हिंसा	शांतता
विरोधाभास	संरचनात्मक हिंसा	शांतता बांधणी
वृत्ती वर्तणूक	सांस्कृतिक हिंसा प्रत्यक्ष हिंसा	शांतता निर्माण शांतता राखणी

हिंसक संघर्षाची मुख्य प्रेरक शक्ती बदलण्यासाठी काय आवश्यक असेल याचा पद्धतशीरपणे विचार करण्यासाठी गाल्टुंगच्या ABC (Attitude वृत्ती Behaviour वर्तणूक, गतीशील संकल्पना वापरली जाऊ शकते. शेवटी संघर्षावर तोडगा काढण्यासाठी, पक्षांनी प्रथम त्यांची वृत्ती आणि एकमेकांबद्दलच्या त्यांच्या धरणा बदलल्या पाहिजेत, परिस्थिती कमी करण्यासाठी हिंसाचार स्वतःच हाताळला पाहिजे, त्यांचे वर्तन बदलले पाहिजे आणि तोडगा शाश्वत करण्यासाठी संघर्षाच्या वस्तुनिष्ठ संदर्भ किंवा संरचनात्मक कारणांवर कार्य केले पाहिजे.

जेव्हा लोक इतरांसोबतच्या नतेसंबंधात तणाव अनुभवतात तेव्हा संघर्ष होतो. संघर्षात असलेल्या लोकांना असे जाणवते की इतर लोक त्यांच्या गरज पूर्ण करणे कठीण किंवा अशक्य करत आहेत. संघर्ष रचनात्मक किंवा विध्वंसक पद्धतीने हाताळला जाऊ शकतो. हिंसा हा संघर्ष हातळण्याच्या एक मार्ग आहे. जेव्हा लोक त्यांच्या स्वतःच्या गरज पूर्ण करण्यासाठी नुकसान करण्यास तयार होतात तेव्हा हिंसा होते. समाजाच्या सर्व स्तरांवर संघर्ष आणि हिंसा घडते.

शाश्वत आणि चिरस्थायी शांतता निर्माण करण्यासाठी आपल्याला संघर्षाच्या सर्व घटकांना संबोधित करणे आवश्यक आहे. शांतता राखणीचा वापर करून संघर्ष टाळण्यासाठी वर्तनातील बदलाद्वारे शारीरिक हिंसेचे निराकरण केले जाऊ शकते. वरवरची आणि निंदनीय शांतता निर्माण करण्याऐवजी एक सशक्त शांतता निर्माण करण्यासाठी संघर्षातील पक्षांसोबत शांतीरक्षक दलांची रचना केली पाहिजे.

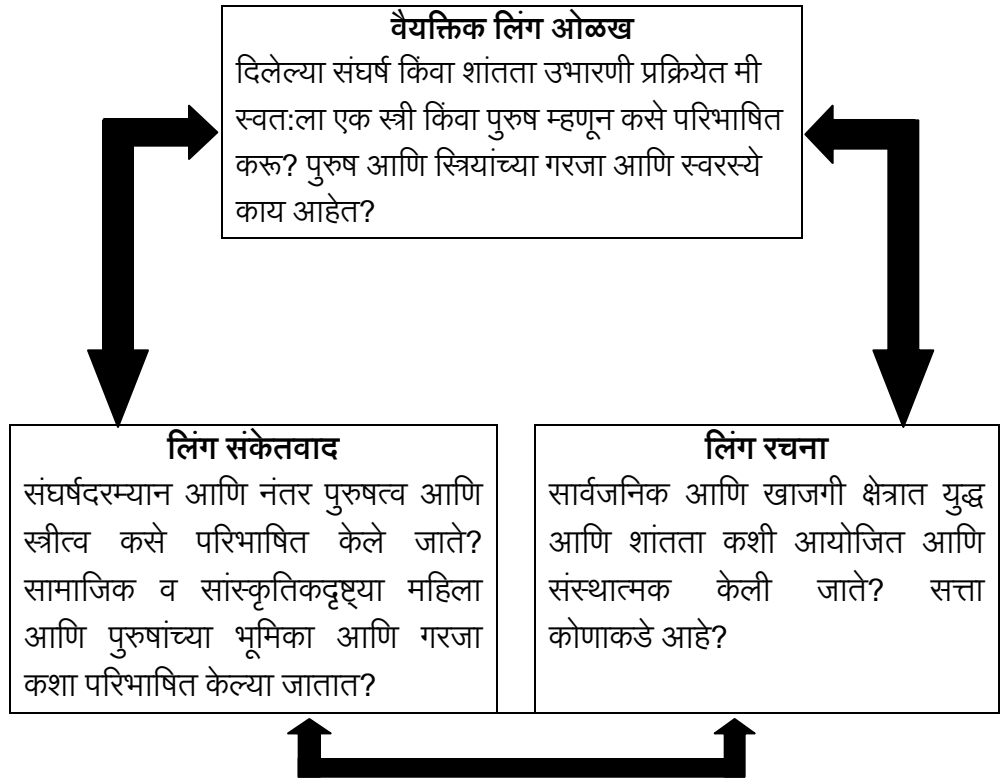
शांतता निर्माण करणे म्हणजे लवचिक शक्तीचे आधार तयार करून शिक्षित करणे ज्यामध्ये विविध सांस्कृतिक गट संवाद साधू शकतात आणि संबंध वाढवू शकतात. संरचनात्मक संघर्षाने सामाजिक अडथळे दूर करून आणि अधिक समान समाज निर्माण करून समाजातील विरोधाभास दूर करणे आवश्यक आहे.

मानव केंद्रित रचना आपल्याला शांततेच्या तीन स्तंभांची रचना आणि उभारणी करण्यास सक्षम करते. शांतता राखणे, शांतता निर्माण करणे आणि शांतता उभारणे यासाठी समुदायाच्या नेतृत्वखालील पुढकारांची आवश्यकता आहे; शांतता म्हणजे समाजात समृद्धी आणि कल्याण निर्माण करण्यासाठी नातेसंबंध निर्माण करणे. दीर्घकालीन विकासासाठी शांतता आणि संघर्ष निराकरण ही एक महत्वाची प्रक्रिया आहे.

६.७.२ रेमनचा त्रिकोण:

डॉ. कॉरडुला रेमनचा एक स्वतंत्र आंतरराष्ट्रीय सल्लागार, सुविधा देणारे, प्रशिक्षक, व्याख्याते, कोच आणि शांतता व संघर्ष संशोधक आहेत. त्या स्थानिक आणि आंतरराष्ट्रीय गैरसरकारी आणि सरकारी संस्थांना त्यांचे धोरणात्मक नियोजन, संघटनात्मक विकास, आघात आणि संघर्ष संवेदनशीलता, प्रभावी शांतता निर्माण, प्रभाव मूल्यांकन आणि शांतता आणि विकास प्रक्रियांमध्ये लैंगिक समानता यासाठी समर्थन करतात.

विश्लेषणात्मक श्रेणी म्हणून वापरलेले लिंग हे संघर्ष आणि शांतता निर्माण प्रक्रियेत महिला व पुरुष आणि मुले व मुली यांच्यातील सामाजिकरीत्या तयार केलेल्या भूमिका व संबंध परिभाषित करते. यात तीन परिमाण समाविष्ट आहेत:

१) वैयक्तिक लिंग ओळखः

हिंसक संघर्ष आणि संघर्षानंतरच्या टप्प्यात वैयक्तिक महिला आणि पुरुषांच्या सामाजिक भूमिका आणि गरजा. (एखादी व्यक्ती विशिष्ट समाजात स्त्री किंवा पुरुष म्हणून तिची भूमिका कशी परिभाषित करते?)

हिंसक संघर्षमधील वैयक्तिक लिंग ओळख पाहता, स्त्रिया, मुली, पुरुष, आणि मुले यांच्या भूमिका आणि अनुभव भिन्न असतात. महिला आणि पुरुष दोघेही लढाईत गुंतलेले असताना, पुरुष बहुसंख्य लढवयांचे प्रतिनिधित्व करतात. स्त्रिया सहसा घराच्या प्रमुख म्हणून पूर्वीच्या पुरुष-प्रधान भूमिका घेतात, त्याच वेळी कुटुंबातील सदस्यांची काळजी घेतात आणि जखमींची काळजी घेतात. मुले आणि किशोरवयीन मुलांचे बाल सैनिक म्हणून शोषण होण्याची शक्यता जास्त असते, परंतु लष्करी आणि इतर सशस्त्र संघर्षादरम्यान आणि नंतरच्या अंतर्गत आणि बाह्य परिस्थितीमुळे तो किंवा ती समाजात जी भूमिका घेते ती त्याच्या किंवा त्याच्या आयुष्यात बदलू शकते.

२) लिंग प्रतीकवाद (संकेतवाद):

‘पुरुषत्व’ आणि ‘स्त्रीत्व’ आणि ‘स्त्रिया’ आणि ‘पुरुष’ यांच्या सामाजिकदृष्ट्या तयार केलेल्या कल्पना. एक विशिष्ट पुरुष वैशिष्ट्य किंवा विशिष्ट स्त्री वर्तन काय मानले जाते?

पुरुषत्व अनेकदा शारीरिक आणि तर्कशूद्ध शक्ती, हिंसा आणि निर्णय घेण्याच्या वर्चस्वाशी जवळून संबंधित असते, तर स्त्रीत्वाच्या रुढीवादी संघटनांना बळी, शांतता आणि भावनिक, शारीरिक आणि बौद्धिक कनिष्ठता या विरुद्ध वैशिष्ट्यांसह परिभाषित केले जाते. बऱ्याच समाजामध्ये, पुरुषांचा सन्मान थेट त्यांच्या पत्नी, मुले आणि कुटुंबांचे संरक्षण करण्याच्या क्षमतेशी जोडलेला असतो- ‘पुरुष असणे म्हणजे देशाचे यशस्वीपणे रक्षण करणारा सेनानी असणे.’ महिला संघटना ‘माता’ किंवा ‘शांततेसाठी महिला’ म्हणून स्वतःची ओळख करून देतात आणि ‘शांततापूर्ण मातृवा’ च्या रुढीवादी समजुतीचे आवाहन करतात. समाजातील लिंगाचा विचार करताना प्रतिकात्मकता आशा प्रकारे अनेकदा महत्वपूर्ण भूमिका बजावते.

३) लिंग संरचना:

सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रात युद्धनिर्मिती आणि शांतता प्रस्थापित करण्याबद्दल लिंग संबंधांचे संघटन आणि संस्थात्मकीकरण, लिंगाचा समाजातील राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक व्यवहारावर कसा प्रभाव पडतो?

पुरुष अनेकदा निर्णय घेण्यावर नियंत्रण ठेवतात. ते युद्ध आणि शांतता बदलचे बहुतेक निर्णय देखील घेतात. जवळजवळ सर्व शांतता करार लिंग तटस्थ भाषेत लिहिलेले आहेत, पुरुष आणि स्त्रियांच्या वेगवेगळ्या गरजा आणि प्राधान्ये आहेत हे विचारात ने घेता. याव्यतिरिक्त, पुरुषांचे अनुभव, गरजा आणि स्वरास्ये ‘मानक’ आणि ‘संदर्भ बिंदू’ म्हणून घेतले जातात. शांतता निर्माण करण्याच्या प्रयत्नांमध्ये महिला आणि पुरुष दोघेही सहभागी होत असतांना, महिलांचा प्रामुख्याने सहभाग आहे. अशा प्रकारे, ही रचना-राजकीय,

सामाजिक आणि आर्थिक-ज्या काही विशिष्ट लैंगिक गतिशीलता जाग्यावर ठेवतात किंवा समाजात लिंग भूमिका जपतात.

वैयक्तिक लिंग ओळख, लिंग प्रतीकवाद आणि लिंग संरचना कोणत्याही विशिष्ट सांस्कृतिक व्यवस्थेमध्ये परस्परावलंबी आहेत. प्रत्येक श्रेणीचे प्रकटीकरण वेगवेगळ्या संस्कृतींमध्ये भिन्न रूपे घेते. शांतता उभारणीमध्ये काम करतांना हे विचारात घेणे आवश्यक आहे.

६.८ शांतता प्रस्थापितकर्ता म्हणून शिक्षकाची भूमिका

शिक्षकाने हे समजून घेतले पाहिजे की समाजातील बहुसांस्कृतिक, बहुजातीय आणि बहुधार्मिक समस्या चांगल्या शांतता शिक्षण कार्यक्रमांच्या तुकड्या-तुकड्यांमध्ये वेगळ्या पद्धतीने हाताळल्या जाऊ शकत नाहीत, परंतु शांतता आणि हिंसाचाराच्या इतर सर्व समस्यांशी परस्परसंबंधित असल्याने, संपूर्ण कार्यक्रमात संबोधित केले जाते.

उदाहरणार्थ, इतरांबद्दल करुणा आणि सेवा यासारखे गुण विकसित केल्याने वांशिक, धार्मिक किंवा इतर पूर्वग्रह कमी होण्यास मदत होऊ शकते, परंतु सर्व पार्श्वभूमीच्या विद्यार्थ्यांनी कार्यक्रमात भाग घेणे आवश्यक आहे.

शिक्षकाने शांतता शिक्षणाचे मूलभूत स्वरूप आणि उद्दिष्टे जाणून घेणे आणि त्याचे समर्थन करणे आवश्यक आहे. जागतिक शांततेसाठीची मूलभूत गरज ही मानवजातीची एकता ही आहे आणि जागतिक व्यवस्थेची स्थापना केवळ मानवजातीच्या एकतेच्या जाणिवेवर, वैविध्यपूर्ण समाजातील शांतता शिक्षणाच्या शिक्षकाने काही मूलभूत उद्दिष्टे लक्षात ठेवली पाहिजेत: जागतिक स्तरावर आणि देशामध्ये एकसंथ, शांततापूर्ण समाजाची उपलब्धी, जिथे जागतिक नागरिकत्वाला चालना दिली जाते व “विविधतेत एकता” ओळखली जाते आणि सराव केला जातो.

शिक्षकाने हे सतत लक्षात ठेवले पाहिजे की कोणतेही ध्येय साध्य करणे हे ज्ञान, इच्छा आणि कृती यावर अवलंबून असते. शांततापूर्ण जग साध्य करण्यासाठी आवश्यक असलेली शक्ती म्हणजे मानवजातीचे एकत्रीकरण होय.

शिक्षकाने त्याच्या आवडीचा आणि इच्छाशक्तीचा वापर केला पाहिजे. आपल्या अनुभवानुसार, जेव्हा एखादा शिक्षक शांततेचे शिक्षण शिकविण्यात सखोल आणि नियमितपणे सहभागी होतो, तेव्हा त्यामुळे त्या शिक्षकाला त्याच्या मूल्यांकडे दीर्घ, सखोल विचार करावा लागतो. विद्यार्थ्यांसाठी एक आदर्श होण्यासाठी, शिक्षकाला स्वतःमध्ये बदल घडवून आणण्याची आणि बदलण्याची संधी असते. मग विद्यार्थ्यांना शांतताप्रिय व्यक्ति म्हणजे काय हे समजून घेण्यास आणि अनुभवण्यास मदत केली जाऊ शकते आणि त्या शिक्षकाचा शेकडो आणि हजारो मुलांवर आणि तरुणांवर शक्तिशाली, सकारात्मक प्रभाव पडेल.

राष्ट्र घडवण्याची सर्वात मोठी जबाबदारी शिक्षकावर असते. भारतासारख्या बहुजातीय आणि बहुधर्मीय देशात शिक्षकाचे कार्य अतिशय उदात्त आणि सन्मानाचे आहे. शिक्षक हे विद्यार्थ्यांच्या रूपाने येणाऱ्या पिढ्यांचा आरसा आहेत आणि शांततापूर्ण वातावरण प्रस्थापित करण्यासाठी प्रभावी घटक आहेत. शिक्षकांची प्रमुख जबाबदारी ही आहे की

विद्यार्थ्यांना चांगला माणूस बनवण्यास मदत करणे, केवळ त्यांच्या फायद्यासाठीच नव्हे तर संपूर्ण समाजाच्या भल्यासाठी त्यांची खरी क्षमता पूर्ण करण्यासाठी प्रेरित करणे. विद्यार्थ्यांमध्ये विविध संस्कृती, इतिहास आणि मूलभूत सामायिक मूल्यांची मोकाळेपणा आणि आकलनाची भावना विकसित करण्यासाठी शिक्षक आणि शाळा इतर संदर्भ-विशिष्ट धोरणे आखू शकतात. शांततेचे शिक्षण देण्यात शिक्षक महत्वाची भूमिका बजावू शकतात जसे की:

- अभ्यासक्रम जाणून घ्या आणि विद्यार्थी व पालकांना अपेक्षा सांगा.
- विद्यार्थी, सहकारी, पालक आणि समुदाय सदस्य यांच्याशी पुन्हा संपर्क साधण्यायोग्य आणि सकारात्मक संबंध.
- त्यांच्या वर्गात आणि शाळेत सुरक्षित, आश्वासक आणि सर्वसमावेशक वातावरण प्रदान करा.
- प्रभावी आणि अर्थपूर्ण निर्देशात्मक आणि मूल्यांकन धोरणांची रचना करा आणि अंमलात आणा.
- विद्यार्थ्यांना त्यांच्या क्षमतेपर्यंत पोहोचण्यासाठी आव्हान द्या आणि स्वतंत्र शिक्षण स्वीकारा.
- शिक्षकाने हे समजून घेतले पाहिजे की समाजातील बहु-सांस्कृतिक बहुवांशिक आणि बहु-धार्मिक समस्या चांगल्या शांतता शिक्षण कार्यक्रमाच्या तुकड्या-तुकड्यांमध्ये एकाकीपणे हाताळल्या जाणार नाहीत तर, शांतता आणि हिंसाचाराच्या इतर समस्यांशी आंतरसंबंधित आहेत ज्या संपूर्ण कार्यक्रमात संबोधित केल्या जातात.
- शिक्षकाने शांतता शिक्षणाचे मूलभूत स्वरूप आणि उद्दिष्टे जाणणारा आणि पूर्ण समर्थनीय असणे आवश्यक आहे.
- जेव्हा एखादा शिक्षक शांततेचे शिक्षण शिकवण्यात सखोल आणि नियमितपणे सहभागी होतो, तेव्हा ते त्याला/तिला त्याच्या मूल्ये आणि विश्वासाकडे दीर्घ, खोलवर पाहण्याची परवानगी देते. विद्यार्थ्यांसाठी आदर्श होण्यासाठी, शिक्षकाला परिवर्तनाची संधी असते आणि ते स्वतःचे अंतरंग सुधारू शकतात. हा बदल विद्यार्थ्यांना शांतीप्रिय व्यक्ती आणि शांतता निर्माता कोण आहे हे समजण्यास मदत करेल. अशा प्रकारे, शिक्षकाचा शेकडो आणि हजारो मुलांवर आणि तरुणांवर शक्तिशाली, सकारात्मक प्रभाव पडेल.
- शिक्षकांनी स्वतःपासून सुरुवात करून वाढत्या वैविध्यपूर्ण समाजात पूर्वग्रह, संघर्ष आणि हिंसाचार यांचा सामना केला पाहिजे.

अशा प्रकारे, शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी शिक्षकाची आपल्या समाजात महत्वाची भूमिका आहे. ही केवळ शिक्षकांची वैयक्तिक जबाबदारी नाही तर ती आपल्या सर्वांची जबाबदारी आहे. या संदर्भात, सरकार (केंद्र आणि राज्य), स्वयंसेवी संस्था, प्रसार माध्यमे

आणि सामाजिक संस्थानी आपल्या राष्ट्राच्या मौल्यवान शांततेचे रक्षण, संरक्षण आणि संवर्धन करण्यासाठी काही उपाययोजना केल्या पाहिजेत.

६.९ सारांश

वय, लिंग, व्यवसाय, शिक्षण आणि सामाजिक स्थिती याची ते पर्वा न करता शांतता शिक्षण प्रत्येकासाठी आहे. तथापि, हे लहानपणापासून सुरु केले पाहिजे, कारण आजची मुले उद्याचे जागतिक नागरिक आहेत (बायर्न आणि सेनेही, २००८), आणि त्यांचे निरोगी मानसशास्त्र त्यांच्या शिक्षणावर खूप अवलंबून आहे.

केवळ व्यक्तीच नव्हे तर समुदाय आणि राष्ट्रांच्या प्रगतीसाठी प्रभावी संघर्ष निराकरण पद्धती आणि शांतता शिक्षणाची अंमलबजावणी अपरिहार्य मनाली जाते. विचारात घेतलेली दुसरी संकल्पना म्हणजे संघर्षाचे प्रकार. व्यक्तीअंतर्गत संघर्ष, आंतरवैयक्तिक संघर्ष, समूहापर्यंत संघर्ष आणि आंतर समूह संघर्ष हे विविध प्रकारचे संघर्ष आहेत. संघर्षाच्या घटना वेगवेगळ्या कारणांनी घडतात. व्यक्ती आणि गट, प्रामुख्याने विरोधाभासी परिस्थितीत गुंतलेले असतात जेव्हा त्यांच्याकडे असा दृष्टिकोन असतो की त्यांचे दृष्टिकोन आणि कृती इतरांपेक्षा श्रेष्ठ आहेत. परंतु जेव्हा संघर्ष आणि मतभेदांच्या घटना घडतात, तेव्हा व्यक्तींनी सराव, प्रभावी संघर्ष निराकरण पद्धती लागू करणे अत्यावश्यक असते.

शांतता शिक्षण हे लोकांमध्ये जागृती निर्माण करण्यासाठी संघर्ष निराकरण पद्धतींची उत्पादक पद्धतीने अंमलबजावणी करणे, इतरांशी चांगले संबंध आणि नातेसंबंध निर्माण करणे आणि मैत्रीपूर्ण आणि आनंददायी पर्यावरणीय परिस्थिती निर्माण करणे या संदर्भात अपरिहार्य योगदान देत आहे. शांतता शिक्षणाला चालना देण्यासाठी शिक्षक प्रभावी पद्धतीने अध्ययन-अध्यापनाच्या पद्धती आणि निर्देशात्मक धोरणांचा अवलंब करत आहेत. शेवटी, असे म्हटले जाऊ शकते की जेव्हा व्यक्ती संघर्ष निराकरण पद्धती आणि शांतता शिक्षणाची कार्यक्षम समज प्राप्त करतात, तेव्हा त्यांना घरी, शैक्षणिक संस्थांमध्ये, रोजगार व्यवस्थेत आणि सार्वजनिक ठिकाणी त्यांची अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे.

६.१० घटकवार अभ्यास

- १) “संघर्ष हा मानवी अस्तित्वाचा भाग आहे,” या विधानाचे समर्थन करा.
- २) शांतता निर्माता म्हणून शिक्षकाची भूमिका/स्पष्ट करा.
- ३) संघर्ष सोडविण्यासाठी कोणती विविध तंत्रे वापरली जातात?
- ४) संघर्षाला करणीभूत असलेले भिन्न घटक/ कारणे सांगा.
- ५) शांतता निर्माण करण्यासाठी रेंगाचा त्रिकोण कसा प्रभावी आहे?
- ६) गळतुंग संघर्ष, हिंसा आणि शांततेचे परस्परसंबंधित मॉडल स्पष्ट करा.
- ७) संघर्ष व्यवस्थापनामध्ये शांतता शिक्षणाची भूमिका लिहा.
- ८) संघर्षाचे विविध स्तर कोणते आहेत?

- Joli Bain Pillsbury. Adopted Circle of Conflict. 2015.
- Saamwaad: e-Journal ISSN: 2277-7490 2013: Vol. 2, Iss. 1
- Christopher Moore's Circle of Conflict. Smilemundoweb site. May 8, 2016.
- Human Jin Lim & Rashad Yazdaniford (2012), "The difference of conflict management styles' and conflict resolution in workplace," Business & Entrepreneur Journal, Volume 1, No.1 science press ltd. Pg 141-155.
- Rakshit Puranik & Swathi Parashar (2012), "A study of conflict management styles among non-academicians. In B-Schools.
- <http://ww.chimc.in/volume 2.1/volume 2 Issue 1/Rakshita Puranik & Swati %20 Parashar.pdf>
- Conflict management styles and strategies Howard Culbertson, 5901 NW 81st Oklahona City, OK 73132.
- Harris, Ian M, and Mary L. Morrison. (2003). Peace Education. Jeffersone, NC: McFarland.
- MishraLoknath (2009). Peace Education Framework for Teachers, A.P.H. Publishing Corporation, New Delhi.
- NarasimhaRao, J.V.L. (2012) The role of Teachers in Re storing peace and Harmony in the World.
- UNESCO (2005), Peace Education Framework of Teacher Education, New Delhi.
- Role of Educational Institutions in Building a Peaceful society DOI: 10.47264/idea.lassij/4.2.21
- ROLE OF TEACHER FOR PEACE EDUCATION, Mr. Rajendrakumar Mujibhai Parmar: The International Journal of Indian Psychology.

*****